در زوایای تاریخ معاصر

افغانستان

مؤلف: احمدعلی کُهزاد

در زوایای تاریخ معاصر

افغانستان

مؤلف: احمدعلی کُهزاد

مشخصات کتاب

نام کتاب : در زوایای تاریخ معاصر افغانستان

نویسنده : استاد احمد علي کهزاد

چاپ اول : ۱۳۳۱ هـ ش انجمن تاریخ افغانستان

چاپ دوم : سرطان ۱۳۷۶ هـ ش

کمپوزر : مجیب الله

ناشر : دانش کتابخانه، ڈهکی نعلبندی
قصه خوانی بازار - پشاور- پاکستان

د محترم رفیع صاحب نه چې پخپله عالمانه سریزه یې د
کتاب معنوي ښکلا نور هم زیاته کړې ده، د محترم هاشمي
صاحب نه چې د بیا د خپرونې له پاره یې د کتاب چاپي
نسخه راکړې او د محترم ننګیال صاحب نه چې د کتاب
پروف یې راسره لوستی دی، د زړه له کومي مننه کوم.

اسد الله ساپی منتظم دانش کتابخانه

فهرست موضوعات

د لوی خدای په نامه

اروانباد استاد کهزاد داسې یو انسان ؤ چې خپل ژوند یې خپل ګران هیواد افغانستان ته وقف کړی ؤ او خپله وینه یې دخپل خواږه هیواد د تاریخ په لیکلو او رونړولو وچه کړې وه. ده د خپل ټول اوږده علمي ماموریت په موده کښې د ځان غمه ونهٔ خوړه، ځان ته یې پیسې ټولې نه کړې خو د خپل هیواد د تاریخ له پاره له هره یوه تیاره ګوټه سندونه رابرسیره کړل او په ګڼو جلدونو کښې یې د هیواد د بیلا بیلو دورو تاریخي کتابونه ولیکل او د هیواد د تاریخ داسې پانګه یې جوړه کړه چې ډاډ، باور او تکیه پرې کیدلای شي.

زهٔ چې اوس ددهٔ په کتاب دا څو کرښې لیکم نو که ددهٔ د ژوند یوه دردوونکې صحنه و نه لیکم وجدان به مې آرام نه شي او ضمیر به مې را نه ګیله من شي.

غالباً د ۱۳۵٤ کال ژمی ؤ زما ګران دوست پروفیسور ولي محمد خان سیال کاکړ له کوټې نه کابل ته راغلی ؤ، ددهٔ د استاد کهزاد له آثارو سره ډیره مینه وهٔ او د همدې مینې له مخې یې له مانه وغوښتل چې دواړه د استاد کهزاد کره ورشو او ملاقات ورسره وکړی، زهٔ اعتراف کوم چې ما تر اوسه نه استاد له نژدې نه لیدلی ؤ او نه مې یې د لیدلو هڅه کړې وه نو وراندیز زما هم خوښ شو، ګذرګاه ته د استاد کور ته ورروان شوو، کور ته ورورسیدلو، د کور پر وره د استاد نوم لیکلی ؤ، ورمو وروټکاوه، یو هلک راووت، موږ ورته وویل:

– له استاد سره کتل غواړو!

هغه وویل:

– استاد ناروغه دی له چا سره نه شي کتلای!

سیال صاحب د لیدلو ټینګار کاوه، ما هلک ته وویل:

- دا میلمه له بلوچستان نه راغلی، له استاد سره حتماً لیدل غواړي.

هلک ولاړ، پیغام یې استاد ته ورساوه، هغه مو ملاقات ته مجبور کړ او کور ته یې وروغوښتلو.

څه گورو چې د هیواد هغه لویه علمي هستي او هغه لوی علمي شخصیت د سختې تبې او ناروغۍ په حال کښې په یوه یخه خونه کښې د یوې یخې سپنډلۍ په لمنه کښې تکیه وهلې ناست دی.

سترې مه شي یې راسره وکړل، سیال صاحب ور ته وویل:

- زما ستاسو لیدلو ډیره لویه آرزو وه!

ده په داسې حال کښې چې د زمانې د درنو څپېړو نخښې یې په څیره کښې ښکاریدې په ټیټ، غلی او له مایوسۍ نه ډک آواز کښې وویل:

- زه یو بې ارزښته خوځیدونکی یم، تاسو څه کول چې له ماسره مو وکتل، دلته علمي هستي شته، له هغوی سره وگورئ!

هو! ده یوې داسې بې قدره ټولنې ته کار کړی ؤ چې د ژوند په وروستیو وختونو کښې یې نه یوازې د دوا درمل پیسې نه درلودې بلکې په کور کښې بې د یوې بخارۍ اینښودلو او د اور بلولو وس هم نه ؤ.

دا زما له استاد کهزاد سره وروستنۍ او وروستنۍ لیدنه وه او تر اوسه مې ددې لوی علمي شخصیت دا بد حال ستر گو ته ولاړ دی او ځوروي مې. استاد څو نور کلونه هم د گمنامۍ او لاچارۍ ژوند تیر کړ، تر دې چې ددهٔ په ژوند یوه ورځ د کمونیستانو په وخت کښې د افغانستان راډیو دده پر یوه اثر باندې د تبصرې په ترڅ کښې دی مرحوم وباله او خبر نه وو چې مړ دی که ژوندی!

هو! همدې شخصیت چې موږ یې له ژوند او مرگ نه بې خبره وو او په ژوند مو مړ باله، زموږ تاریخ راژوندی کړی، زموږ ویاړونه یې راژوندي کړي او زموږ

د معنوي شتمنيو د رابرسيره کولو له پاره يې د خپل تن په وينو د قلم ډيوه روښانه ساتلې او موږ ته يې ډير ګڼ ګټور آثار را پرې ايښي دي.

«در زوايای تاريخ معاصر افغانستان» د استاد کهزاد د يو ژور تحقيقي کتاب نوم دی چې په اتو سرليکونو کښې د افغانستان د نولسمې پيړۍ مهمې پيښې د ګټورو قلمي او قديمي اسنادو په رڼا کښې وړاندې کوي، د افغانانو د وخت د واکمنو خپل منځی شخړې او پر دښمن برې پکښې انځور شوي او د افغانستان د نولسمې پيړۍ له بحراني تاريخ بحث پکښې شوی دی.

دا کتاب د تيرو پيښو علتونه هم لري او عبرتونه هم، معلومات او سندونه هم رابرسيره کوي او څيرې او نيتونه هم!

زه د دانش د کتاب خپرولو مرکز ته چې دا ګټور کتاب بيا خپروي او ورسره د افغانستان د تاريخي پيښو په اړه د کتابونو د خپرولو لړۍ پالي مبارکي ورکوم او له لوی خدای نه توفيق ورته غواړم چې دې کار ته دوام ورکړي او که علاقمندان دده د خپرو شويو آثارو هر کلي وکړي نو يقين دی چې دی به په دې اړه زړه خپله پانګه په دې لاره کښې لګوي او دې کار ته به دوام ورکوي.

افغان ځوانه! ددې کتاب دا هينداره مخې ته کښيږده، خپله ماضي هم پکښې وګوره، خپل حال هم پکښې مقايسه کړه او د سبا له پاره هم خپله څيره پکښې جوړه کړه. ځکه تاريخي ملتونه بايد د تاريخ په بهير کښې پرمخ ولاړ شي او د خپلو پلرونو تجربې د لارې مشال کړي.

د استاد کهزاد اروا دې ښاده او يادې دې تل وي!

په مينه

حبيب الله «رفيع»

حيات آباد - پښتونخوا

۱۳۷۶/۳/۳۰

یادآوری

نوشتن تاریخ معاصر بعلت نزدیکی آن به عصر و زمان نویسنده و خواننده اشکالاتي دارد که در حقیقت همهٔ آن را خود نزدیکی وقت و ایجابات آن بمیان آورده و چون آن عصر معین نزدیك هنوز درست در آغوش زمان سپرده نشده است نویسنده طوریکه باید آنرا دیده نمیتواند.

عموماً در تاریخ معاصر ملل نسبت به عمومیات جزئیات بعض حصص بیشتر نوشته شده و میشود زیرا جزئیات شرح حال یا سوانح یك زمامدار و یا کیف یك دربار را یکنفر دیده و یادداشت کرده ولی چون خود آن شخص داخل آن دوره و یا نزدیك بدان دوره است کلیات را بعلت نزدیکی اش دیده نمیتواند. زیرا هرچیز از نزدیك آنقدر بزرگ مینماید که چشم گنجایش انرا ندارد و اگر آن چیز را از دور نگاه کند با اینکه جزئیات را نمی بیند هیکل عمومی در نظرش خوب تر جلوه میکند که کلیات و خطوط اساسی همه در آن خواهد بود. بهمین جهت با اینکه از آغاز تاریخ معاصر ما در حدود یك و نیم قرن میگذرد باز هم به آن دورهٔ نزدیك هستیم و به همین جهت تا حال در آن مورد کمتر نوشته ایم و آنچه هم که نوشته شده و میشود عموماً تقریبی بوده و هست و خواهد بود تا اینکه ازآن عصر بقدر کافی دور شویم و بدون تأثیر نزدیکی زمان تمام اطراف موضوع را ببینیم و قضاوت کنیم.

در نوشتن تاریخ معاصر هر قوم و ملتی اسناد خطی خانوادگی که اروپائیان «ارشیو ملی» میگویند اهمیت زیاد دارد و مبنای تاریخ معاصر بیشتر بر آن گذاشته شده است. ولی هر قدر که وجود این اسناد ضرور است دست یافتن بدان به مراتب مشکل تر میباشد. این قبیل اسناد برای ما و ملت ما که عموماً عادت به یاد داشت واقعات نداشته و نداریم کمال اهمیت دارد. بطور مثال یاد آوری میکنیم که راجع به سه جنگ اول افغان و انگلیس که در حدود یک قرن را در بر میگیرد از طرف انگلیس ها تا امروز ده ها بلکه صدها مقاله و رساله و کتب و غیره نوشته شده ولی راجع به همان واقعات که در کشور ما و خاك خود ما بوقوع پیوسته و جزء تاریخ معاصر ماست یك اثر کوچك هم بقلم خود ما نوشته نشده واگر خورد و ریزه بعضی مقاله ها هم تحریر نموده ایم بیشتر ماخذ ما کتب ومدارك انگلیس بوده و غیر از آن چاره هم نیست و در همین کتاب هم از آن مأخذ زیاد استفاده شده ولی بار اول کوشش بعمل آمده تا همان واقعات را ضمناً در روشنی مدارك خطی و اسناد نیم رسمی و شخصی که بیشتر حیثیت مکاتیب خصوصی را دارد هم معاینه کنیم. این قبیل تجسس در زوایای تاریخ معاصر افغانستان که بر پایهء اسناد و متون خطی متکی باشد کاری است نهایت ضروری که باید با سراغ منابع در موضوعات مختلف نوشته شود و زمینه برای نگارش تاریخ معاصر مملکت از هر حیث آماده تر گردد. ادعا ندارم که اینجا کار بزرگی انجام داده ام ولی چون میدانم که کارهای بزرگ به کمك کارهای کوچك صورت میگیرد این اثر رابحیث یك کار کوچك به خوانندگان عزیز تقدیم میدارم.

احمد علی کهزاد

گفتار اول

همکاری ورقابت سدوزائی وبارکزائی

ضعف متقابلهء هرکدام

سدوزائی و بارك زائی دو عشیرهء بزرگ درانی (ابدالی) میباشند که در تاریخ جدید افغانستان مظاهر همکاری و اتفاق نظر آنها در امور اداری مملکت در روز تاج پوشی احمد شاه درانی ثابت گردید. بدین معنی که حاجی جمال خان بحیث سر و کلان بارك زائی با تمام اقتداری که داشت پادشاهی احمد خان سدوزائی را به خوشی پذیرفته و با قدرت و پشتی بانی قومی خود سلطنت او را تقویت بخشید و تا آخر عمر روابط آنها نهایت صمیمانه بود و از روی مصلحت اندیشی احمد شاه بابا از حاجی جمال خان به بهترین وجهی قدر دانی میکرد و آخر الذکر خود را از خیر خواهان و مشاورین سلطنت دانسته و هیچگاه از دادن مشورت های مفید خود داری نمیکرد.

بعد از احمد شاه و حاجی جمال، پسران شان تیمور شاه و پاینده خان عین افکار پدران خود را تعقیب نموده و سردار بارك زائی به پاس خدماتی که در تقویت سلطنت تیمور شاه بعمل آورد به احراز لقب سرفراز خان مفتخر شد و قیادت دسته های غلزائی هم به او تفویض گردید.

سردار پاینده خان بعد از وفات اعلیحضرت تیمور شاه ۱۲۰۷ (مطابق ۱۰۹۳ م) به همان مفکوره دوام و تحکیم دولت سدوزائی افغانستان کوشش بلیغ بخرج داد تا از جمله ۲٤ نفر فرزندان تیمور شاه با کفایت ترین آنها را به شاهی برگزینند و واقعاً با پشتی بانی از شهزاده زمان بهترین شهزادگان این دودمان به پادشاهی رسید و تا پاینده خان

زنده بود دست و پا زدن سائر برادران بخصوص همایون و محمود بجائی نرسیده و سلطنت زمان شاه روز بروز نضج و قوام گرفت و به پایه ئی رسید که قرار ایجابات وقت و زمان نقش عمل خود را در میان همسایگان و سیاست مداخلت جوئی کشورهای اروپائی بازی کندولی دفعتاً در زمانیکه احتیاج هم آهنگی سدوزائی و بارك زائی بیشتر احساس میشد و مملکت باتفاق نظر سران قوم و دستگاه دولتی احتیاج مزید داشت عکس آن رونما گردید. شاه میخواست و تمایل پیدا کرده که بر خلاف رفتار عصر پدر و جدش حتی المقدور از نفوذ رؤسای قومی کاسته شود و دولت مرکزی تقویت گردد ولی سران قومی باساس یك عنعنهء ملی به پشتی بانی قوم خود اتکا داشته و روش شاه را نمی پسندیدند و بدین طریق به اساس دو مفکوره آهسته آهسته و بصورت غیر محسوس میان زمان شاه و سرداران قومی یکنوع سردی و آزردگی پیدا شد. سردار پاینده خان در مقابل رقیبی چون رحمت الله خان سدوزائی ملقب به وفادار خان که سمت وزیری شاه زمان را پیدا کرد کم کم مقام و بزرگی خود را از دست داد، شاه زمان اگرچه ملتفت اوضاع بود و میدید که سرداران ملی از سر شکوه دارند معذلك به سخنان آنها اهمیتی نداده و به رفتار خود ادامه داد. نتیجه چنین شد که چند نفر از سرداران قومی ضمناً سردار پاینده خان بفکر نقشه های جدیدی افتاده و محفلی بدین مقصد در قندهار تشکیل دادند تا شاه زمان را عزل نموده عوضش در مرحلهء اول شهزاده شجاع را پادشاه سازند و در آینده سلطنت موروثی را از میان برداشته و رژیم شاهی انتخابی را روی کار کنند. در اساس امر اگرنگاه شود مفکورهء شاه و سران ملی هردو پهلوهائی داشت که به مفاد ملت و مملکت تمام می شد ولی درین وقت که دست کشورهای اروپائی به مشرق زمین دراز شده و آواز نغمه های دلکش استعمار از شرق و غرب کشور شنیده می شد مملکت افغانستان همان افغانستان که ٢٤ شهزاده بنام ارث پدر حق سلطنت را دران داشتند و سرداران قومی آن جز به خود به دیگری تمکین نمیکردند پیش از هر چیز و بیشتر از همه اوقات احتیاج به وحدت فکر و اتفاق نظر و عمل داشت. بهر حال محفل خفیهء سران قومی در قندهار حقیقتاً تشکیل شده بود یا نشده بود، یا در تشکیل آن دست

شهزاده همایون دخالت داشت یا نداشت قضیه چنان شد که در اثر افشای آن در سال ۱۲۱٤ هجری قمری یك عده از بزرگان قوم که در آن میان سردار پاینده خان هم بود به امر زمان شاه بقتل رسید و آتشی در قلب افغانستان در گرفت که زبانه های آن در طول یك قرن (سه ربع اخیر قرن ۱۸ و ربع اول قرن ۱۹) مشتعل بود و مشتعل تر شده میرفت.

مخالفت ۲٤ شهزادهء سدوزائی چه بود که بدان جانب داری ها و حب و بغض و دوستی و دشمنی ۲۱ برادران بارك زائی هم علاوه شد و در نتیجه در طی صدها جنگ بهترین مردان کار و با کفایت ترین سرداران ملی و یك قسمت معتنابه قوای انسانی مملکت نابود شده و افسون استعمار در جوش و حول کشور حتی در داخل مملکت رخنه کرد که از جزئیات آن اطلاع داریم.

قتل سردار پاینده خان سبب شد که یکدم همهء فرزندان اوبه خون خواهی پدر علیه زمان شاه قیام کنند. این قیام صورت عملی بخود گرفت و زمان شاه اسیر و در بالاحصار کابل نابینا و محبوس ماند و بار دیگر پادشاهی محمود و وزیر فتح خان همکاری و معاضدت سدوزائی: محمود ، شجاع، فیروز الدین، کامران، قیصر در کابل و پشاور و قندهار به فکر پادشاهی هستند و از جانب دیگر فتح خان با پشتیبانی برادران خود قدرت پادشاه سازی را طوری پیدا کرد، که تمایل او بهر یك از شاهزادگان پادشاهی او را مسلم میسازد. چنانچه تنها در اثر صرف مساعی و جانب داری او محمود دو دفعه، قیصر یکدفعه پادشاه شد و سائرین مثل شجاع و فیروز الدین و کامران از مخالفت های او چه محرومیت ها که نکشیدند و این موقعی است که روی صحنه افغانستان شهزادگان سدوزائی قدم به قدم بطرف ضعف و برادران بارك زائی روز بروز جانب توانائی نزدیك میشوند معذالك بارکزائی ها هنوز بفکر سلطنت نه افتاده بودند.

بعد از اینکه در اثر مساعی مشترك فتح محمد خان و محمود زمان شاه اسیر و کور شد شاه محمود در ۱۲۱٦ (مطابق ۱۸۰۱) در کابل بر تخت نشست و فتح خان به لقب «شاه دوست» وزیر او شد. مخالفت های

شجاع و قیصر برادر و پسر زمان شاه از پشاور و هرات و کم توجهی محمود به وزیر فتح خان و برداشتن محمد اکرم خان و شیر محمد خان بامی زائی به وزیری موضوع مخالفت و تعصبات اهالی کابل، نفوذ سیاست استعمار و تحریکات آن از راه ایران و هند و عدم لیاقت شاه محمود وضعیت سلطنت را طوری بحرانی ساخت که تدابیر وزیر فتح خان و برادرانش هم جائی راگرفته نتوانست. شجاع از راه قندهار آمده کابل را گرفت و دربالاحصار برتخت نشست(۱۰۱۸ ق- ۱۸۰۳ م). شاه محمود اسیر و محبوس شد وفتح خان با دوست محمد خان به قندهار فرار کرد.

شاه شجاع در دوره‌ء اول سلطنت خود که از ۱۲۱۸ تا ۱۲۲٤ طول کشید اهمیت همکاری وزیر فتح خان و برادران او را در تقویت امور سلطنت خود احساس کرده و تاثیر آنرا در پادشاه شدن شاه محمود و برادر زاده اش شهزاده قیصر چندین مرتبه مشاهده کرد. ازین رو از روز جلوس بر تخت تا اواخر سال ۱۲۲٤ (مطابق ۱۸۰۹م) که شاه محمود بار دیگر موفق به احراز پادشاهی شد چندین مرتبه در کابل و قندهار و دیره‌ء غازی خان و گرشك و سند میان شاه شجاع و وزیر فتح خان همکاری شروع و فسخ شد و سایر برادران بارکزائی بخصوص دوست محمد خان که همه جا با وزیر فتح خان همراه می بود در اتصال و انفصال روابط وزیر فتح خان با شاه شجاع هم آهنگی داشتند. شهزاده‌ء دیگر سدوزائی که فتح خان پیش آهنگ برادران بارکزائی با او بیشتر در این اوقات همکاری کرد شهزاده قیصر بن زمان شاه بود ولی روح بی اعتمادی که بیشتر از همه علل دیگر آن به آن در اثر تحریکات و حب و بغض اشخاص پیدا میشد موقع نداد که شهزادگان سدوزائی با برادران بارکزائی یك جهت شوند و از همکاری طولانی آنها هم خود شان و هم مملکت مستفید شود.

در دوره‌ء دوم سلطنت شاه محمود که از سنه ۱۲۲۵ تا ۱۲۳٦ مدت ۱۱ سال طول کشید زمینه همکاری بین برادران بارکزائی و شاه سدوزائی وسیع تر شد. فتح خان چون با شاه زمان دشمن و با برادر عینی او شاه شجاع صمیمی شد نمیتوانست با شاه محمود که در مقابل آنها واقع شده

بود اظهار یك جهتی میکرد و در دوره‌ء دوم سلطنت این شهزاده که در حقیقت در اثر عرق ریزی های فتح خان صورت هستی بخود گرفت، امید اتفاق، صمیمیت و همکاری مزید میرفت. زیرا بزرگترین آفت خانمان سوز این دوره بی اعتمادی و بدگمانی اشخاص بیك دیگر بود و چون فتح خان بار دوم سلطنت را برای شاه محمود حاصل کرده بود و برادران قوی و مدبر او هم عموماً به او بسته بودند و شاه زمان و برادر عینی او شاه شجاع هم یکی نابینا و دیگری تبعید شده بود زمینه خوبی فراهم شده بود که همکاری سدوزائی و بارك زائیی به اساس اعتماد متقابله نتیجه مفید بدهد و جلو جسارت هاي رنجیت سنگ و حسن علی میرزا درشرق و غرب در مقابل قلعه اتك و غوریان هرات گرفته شود. فتح خان که در دوره‌ء اول سلطنت شاه محمود بلقب «شاه دوست» خوانده میشد در سلطنت دوم او لقب «اشرف الوزرائی» حاصل کرد و تمام امور را در کف با کفایت خود گرفت و همه برادران خود را روی صحنه آورد به این ترتیب سردار محمد عظیم خان در پشاور کهندل خان در قندهار، شیردل خان در غزنی، نواب اسد خان در دیره جات، نواب صمد خان در سند، احمد خان در بلوچستان و نواب محمد زمان خان پسر اسد در جلال آباد مقرر شده [1] و دوست محمد خان با خود وزیر فتح خان در کابل در دربار شاهی می بود و سائر برادران هم بدون کدام مخالفت ذات البینی در پیرامون برادرانی که بصورت فعال در دستگاه اداری دولت سهیم بودند زندگانی میکردند.

فتح خان درین دوره کشمیر را از عطامحمد خان بامی زائی گرفته حکومت آنرا به برادرش سردار محمد عظیم خان سپرد و با رنجیت سنگ همان راجای سك که از طرف شاه شجاع نایب الحکومه پنجاب مقرر شده و بعد بنای بغی و جسارت را گذاشته بود کنار اتك جنگ کرد و دیگر شورش هائی را در داخل مملکت آرام نمود و دفعه‌ء ثانی برای استرداد قلعه‌ء اتك از رنجیت سنگ بطرف ولایات شرقی حرکت نموده و برای اینکه ۱۶ لك روپیه مالیات کشمیر را درین راه صرف کند در مسئله‌ء مطالبه مالیات او و برادرش محمد عظیم خان که بعلت مخارج جنگ های

---

(۱)- صفحه‌ء (۲۱) افغانستان در قرن ۱۹ نگارش س. رشتیا.

مستقیم با سك ها حاضر به پرداخت چنین رقمی نمیشد جنگ آغاز شد ولی بعد با قبول ۱۳ لك روپیه و میانجی گری دوست محمد خان قناعت طرفین حاصل گردید.

قضایا در ولایات شرقی بدین منوال بود که در غرب ولایت هرات حسن علی میرزا والی مشهد و حاجی فیروز الدین برادر شاه محمود که بر هرات حکومت داشت از شاه محمود کمك خواست و فتح خان با چند نفر از برادرانشش مثل دوست محمد خان و سردار کهندل خان و شیردل خان بعجله از کنار سند روانهء کابل و از اینجا از راه قندهار عازم حوزهء هری رود شدند.

دفع حمله و تجاوز ایرانی ها کاری بود که فتح خان به آسانی از عهدهء آن می برآمد چنانچه بر آمد و به هرات برگشت. ولی پیش از اینکه به جواب حمله بیگانگان مبادرت شود بار دیگر در اثر بي اعتمادی ها و مخالفت های شخصی واقعهء در هرات بمیان آمد که بعد از کامیابی های سردران افغانی در مقابل ایرانی ها قدرت دولت افغانی بدست خود افغان ها ضعیف شد. مخالفت جزئی برادران سدوزائی شاه محمود و حاجی فیروز الدین که یکی در کابل و دیگری در هرات حکومت میکرد حسادت شدید کامران پسر شاه محمود حکمران قندهار به اقتدار روز افزون فتح خان در دربار پدرش، تصاحب ثروت و دارائی حاجی فیروز الدین از نزد زنان حرم و خانواده او و پسرش بدست سردار دوست محمد خان و شکایت آنها به کامران و محمود چندین عواملی که همه اش جنبه های مخالفت شخصی و خانوادگی و ذات البینی داشت و همه اش سرچشمهء بی اعتمادی و حسادت و خود خواهی و جلب ثروت و نشئت میکرد سبب شد که بار دیگر میانه سدوزائی و بارك زائی برهم بخورد.

فتح خان پیش از اینکه متوجه دفع حمله ایرانی ها شود حاجی فیروز الدین را بحیث یك عنصر سست و مضر سلطنت مرکزی شاه محمود محبوس ساخت و بساط حکومت پوشالی او را در هرات جمع کرد. آنگاه ایرانی ها را عقب زد و به هرات مراجعت نمود و بکمال کفایت و کاردانی

مشغول تنظیم امور شد و ضمناً در اثر تشددی که از سردار دوست محمد خان ظاهر شده بود رنجیده و مشار الیه را از برادر مدبر خود جدا شده به کشمیر نزد محمد عظیم خان پناه آورد و آنجا در اثر خواهش فتح خان نظر بند گردید.

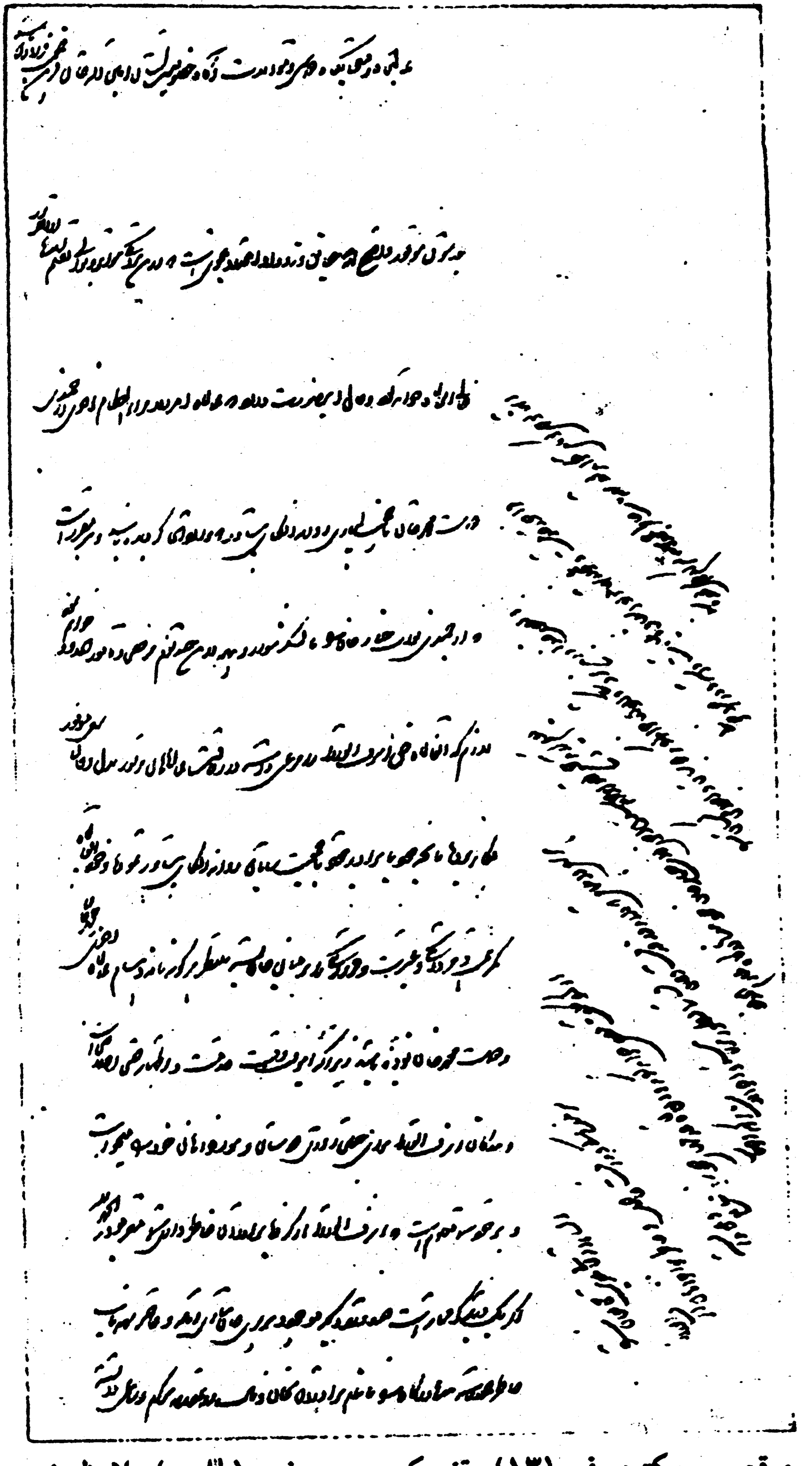
کامران که از روی خود خواهی و حسادت میخواست زود تر دست وزیر فتح خان از امور مملکت کوتاه شود برای چاق کردن هنگامه های نامساعد زمینه مساعدی یافت و از شکایت های عمویش حاجی فیروز الدین و زنان حرم او که دران میان همیشره اش هم بحیث زن ملک قاسم پسر حاجی فیروز الدین وجود داشت و از موضوع اقتدار یافتن وزیر فتح خان در هرات و پیوند تعبیرات غلط در آن چیزهای به بافت که افکار پدرش شاه محمود را مسموم ساخت و او را بی جهت در مقابل کسی بر انگیخت که دو مرتبه سلطنت را برای آنها گرفته از کشمیر تا غوریان در تقویت این سلطنت از هیچگونه فداکاری خود داری نکرده و نمیکرد. شاه محمود که در عیاشی غرق بود و خیر و شر خود و مملکت را تمیز نمیتوانست متغیر شده خود به قندهار رفت و حاجی فیروز الدین که از طرف فتح خان محبوس به قندهار فرستاده شده بود با کامران مشورت کرده و کامران قبل از رسیدن پدر به قندهار عازم هرات شد. این پیش آمدهای دراماتیك عاقبت واقعه ای تراژیکی در قندهار بمیان آورد که در طی آن وزیر فتح خان مرد مدبر و نامدار به حکم کامران از نعمت بینایی محروم شد و چند نفر از برادرانش مثل پردل خان و کهندل خان اسیر شدند و آتشی که در سال ۱۲۱٤ هـ ق در قندهار در روز قتل سردار پاینده خان و جمعی از سران قوم بدست زمان شاه افروخته شده بود میرفت که خاموش شود ولی کامران بار دیگر آنرا در هرات دامن زد و در نتیجهء همکاری هائی که میان سدوزائی ها و بارك زائی ها شروع شده و در دورهء سلطنت محمود بصورت بهتر تر عملاً دوام داشت دفعتاً مبدل به دشمنی و مخالفت شدیدی گردید و اول کسی که ازان متضرر شد خود سدوزائی ها بودند. کور شدن وزیر فتح خان و حبس او در ارگ هرات عداوتی را که قتل پاینده خان تولید نموده بود تجدید کرد و برادران وزیر

بقصد انتقام جوئی بر آمدند. جمعی در ناد علی در پیرامون لویه ادی مادر فتح خان جمع شدند و سردار محمد عظیم خان در کشمیر بنای آمادگی را گذاشت. برای اینکه سلطنت بهر رنگی باشد از دست شاه محمود و اولاده اش بیرون شود سردار محمد عظیم خان مکتوبی به شاه شجاع به لودیانه فرستاده یکطرف او را به آمدن به پشاور و گرفتن تخت و تاج تشویق نمود و از جانب دیگر دوست محمد خان را که بعد از قضیهٔ شدت در تصاحب ثروت حاجی فیروز الدین و پناه آوردن در کشمیر به اشاره فتح خان نظر بند بود رها نموده با یار محمدخان و ٤ هزار نفر پیشتر از خود بطرف پشاور و کابل سوق داد. خبر ' ینا شدن وزیر فتح خان و رسیدن مکتوب سردار عظیم خان شجاع را به تك و پو انداخت و فوری پسر خود تیمور را به ٥ صد سوار به قصد اشغال سند به ... رپور فرستاد و خود سمندر خان بامیزایئی حکمران شاه محمود را از دیره جات برداشته و عوضش محمد زمان خان پسر اسد خان را مقرر نمود و در اثر دعوت سردار محمد عظیم خان بطرف پشاور حرکت کرد. دوست محمد خان و یار محمد خان که پیش از او وارد پشاور شده بودند شهزاد ایوب بن تیمور را از طرف خود پادشاه ساخته و خود رهسپار کابل شده طبعاً حین رسیدن شجاع میان ایوب و او جنگ شد و اخیر الذکر مجبور به تخلیه شهر گردید. چون سردار محمد عظیم خان درین فرصت برادر خویش جبار خان را در کشمیر گذاشته و خود در راه بود شهزاده ایوب را طور داد خواه در چچ و پکلی هزاره خود را به او رسانیده و شکوه آغاز کرد که برادرانت مرا به شاهی برگزیدند و شجاع مرا خلع میکند. سردار محمد عظیم خان که شجاع را به آمدن پشاور و اشغال مقام سلطنت دعوت نموده بود نمیدانست که چه راه مصلحت آمیزی پیش گیرد آخر به شجاع نوشت که میخواهد خصوصی با وی دیدن کند. شجاع از ملاقات خصوصی سرباز زد و میان دسته های سالخوی طرفین بدون گفت و شنید تصادم واقع شد. مدت دوماه سردار محمد عظیم خان در پشاور و شاه شجاع در خیبر بود و از بی اعتمادی متقابله سازش آنها صورت نگرفت و شجاع طرف دیره اسماعیل خان و شکار پور رفت. درین فرصت که سرداران، شهزادگان و شاه سدوزائی شاه محمود به پیکار یکدیگر مشغول بودند

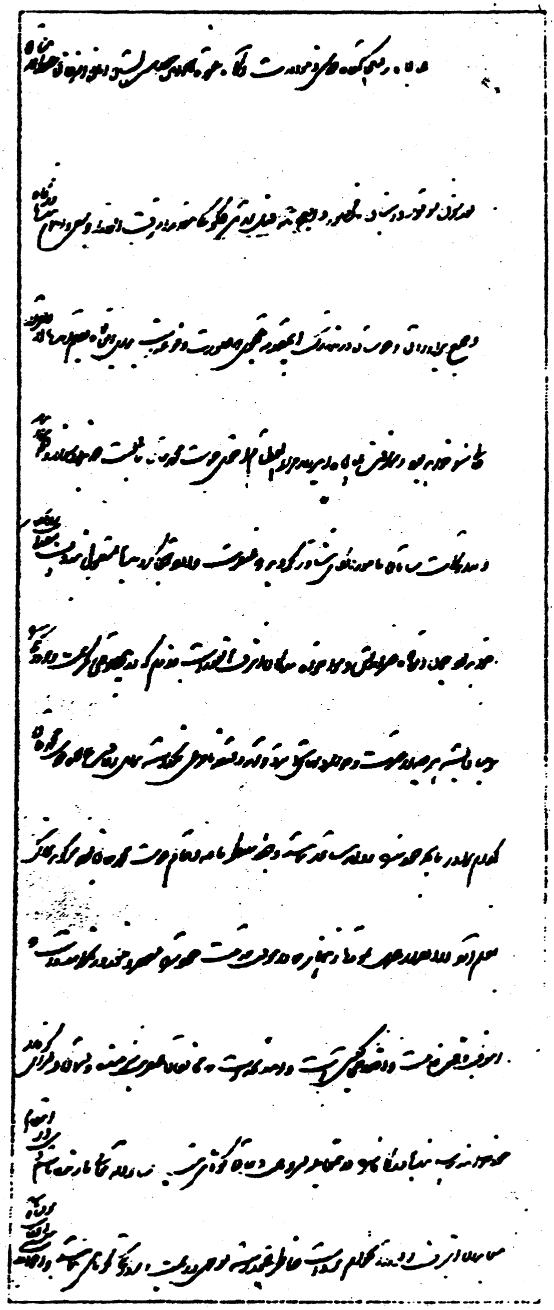
رنجیت سنگ از اتك پیش آمده و کشمیر را تصاحب نمود. در فرصتیکه سدوزائی ها و بارك زائی ها بعد از چند سال همکاری در دوره‌ء سلطنت دوم شاه محمود به همدیگر مقابل میشدند از هرات تا قندهار و کابل بدست شاه محمود و برادر و پسر و نواسه اش بود و بارك زائی ها در دو نقطه نادعلی در غرب پشاور و در شرق جمع شده بودند و طوریکه گفتیم شروع حرکت از طرف شرق از جانب سردار محمد عظیم خان بعمل آمد. سردار محمد عظیم خان در مسئله‌ء انتقام گیری برادرش وزیر فتح خان داخل اقدامات جدی شده و به تمام وسایل لازمه متوصل گردید تا بهر رنگی شود به سلطنت محمود خاتمه بدهد. علاوه بر مکاتبه با شاه شجاع که سازش شان صورت نگرفت قبل از اعزام دوست محمد خان و یار محمد خان بطرف پشاور و کابل سه مکتوب اسمی امین الله خان لوگری هم نوشته و او و خاندانش را برای اخذ انتقام اشرف الوزرا وزیر فتح خان دعوت به همفکری خود و همکاری با دوست محمد خان نمود که اینك اول متن آنها را نقل میکنم:

مرقع سوم اسناد قلمی موزه کابل مکتوب ۱۳

«عالیجاه رفیع جایگاه دوستی و موالات آگاه خصوصیت نشان امین الله خان قرین جمعیت فراوان باشد. بعد شوق موفور واضح آنکه حقایق و رو داد آنحدود بنحوی است که درین نزدیکی متواتر بقلم آمده ازان قرار حالی آن عالیجاه خواهد بود. حال اینصورت دارد که عالیجاه امیر المراء العظام اخوی ارجمند دوست محمد خان با جمعیت بسیاری روانه الکای پشاور که وارد آنجا گردیده باشد و نیز مقرر است که ارجمندی نواب جبار خان را با لشکر سوار و پیاده درین چند یوم مرخص و مامور آنحدود خواهم نمود لازم که آن عالیجاه حق اشرف الوزار را مرعی داشته در رفاقت عالیجاهان مذکور بدل و جان سعی موفور بکار برده یا بچه خود و یا برادر خود با جمعیت شایان روانه الکای پشاور نموده و خود آن عالیجاه کمر همت ومردانگی و غیرت و فرزانگی را بر میان جان بسته

مرقع سوم مکتوب نمره (۱۳) متن مکتوب در صفحه (۱۱) ملاحظه شود

مرقع سوم مکتوب نمره (۱۵) متن این مکتوب در صفحه (۱۲) ملاحظه شود

منتظر هرگونه نامه و پیام عالیجاه اخوی یار محمد خان و دوست محمد خان بوده باشند زیرا که این وقت وقت خدمت و اظهار حسن اخلاص است و بندگان اشرف الوزرا برای چنین روزی دوستان و هوا خواهان خود را میخواست و بر خود شما معلوم است که اشرف الوزرا از گروه برادران خاطر داری شما میفرمود الحمد لله اگر یك وزیر گرفتار است صد وزیر دیگر موجود و برای جان نثاری آماده و حاضر به همه باب خاطر جمع داشته بنده درگاه را با تمام برادران به جان و مال مقدمه سرگرم و ساعی دانسته انشاء الله تعالی عنقریب مخالفان را شرمندگی و ندامت حاصل و خاطر هوا خواهان اشرف الوزرا از گرد و کلفت مصفی خواهد گردید و آن عالیجاه خدمت های خود را ضایع و بیجا ندانسته هر سعی و اهتمامی که دارند در خدمت و جان فشانی بظهور میرساند و احوالات با هرگونه مرجوعات بقلم آرید. چون بعد از روانه شدن آخوی نواب جبار خان خود بنده درگاه عازم آنحدود و بفضل خدا درین نزدیکی وارد آنجا خواهد گردید دوستان و اخلاص کیشان را فرار خود خدمت و غمخواری ها مورد اشفاق و عنایات داشته و در خیر و خوبی آنها به وجهی کوتاهی نخواهد بود به همه باب خاطر جمع داشته سرگرم دوستی بوده باشد.»

مهر

یا عظیم

مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب ۱۵

عالیجاه رفیع جایگاه دوستی و موالات آگاه عمدة الخوانین خصوصیت نشان امین الله خان حفظ الله تعالی بعد شوق موفور و اشتیاق نا محصور واضح آنکه قبل از این چگونگی مقدمه اشرف الوزرا او سعی و اهتمام بنده درگاه و جمع برادران و دوستان در تدارك این مقدمه بنحوی که صورت و قوعداشت بران عالیجاه بقلم آمده از آنقرار حالی خواهد بود درین وقت عالیجاه امیر الامراء العظام اخوی دوست محمد خان با جمعیت دو هزار سوار و دو هزار پیاده در تدارکات سامان مامور الکای پشاور گردید که عنقریب وارد آنجا گردیده مشغول بند و

بست مقدمات رویکار خواهد بود. چون عالیجاه خیر اندیش و هوا خواه بندگان اشرف الوزرا است لازم که درین خصوص کمر همت و مردانگی را برمیان بسته هرچه از غیرت و جوان مردی های شما سزد و آید دقیقه نا مرعی نگذاشته برای رفاقت عالیجاه دوست محمد خان کدام برادر یا بچه خود را روانه پشاور نمائید و خود منتظر نامه و پیام دوست محمد خان بوده هرگونه برای شما بقلم آرد از آنقرار عمل نموده زینهار که درینوقت خدمت را مقصر و معذور نخواهند داشت که اینوقت شرمنده و پشیمان و بسزای کردار خواهند رسید بنده درگاه را درین مقابله بسر و مال و جان کوتاهی نیست انشاء الله تعالی تا زنده باشم دست از انتقام معاندان اشرف الوزرا نخواهم برداشت خاطر جمعه داشته بوجهی در همت و مردانگی کوتاهی ننمائید و احوالات همیشه اوقات نویسان باشید.»

مهر

یا عظیم

مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب ۲

«عالیجاه رفیع جایگاه خصوصیت و یك جهتی نشان امین الله خان به سلامت بوده به عافیت باشد که مجاری حالات این جاهی بعون الهی الحمد و المنه بتاریخ ذی الحجه به درجه حمد است که قبل ازین عالیجاه رفیع جایگاه امیر المراء العظام اخوی ارجمنی ام دوست محمد خان سردار را به جهت تمشیت و امورات آنجا با جمعیت وافر و لشکر نصرت اثر و تدارك معقولی روانه آنطرف نموده شده و آن عالیجاه از قدیم ایام اخلاص کیش و خیر خواه این دولت میباشند برسیدن عالیجاه ارجمندی با جمعیت خود ها کمر همت بر میان جان بسته مردانگی را از دست نداده باتفاق عالیجاه ارجمندی ام خدمت خودها را بانجام رسانیده که روی دشمنان سیاه خواهد شد واشخاصیکه خیر خوو منسوب آن عالیجاه میباشند خواطر جمعی و دلاسائی داده بخدمت گذاری قیام نمائید و انشاء الله تعالی بفضل و عنایت الهی بعد از عید قربان بندگان عالی با لشکر ظفر اثر و جمعیت کامل تدارك کرده روانه آنطرف میگردیم که انشاء الله

تعالی تا سلخ شهر ذی الحجه وارد الکای پشاور خواهیم شد و آن عالیجاه به زودی تدارك و جمع آوری خود را آماده نموده منتظر احوالات عالیجاه ارجمندی ام سردار معظم بوده آنچه امر از طرف... [1] آن عالیجنا گردد موافق آن عمل نموده که باعث سرفرازی آن علیجاه میباشد و فراخور خدمات بهره مند وسرافراز خواهد گردید و تا دست داداحوالات و رویداد آنجا را مفصل بجهت عالیجاه رفیع جایگاه اخویارجمندی ام یوم به یوم نویسان باشید که باعث اطمینان و خاطرجمعی حاصل گردد.» مهر

یا عظیم

این سه مکتوب سردار محمد عظیم خان که تقریباً متحدالشکل و بیك مضمون میباشد به اساس مکتوب سومی که تاریخ ذی الحجه دران ذکر شده یکی بعد دیگری بکمال عجله و شتاب در روزهای اندوهگین و هیجان آوری تحریر شده که یکی خبر کور ساختن و حبس وزیر فتح خان در هرات بسمع برادران او رسید. دوم مکتوبی که تاریخ ندارد من حیث واقعات مندرجه باندازه شبیه مکتوب سومی است که ضمناً باید به فاصلهء نزدیك در اواخر ذی القعده و اوائل ذی الحجه (۱۲۳۳ هـ ق) فرستاده شده باشند. سردار محمد عظیم خان درین مکاتیب وزیر فتح خان را به لقب اشرف الوزرا بدون ذکر نام او خوانده و دوست محمد خان را گاهی ارجمندی و اخوی و گاهی به لقب امیر الامراء العظام یاد نموده است. تعداد و عساکری که همرای دوست محمد خان و یار محمد خان بطرف پشاور فرستاده است ۲ هزار سوار و ۲ هزار پیاده تعین گردیده درین مکاتیب هنوز از کابل و حرکت سرداران بدان طرف اسمی و خبری نیست و کمك هاي که سردار محمد عظیم از امین الله لوگری خواهش نموده است مبنی برین است که برادر یا پسر خود را با جمعیت نفری علی العجله به پشاور بفرستد و خود آمادهء اوامر ثانی سردار یار محمد خان و دوست محمد خان باشد. در مکتوب (نمره ۱۳) از اعزام نواب جبار خان عقب دوست محمد خان تذکار رفته اما واقعات نشان میدهد که سردار محمد عظیم خان نامبرده را بجای خود در کشمیر گذاشته و خودش

---

(۱)-خوانده نشد.

قراریکه در مکتوب (نمره ۲) میگوید بعد از عید قربان در اواخر ذی الحجه سال ۱۲۲۳ به پشاور واصل گردیده است. سردار محمد عظیم خان درین مکاتیب شاه محمود سدوزائی پادشاه وقت و کامران پسرش را که کور ساختن وزیر فتح خان به امر اوصورت گرفته بوداسم نبرده بلکه ایشان را بالعموم با طرفداران شان به صفت مخالفین و معاندین یاد کرده است.

بهر حال واقعات آمدن دوست محمد خان و یار محمد خان در پشاور پادشاه ساختن شهزاده ایوب بن تیمور شاه، رسیدن شاه شجاع، خلع و اخراج ایوب، داد خواهی اخیر الذکر نزد سردار محمد عظیم خان، حرکت دوست محمد خان و یار محمد خان با دو سه برادر دیگر شان بطرف کابل و عدم سازش سردارمحمدعظیم خان وشجاع در پشاور پیشتر شرح یافت.

دوست محمد خان و یار محمد خان در کابل با جهانگیر ابن کامران و عطا محمد خان بامیزائی مقابل شدند. عطا محمد خان حاکم سابق کشمیر بمناسبت عزل خود از حکومت اینجا از فتح خان و شاه محمود خان هر دو دل آزرده بود و به این مناسبت در هرات در فاجعهء کور ساختن فتح خان سهیم شد. دوست محمد خان که حریف را خود تشخیص داده بود از پشاور با او مکاتبه نمود به او حالی نمود که اگر میخواهد این جرم فراموش شود باید در قضیه کابل با وی همکاري کند عطا محمد خان که حکومت کشمیر را در اثر فرمان شاه محمود از دست داده بود در مقابله تسلیم شده و جهانگیر ٤٠ روز در بالاحصار محاصره مانده فرار کرد و عطا محمد خان مذکور هم بعد تر به جرم اشتراك در کور ساختن فتح خان کور ساخته شد و دوست محمد خان بدون اینکه انتظار یك فیصلهء عمومی برادران بزرگ خود را در چنین موقع خطیر بکشد شهزاده سلطان علی پسر تیمور شاه را پادشاه ساخته و خود را وزیر او اعلام نمود.

به مجرد رسیدن جهانگیر به قندهار شاه محمود و کامران نایب گل محمد خان فوفل زائی را بحکومت آنجا گذاشته و خود وزیر فتح خان نابینا را گرفته طرف کابل حرکت کردند و در منزل بینی بادام سعید آباد وردك (بین غزنی و کابل) بار دیگر از وزیر فتح خان خواهش کردند که برادران خود را از مقابله منصرف سازد. در اثر جواب های منفی و سختی

که از نامبرده شنیدند سران قبایل مختلف را طوعاً و کرهاً در خون این وزیر نامدار و مرد بزرگ که واقعاً در هیاهوی قرن ۱۹ در میان شهزادگان سدوزائی و سران بارك زائی شخص مدبر منحصر به فرد بود در ۱۲۳٤ هجری تکه تکه کرده و بقتل رسانیدند و جسدش را برای دفن به غزنی فرستاده در پهلوی بقعه شیخ رضی الدین علی لالا دفن نمودند، این جنایب بزرگ و عفو ناپذیر که افغانستان را از فرزند لایق و ناموری محروم ساخت صدمه ایست که بیشتر از قتل پدرش سردار پاینده خان برای مملکت گران تمام شد زیرا درین وقت و چنین فرصت باریك که دشمنان در ولایات سرحدی چشم دوخته و قدم بقدم فراتر می آمدند کشور به بازوی توانا و حسن تدبیر و اقدامات عملی چنین مرد بزرگ بیشتر از همه اوقات ضرورت و احتیاج داشت.

فتح خان تنها از نظر سن و سال در میان برادران بارك زائیی بزرگ نبود تنها با داشتن لقب اشرف الوزرا بر همه پسران پاینده خان مزیت و برتری نداشت بلکه بزرگی او درین نهفته بود که باریکی وقت و زمان و امیال معترضانه بیگانگان را در سرحدات شرقی و غربی درك کرده و با همه بدبختی هائی که بواسطهء قتل پدر نامدارش به خانوادهء او تولید شده بود پیوسته سعی داشت که با شخصیت یکی از شهزادگان سدوزائی سلطنت مقتدر و متمرکزی در افغانستان تشکیل کند و خود و برادرانش با اشتراك مساعی عملی خود آنرا تقویت بخشند و با اقتدار سلطنت مرکزی جواب معترضین خارجی را داده باشند. چنانچه بهمین منظور دو مرتبه شاه محمود را به پادشاهی رسانید و به منظور تزئید نفوذ شخصی شاه و دولت مرکزی او در تقلیل حتی در امحای تاثیر برادران و پسر او صرف مساعی نمود ولی افسوس که شاه محمود سست عنصر و پسر حسود و خود خواه او کامران حق خدمات این مرد بزرگ را که حتی به مفاد خاندانی آنها و به مفاد مملکت تمام شده و میشد نفهمیده با کور ساختن او چشم اغیار و بیگانگان را روشن کردند و با قتل او دشمنانش را شاد نمودند. از بین رفتن وزیر فتح خان صدمه بسیار بزرگی بود که حساس ترین موقع تاریخ معاصر مملکت در طی (قرن ۱۹) پیکر کشور را

به لرزه در آورد و همکاری های سدوزائی و بارك زائی را که تا حدی خوب از نو صورت گرفته بود بار دیگر متلاشی ساخت و طوری این دو خاندان بزرگ را از هم جدا نمود که دیگر بهم نزدیك شده نتوانستند و مقصر این خبط جبران ناپذیر شاه و شهزادهء سدوزائی، شاه محمود و کامران میباشند. برادران بارکزائی با وجودیکه عملهء همه اقتدار را در دست داشتند و وزیر فتح خان به تنهائی همه امور مملکت را اداره میکرد و همه ولایات خورد و بزرگ در تحت ادارهء برادران و برادرزادگان او بود معذالك کوچکترین فکری برای گرفتن زمام پادشاهی نداشتند و اگر این جنایت واقع نمیشد امکان داشت که برای مدت طولانی سلطنت افغانستان در خاندان سدوزائی ها بماند.

بهر حال، سدوزائی یا بارك زائی از نقطه نظر مفاد مملکت فرق نداشت. بشرطیکه همکاری و معاضدت در میان آنها موجود می بود. زیرا تا هر اندازه ئیکه صمیمیت و حسن نظر طرفین دوام داشت کشور از ثمرهء نیك آن مستفید میشد. درین شبه ئی نیست که تولید صمیمیت و اعتماد متقابله در فضای احساسات خود خواهی سرداران ما در قرن ۱۹ امری بود نهایت مشکل که میان اعضای یك خاندان و دو برادر صورت پذیر نبود چه رسد به دو خاندان آنهم دو خاندان رقیب که پدر کشی و برادر کشی افکار آنها را خیلی مسموم نموده بود. بهر حال شاه محمود و کامران بعد از قتل وزیر فتح خان با لشکر بزرگ خود راه کابل را پیش گرفتند و ازین طرف سردار دوست محمد خان در حالیکه شهزادهء ایوب را در بالاحصار به پادشاهی برداشته بود برعلیه شاه محمود حرکت کرد. هر دو سپاه در حوالی هندکی و چهار آسیاب بهم مقابل شدند و دوست محمد خان چال نظامی بکار برده بارآخیر از وجود عطا محمد خان بامیزائی که چندی به جرم شرکت در کور ساختن وزیر فتح خان کور ساخته شده بود استفاده نمود. بدین معنی که او را مجبور ساخت مکاتیبی اسمی سران لشکر معیتی شاه محمود و مخصوصاً بنام یکي از برادرانش که در آنجمله بود نوشته و قاصد را طوری شبانگاه به اردوگاه مقابل فرستاد که مکاتیب بدست شاه محمود افتاد و سازش دروغی و جعلی

سران لشکر را مبنی بر تسلیم نمودن خود و کامران که در مکاتیب تذکار یافته بود حقیقت تصور نموده بدون جنگ شباشب با پسر از میدان جنگ گریخت و راه قندهار را پیش گرفت و از دیراؤوت راه خود را منحرف نموده طرف فراه و هرات رهسپار شد. زیرا در همین فرصت غیاب او برادران قندهاری وزیر فتح خان، کهندل خان و پردل خان و شیردل خان و غیره که در نادعلی دور مادر فتح خان لویه ادی جمع شده بودند به قندهار حمله نموده شهر را از دست گل محمد خان پوپل زائی متصرف شده بودند. بدین ترتیب به استثنایی ولایت هرات که تا چندی دیگر منحصر به سدوزائی ها ماند در بقیهء افغانستان نفوذ برادران بارك زائی حکمفرما شدند. ولی یکنفر از میان ایشان به پادشاهی به آسانی میسر نمیشد. آنهائیکه در پیرامون احراز این مقام تك و پو داشتند برای پوشانیدن ظاهر کار خود بعضی شاهزادگان بی نام و نشام کوچك سدوزائی را هنوز برای مدتی بنام شاه اینطرف و آنطرف کشانیدند. دو دسته برادران بارك زائی پردل خان و جمعی که مالك قندهار بودند در قندهار و یار محمد خان و آنهائیکه مالك پشاور بودند در پشاور تمرکز حکمرانی داشتند و در روی صحنهء مرکزی سرداردوست محمد خان و سردارمحمد عظیم خان با هم مقابلگردیدند بعد از اینکه سردار دوست محمدخان در مقابل شاه محمود کامیابی حاصل کرد. برادرش امیر محمد خان را در غزنی مستقر ساخت تا اگر فشاری از طرف محمد عظیم خان عاید شود مقاومت کند. درین فرصت سردار محمد عظیم خان بعد از سپردن کشمیر به نواب جبار خان و پشاور به یار محمد خان با شهزاده ایوب که پیشتر دوست محمد خان او را در پشاور شاه ساخته بود وارد کابل گردید. اولین کار سردار محمد عظیم خان خلع سلطان علیشاه و نصب شاه ایوب بود که از خلال آن جاه طلبی و رقابت دو برادر بارك زائیی سردار دوست محمد خان و سردار محمد عظیم خان مبنی بر تصرف و حکومت کابل معلوم میشود. اگرچه درین فرصت سردار دوست محمد خان علی العجاله خود را به غزني کشید ولی نقشهء اصلی خود را که تصاحب کابل بود فراموش نمیکرد. بالاخره میان برادران بارك زائی چنین فیصله بعمل آمد که سردار محمد عظیم خان بجهت بزرگی بر دیگران

کابل را در دست داشته باشد و سردار یار محمد خان در پشاور، پردل خان در قندهار و دوست محمد خان در غزنی حکومت کند. درین فیصله ظاهراً همه خوش معلوم میشدند ولی سردار دوست محمد خان باطناً ناراضی بود و به مجردیکه سردار محمد عظیم خان در اثر دعوت میران سند بغرض دفع شاه شجاع حرکت کرد دوست محمد خان فوراً از غزنی بکابل آمده و شهزاده سلطان علی را مجدداً بر تخت نشانید. سردار محمد عظیم خان به استماع این خبر از راه بکابل مراجعت نمود و علی الرغم دوست محمد خان و شاه دست نشاندهء او شهزاده ایوب شاه انتخابی خود را بار دیگر پادشاه ساخت. این فرصتی است که دو شهزادهء سدوزائی دو پسر تیمورشاه درانی ایوب شاه و سلطان علی شاه بحیث پاذشاه و دو برادر بارك زائی دوست محمد خان و محمد عظیم خان بحیث وزرای متقابلهء آنها در کابل زندگانی دارند ولی به اساس ضرب المثل معروف که دو شاه در یك کشور نگنجد این دو شاه در یك شهر و در یك بالاحصار بهیچ صورت زندگانی نمیتوانستند و سلسلهء تحریکات طرفین در جریان بود. طوریکه پیشتر اشاره نمودیم این دو شاه از خود هیچ شخصیت و قدرتی نداشتند بلکه بروی نقشهء وزرای خود روی کار آمده و قدرت در دست وزرای آنها یعنی سردار دوست محمد خان و سردار محمد عظیم خان بود. سلطنت این دو شاه و وزارت این دو وزیر در آن در یك موقع و در یك کشور و در یك شهر نشان میدهد که فرصتیکه قدرت سلالهء سدوزائی از میان رفته و بارکزائی ها مصمم به اشغال مقام آنها نشده اند بکدام اندازه ضعف و نقاهت در مملکت حکمفرما بود و از این اوضاع پریشان چقدرقوم وکشور و خود دودمانهای بزرگ ماصدمه کشیدند.

این دو شاه نه تنها در یك کشور و در یك شهر حتی در یك قصر که عبارت از بالاحصار کابل باشد باهم پهلو به پهلو زندگانی داشتند تا اینکه شهزاده اسماعیل پسر شاه ایوب رقیب پدر خود شاه سلطان علی را در حصار مذکور خفه نمود و در حالیکه شاه ایوب بنام پادشاهی می کرد مملکت بدست برادران بارکزائی شکل ملوك الطوائفی بخود گرفت و درست در همین روزها که در اثر رقابتهای شخصی و جاه طلبی ها با نبردن

حکومت مرکزی مملکت بکمال نقاهت و ضعف رسیده بود خسارات بزرگ متوجه کشور شد.

رنجیت سنگ که در قلعهء اتك چشم براه و گوش به آواز نشسته بود ملتان را در ۱۳۳٤ (۱۸۱۸م) تصاحب نمود و در سال ۱۳۳۵ هـ ق (۱۸۱۹م) اول کشمیر را از نواب جبار خان و بعد دیره جات را از نواب زمان خان بن صمد خان گرفت و در صدد اشغال پشاور و سند بر آمد.

بهر حال سردار دوست محمد خان بعد از کشته شدن شاه انتخابی خودش باز به غزنی برگشت و مدتی سردار محمد عظیم خان در کابل ماند و میخواست با ارسال مکاتیب و هیئ ها همه را به دور خود جمع و در مقابل خطر خارج آمادگی کند. با اینکه درین موضوع فیصلهء قطعی بعمل نیامد در اثر دعوت نامه های میران سند که مسخواستند خود و خاك خود را از سلطهء نو ظهور فرنگی و آلهء دست آنها شاه شجاع رهائی بخشد از راه غزنی و قندهار عازم سند شد و دوست محمد خان که با نقشهء او مخالف بود با سائر برادران به قندهار و پشاور مکاتبه نمود و خود عقب سردار محمد عظیم خان راه سند را پیش گرفت. اگر چه سردار محمد عظیم خان در مقابل شاه شجاع کامیابی هائی هم حاصل کرد ولی میران سند با بازی دو جانبه با کم و بیش ساختن مالیات به تلمع میان برادران بارکزائی جدائی بیشتری تولید کردند.

دوست محمد خان، پیر محمد خان و شیر دل خان از سردار محمد عظیم خان جدا شده به قندهار مراجعت کردند. سردار محمد عظیم خان به قناعت به مبلغ جزئی یك لك روپیه عقب آنها برگشت. دوست محمد خان پیش و محمد عظیم خان از عقب او بطرف کابل حرکت نمودند. در حالیکه ایوب هنوز بنام بر تخت جلوس داشت میان این دو برادر یك سلسله منازعات در نقاط مختلف کوهستان، کوهات، کابل و غزنی در جریان بود. رنجیت سنگ از مشغولیت سرداران درین گیر و دار شخصی استفاده نموده آهنگ پشاور کرد (۱۲۳۸هجری قمری مطابق ۱۸۲۲م). سردار یار محمد خان که از طرف سردار محمد عظیم خان درین شهر حکومت میکرد، از سرادر اخیر الذکر کابل کمك خواست ولی متأسفانه ثروت

سرشار که حفاظت آن همیشه سردار محمد عظیم خان را مزاحم میشد و آنرا هنگام جنگ سك ها در قلعهء (مچینا) گذاشته بود از یکطرف و وعدهء حکومت پشاور از طرف رنجیت سنگ به یار محمد خان از جانب دیگر میانهء این دو برادر را در یکی از مواقع بسیار حساس تاریخ برهم زد. با حملهء مستقیمی که از طرف سکها بدارائی سردار محمد عظیم خان بعمل آمد از میدان جنگ رو گردانید و در راه بین جلال آباد و کابل به مرض پیچ دچار شده و بعمر ۳۸ سالگی در کوتل لته بند وفات نمود و جنازهء او را در کابل آورده و در مزار عاشقان و عارفان علیه الرحمه دفن کردند. در نتیجه رنجیت سنگ پشاور را گرفت و حکومت آنجا را برای چندی دیگر برای یار محمد خان و برادرش باقی گذاشت. بعد از وفات سردار محمد عظیم خان پسرش حبیب الله خان بجای او تکیه زد. ولی ایوب شاه هنوز بنام در بالاحصار بر تخت شاهی جلوس داشت. این شاه و سردار کوچك سدوزائی و بارکزائی بچشم رقابت و عناد بیك دیگر نگاه میکردند و در صدد امحای یکدیگر بودند. این موقعی است که جمعی از برادران بارکزائی مثل یار محمد خان و سلطان محمد خان بعنوان جاگیر سك در پشاور حکومت داشتند و سردار دوست محمد خان هم در سایهء عطوفت شان در آنجا زیست داشت. سائر برادران قندهاری دولت کوچك سدوزائی هرات را مورد حمله و تهدید قرار داده ولی به امحای آن موفق نگردیدند. درین فرصت روابط حبیب الله و ایوب شاه بدتر شده و اخیر الذکر میخواست رقیب مقتدر و ثروتمند جدید خود را هم ذریعهء پسرش اسماعیل از میان بردارد. ولی پردل خان بموقع رسیده و با ورودش کار همه یکطرفه شد. شهزاده اسماعیل مقتول شاه ایوب مخلوع و حبیب الله سرخوش گذاشته شد و با از بین رفتن ایوب شاه سلسلهء دودمان سدوزائی در مرکز مملکت خاتمه پذیرفت. این موقعی است که برای ظهور سلطنت بارکزائی زمینه از هر رهگذر مساعد و کوچکترین مانعی باقی نمانده بود. زیرا به استثنای ولایت هرات همه خاك های مملکت با اقتدار کامل در دست آنها بود. ولی متأسفانه پردل خان عوض اینکه به مفاد عمومی کشور سلطنت متمرکز و مقتدری تشکیل کند به گرفتن سهم خود از ثروت سردار محمد عظیم خان اکتفا نموده حبیب الله خان را بجای ایوب شاه

سردار کابل شناخت و در حالیکه بدست خود دامنهء ملوك الطوايفی را در قرن ۱۹ درازتر ساخت طریق قندهار پیش گرفت. سردار حبیب الله خان با پول سرشار و شوق عیاشی که داشت در خور سرداری و حکمروائی نبود. بر علاوه بعض اشخاص گنده مثل کاکا و وصی اش نواب جبار خان و امین الله خان لوگری را خادم مال اندیش قوم را از دور دستگاه حکومتی خود دور و ناراض ساخت تا اینکه سردار دوست محمد خان جاگیر کوچکی را که برادران در پشاور به او داده بودند گذاشته به کابل آمد تا ثروت و اقتدار هردو را از حبیب الله خان تصاحب کند.

روابط این کاکا و برادرزاده پیچ و تاب و نشیب و فراز زیاد دارد. در حالیکه ظواهر به لطف و احترام متقابله و دوستی آراسته بود باطن رنگ دیگر بخود گرفته رفت و هر یك به امحا و کور ساختن و قتل یکدیگر بکرات کمر بستند و بدفعات در میدان جنگ باهم مقابل گردیدند. تا اینکه بر طرفداران سردار دوست محمد خان افزوده و نواب جبار خان و امین الله خان لوگری هم با او همدست شدند و غلبه با آنها بود ولی در اثر التجای سردار اکرم خان برادر حبیب الله خان پردل خان بار دیگری از قندهار روی صحنهء پر آشوب کابل وارد گردید. ولی بدون اینکه قضا یا رنگ حلی بخود بگیرد به قندهار برگشت و سردار دوست محمد خان و حبیب الله خان کماکان مشغول پیکار سردرگم بودند. تا اینکه شیردل خان بکابل رسید. شیردل خان نسبت به پردل خان جدی تر و در حل مایل مصمم تر معلوم میشد و با اقدامات فوری میخواست عملیات و نقشه های هر دو طرف را خنثی سازد و حکومت کابل را در دست گیرد. چنانچه گرفت و خواست که حبیب الله خان را با اخراج از کابل و حبس در لوگر از صحنه دور کند و سردار دوست محمد خان را با دادن حکومت غزنی و کوهستان و میدان و اعطای پول آرام سازد. آنگاه با تشکیل مجالس و آغاز مذاکرات مصلحت جویانه طرحی ریزد که برادران بارکزائی با داشتن حوزه های حکومتی و جاگیر در مقابل حملات خارجی متحد باشند. ولی این نقشه ها رنگ عمل بخود نگرفت و میان او و سردار دوست محمد خان مدتی در پیرامون بالاحصار و شاه شهید و

بینی نیزار و تپه مرنجان جنگ شد و در حالیکه طرفداران طرفین میدان گرم نزاع بودند برادران در خیمهء نواب محمد زمان خان جمع شدند و بعد از مذاکرات طولانی فیصلهء کار به نواب صمد خان سپرده شد و بعد از مذاکرت زیاد شیردل خان بریاست پذیرفته شد و جاگیر سائر برادران حسب ذیل تعین گردید:

«یار محمد خان و سلطان محمد خان از سرداران پشاور چون پشاور وسعت کافی برای پنج برادر نداشت بحکومت کابل متفقاً عطامحمد خان، سعید محمد خان و پیر محمد خان بحکومت پشاور و توابع آن، دوست محمد خان بحکومت کوهستان، امیر محمدخان برادر عینی او بحکومت غزنی، نواب جبار خان بحکومت لغمان، نواب اسد خان به حکومت حصهء باقی ماندهء دیره جات، شیردل خان، پردل خان، کهندل خان و مهردل خان متفقاً بحکومت قندهار و توابع آن رحمدل خان بحکومت سند و نواب زمان خان پسر نواب عبدالصمد خان بحکومت جلال آباد و بالآخره حبیب الله خان پسر سردار محمد عظیم خان بحکومت لوگر.» (۱)

بعد از این فیصله سردار شیردل خان عازم قندهار گردید و طوریکه تعین شده بود سردار یار محمد خان را بحکومت کابل گذاشت. متعاقباً در اثر فوت سردار عطا محمد خان حاکم پشاور سردار یار محمد خان حکومت پشاور و سردار سلطان مخمد خان حکومت کابل را در دست گرفت. درین فرصت سندی ها باز بنای شورش را گذاشتند. اول رحمدل خان و عقب او شیردل خان بدان صوب متوجه گردید. ولی پیش از اینکه شیردلخان برسد برادرش حکومت آنجا را به نائب سلطان خان بن الله داد خان افغان سپرده و وضعیت ظاهراً و موقتاً آرام و قناعت بخش شده بود و شیردل خان حین مراجعت در قندهار در ماه محرم سال ۱۲٤۲ هجری قمری (۱۸۲٦ع) در راه وفات نمود. وفات سردار شیردل خان اوضاع سند و کابل هر دو را برهم زد. در علاقهء اول الذکر سندی ها حاکم افغانی را طرد و خود را از تحت ادارهء مستقیم افغانستان خارج کردند و در کابل سردار دوست محمد خان حکومت سردار سلطان محمد خان را محرومیت

---

(۱)- صفحهء ٤٥ افغانستان درقرن ۱۹. تالیف س. رشتیا، ص ۱۰۸ سراج التواریخ مولف فیض محمد

خودش از مرکز کشور وسیلهء بسط نفوذ برادران پشاوری و قندهاری در کابل تعبیر نموده سخن به یك سلسله گفتگو و مشاجره کشید و به سردار سلطان محمد خان تخلیهء کابل را اخطار داد و بالآخره به کمك طرفداران کوهستانی خود بالاحصار را متصرف شد. آنگاه برای تولید فضای دوستانه و رفع مزاحمت سائرین به تعقیب پیمان شیردل خان در عشر اول ماه ربیع الثانی ۱۲٤۲ عهد و پیمان دیگری را روی کار آورد و جاگیر برادران و برادرزاده های خویش را معین کرد که اصلاً در جملهء اسناد خطی ود موزه کابل موجود است و سواد آن قرار آتی است:

متن میثاق ۱۱٤۲که اصل آن درموزهء کابل محفوظ است

«چون درین وقت بتاریخ عشر اول شهر ربیع الثانی سنه یکهزار دو صد و چهل دو بو که بعد از منازعه و مناقشه که مابین ما برادران بظهور رسید و شهر دار السلطنهء کابل را سردار دوست محمد خان تسخیر نموده همه برادران و برادرزاده ها بجهت اصلاح و اتفاق و خیر خاندان مجتمع شده بجهت انتظام اموردولت و استحکام بنیاد سلسلهء خودها صلاح بر همین کردیم که ملك کوهات وهنگو و توابعات آنرا نواب عبدالصمد خان متصرف باشد و ملك پشاور و هشنغر و خالصجات و غیره متعلقات آنجارا سردار یار محمد خان سردار سلطان محمد خان و سردار سعیدمحمد خان و سردار پیر محمد خان متصرف باشند و ملك دارالسلطنهء کابل و کوهدامن و خالصجات و توابعات آنرا سردار دوست محمد خان و سردار امیر محمد خان متصرف باشند و مالیات و معاملاتطایفهء غلجائی و دارالسلطنهء کابل رانواب عبدالجبار خان متصرف باشد و ملك جلال آباد و تاجك لغمان را نواب محمد زمان خان و برادران او متصرف باشند و ملك لوگر و چرخ و تاجکه و میدان و غوربند و خالصه لوگر را سردار حبیب الله خان و سردار محمد اکرم خان و

برادران او متصرف باشند که بدینموجب از قرار تفضیل ذیل هرکدام ملك خودها را: »

عالیجاه نواب عبدالصمدخان عالیجاهان سرداریارمحمدخان و سردار سلطان محمد خان و غیره برادران

کوهات هنگو و غیره توابعات پشاور، هشنغر خالصجات

نواب عبدالجبارخان سرداردوست محمد خان وسردارامیرمحمد خان

غلجائی کابل معهء متعلقات آن دارالسلطنه کابل معه توابع کوهدامن و غیرهء آن حدود

خالصجات بیاض

نواب محمد زمان خان معهء برادران سردار حبیب الله خان و سردار محمد اکرم خان

جلال آباد معهء تعلقات، تاجکهء لغمان معه تعلقات

بلوك لهوگرد و بتخاك،

محال چرخ، تاجیکهء

میدان، محال غوربند،

خالصه لهوگرد، بیاض

اوز ابتدای سنه تکنوزی سال نو سردار دوست محمد خان مبلغ یك لك روپیه از بابت مالیات کابل سال بسال بضامنی نواب عبدالصمد خان در وجه سردار یار محمد خان از قرار اقساط ماه به ماه میرساند و چون نواب عبدالصمد خان ریش سفید و بزرگ همه برادران میباشد و اصلاح همه برادران بجهت خیر خاندان باتفاق سردار دوست محمد خان در کابل سکونت میکند. اگر چنانچه سردار یار محمد خان یا سردار سلطان محمد خان یا سردار سعید محمد خان یا سردار پیر محمد خان یا متعلقات آنها

ظاهراً یا باطناً خللی در ملك کوهات انگو که متعلق به نواب عبدالصمد خان است نموده در ملك و مال او دخل و تصرف کنند با آنکه سردار دوست محمد خان منسوبان و متعلقات سردار یار محمد خان را ظاهراً و باطناً ازو روگردان نماید یا به ملك آنها دخل و تصرف کند عهد شکن و دشمن خدا و رسول خدا و همه برادران و برادرزاده ها خواهند بود و برادران و برادرزاده ها همه بالاتفاق با آنها دشمنی و مخالفت کنند هرگاه نکنند دشمن خدا و رسول باشند و در خصوص یك لك روپیه که از ابتدای سال تنکوزی سردار دوست محمد خان به ضامنی نواب عبدالصمد خان متعهد شده و قبول کرده سال به سال از قرار اقساط ماه به ماه به سردار یار محمد خان برساند هرگاه تفاوت کند و نرساند عهد شکن و دشمن خدا و رسول و همه برادران خواهند بود و برادران همه با او دشمنی کنند هرگاه نکنند دشمن خدا و رسول خواهند بود چنانچه برادران سکنهء قندهار همین تقسیم و قرارداد را قبول نکرده انحراف نمایند و اراده و عزم این ملك ها را بکنند همه برادران با جمعیت خودها بالاتفاق کمر بسته با برادران قندهاری دشمنی و مخالفت بکنند و نگذارند که از حد قندهار تجاوز و تفاوت نمایند و هرگاه سردار یار محمد خان بعمله جات و نوکر خود که سکنای کابل باشند از بابت زمین داری آنها چیزی بدهد در همین تنخوا یك لك روپیه از قرار حواله او محسوب شود و هر کدام از برادران و برادرزاده که ازین سخن و عهد و پیمان تفاوت کنند و از همین قرارداد و تقسیم اختلاف نمایند بلعنت خدا و نفرین رسول گرفتار و از دین جناب مصطفوی بیگانه و کافر مطلق به چهار مذهب نا مسلمان باشیم به همین عهد و میثاق برادران و برادرزاده ها همه با یکدیگر دوست و از انفاق و کدورت که قبل ازین باهم داشتیم در گذشتیم و با همه دوست و مهربان شدیم این چند کلمه بطریق عهدنامه قلمی شد تحریر شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۴۲»

گفتار دوم

حکام افغانی کشمیر

جنگ وزیر فتح خان با عطا محمد خان بامیزائی

اعلیحضرت احمدشاه درانی در سال ۱۱۶۵ هجری قمری در سفر چارم خویش به خاك های ماورای شرقی سند مسافرت نموده چون از راه کابل وارد پشاور شد اینك آقاسی عبدالله خان را با لشکری برای فتح کشمیر تعین و اعزام نمود. نامبرده با سپاه ده هزار نفری خود این قلعهٔ زیبا را که بنام آخرین شهنشاه مغلی دهلی عالمگیر ثانی اداره میشد فتح نمود و آنگاه شخصی بنام خواجه عبدالله خان بن نواب عبدالصمد خان سیف الدوله را که خوب تر بنام خواجه عبدالله کوچك معروف شده است بحیث نایب الحکومته و یکنفر از هندوهای کابل را که «سکجیون» نام داشت و از ملازمین شاه ولیخان وزیر احمد خان بود به حیث مستوفی کشمیر مقرر نموده خود بحضور احمدشاه بارياب شد [۱].

احمدشاه بابا مسافرت خویش را تا لاهور ادامه داداه و از آنجا قلندر خان افغان را با نامهٔ نزد احمد شاه مغلی شاهنشاه هند به دهلی فرستاد و در حالیکه از رودخانه ستلج بطرف غرب حاکمیت خود را به اراضی مفتوحه پنجاب و سند و ملتان و کشمیر قایم نمود به قندهار مراجعت کرد. مقارن این زمان شخص بنام میر منو معین الملك از طرف دولت درانی افغانی بحکومت لاهور و کل پنجاب منصوب بود تا اینکه نامبرده در سال ۱۱۱۶ وفات نمود و در اثر فرمانی که از قندهار از طرف اعلیحضرت احمدشاه بابا فرستاده شد پسر نامبرده میر مومن بجای پدر بحکومت لاهور تعین گردید. چون میر مومن مذکور طفل بود و از طرف

---

(۱) - احمدشاه بابا تالیف غبار ص ۱۳ . سراج التواریخ تالیف فیض محمد ص ۱۲ .

دیگر دربار شاهنشاه دهلی بخصوص غازی المعین خان به در فیروز جنگ وزیر احمد شاه مغلی تحریکات سؤ داشت و متعاقباً میر مومن در طفولیت وفات نمود. امور حکومت لاهور در دست مادرش مغلانی بیگم و خواجه موسای احرار خسر میر منو معین الملك یکی دو نفر از مامورین محلی مثل طره باز خان و بکاریخان رستم جنگ به اندازهء آخر پریشان شد که امان خان به همه اختیاراتی که از قندهار اعزام شد به اصلاح آن موفق نشده بالآخره دراثر تحریکات غازی الدین مذکور و آشفتگی اوضاع مستوفی افغانی کشمیر «سکجیون» هندوی کابلی تحت تأثیر اجانب آمد ودرطی ضیافت خواجه عبدالله خان نایب الحکومه کشمیراول محبوس و بعد مقتول نمود و خودرا ازطرف دهلی نایب الحکومهء کشمیر اعلام کرد.

در ۱۱۷۰ یکبار دیگر احمدشاه بابا برای تنظیم امور پنجاب حرکت کرد و نورالدین بامیزائی را برای انتظام امور کشمیر مامور نمود. مشار الیه داخل کشمیر شده و سکجیون باغی را محبوس به لاهور فرستاد و خود مدتی در کشمیر بود تا اینکه از طرف احمدشاه بابا بلند خان سدوزائی بحکومت کشمیر تعین شد. سپس مقارن سال ۱۱۷۵ سك ها بنای بغاوت را گذاشتند و نورالدین خان بار دیگر در همین سال کشمیر و باغیان را مطیع دولت افغانی نمود. آخرین کسی که از طرف اعلیحضرت احمد شاه بابا به حکومت کشمیر تعین و اسمی از او در ماخذ مانده است حاجی کریم داد خان عرض بیگی است [۱]. که در سالهای اخیر حیات شاهنشاهی درانی بر کشمیر حکومت میکرد و تا آخر عمر به این عهده برقرار بود و چون وفاتش مصارف به سالهای اول جلوس اعلیحضرت تیمور شاه بود. پادشاه مذکور پسر بزرگ او آزاد خان را بجای پدر مقرر نمود. آزاد خان به تصور اینکه حکومت کشمیر از پدر به او رسیده است یکطرف برادران خود را از آنجا بیرون کشید و از جانب دیگر بفکر اندوختن مالیات بحساب خود شد و آهسته آهسته به خیره سری و خود خواهی و بغی گرائید. اعلیحضرت تیمور شاه برای نصیحت و راهنمائی و اصلاح او میر محمد علیخان معروف به کفایت خان را بدانصوب گسیل

(۱)- احمد شاه بابا تالیف م. غبار ص ۱۲۱. سراج التواریخ تالیف فیض محمد ص ۴۱.

کرد. اگرچه نامبرده آنچه لازم گفتن بود گفت و مبلغ جزئی سه لك روپیه هم از درك مالیات با خود آورد ولی آزاد خان هوای دیگری در سر داشت که به این اقدامات به آسانی به راه نمی آمد. سپس از حضور اعلیحضرت تیمورشاه مرتضی خان و زمان خان برادران آزاد خان که بدست او از کشمیر اخراج شده بودندو دردربار شاهی مي زیستند و اردوي سي هزار نفری درمقابل آزاد خان جانب کشمیر اعزام شدند ولی از دست آنها کاری ساخته نشد و آزاد خان به سر کشی ادامه داد و از طرف شاه مدد خان اسحق زائی و جمعی از سرداران افغانی بر علیه نامبرده فرستاده شد. حکمران باغی دیگر تاب مقاومت نیاورده و در یکی از قلعه های دور افتاده در خانه خسرش مخفی شد و پس از اینکه اسلام خان که از طرف مدد خان برای دستگیری او با دو هزار نفر فرستاده شده بود بخانهء مطلوب برسد آزاد خان خود کشی نمود و دره های زیبای کشمیر مطیع دولت افغانی شد و این وضعیت تا اواخر عمر و سلطنت تیمور شاه یعنی سال ۱۲۰۷ هجری قمری دوام داشت. دردورهء سلطنت شاه زمان از حکامی که در کشمیر حکومت نموده اندیکی عبدالله خان الکوزائی معروف به مخلص الدوله است. معلوم نمیشود که نامبرده در کدام سال باین عهدهء مهم مقرر شده اینقدر میدانم که مالیات کشمیر در دورهء نایب الحکومگی او به ۲٤ لك روپیه بالغ میشد که به قرار بیانات مولف سراج التواریخ قسمت معتنابه آن بخرج مواجب عمال آن جا مصرف میشد و فقط یك ثلث یایك ربیع آن مبلغ شش لك روپیه به خزانهء پادشاهی میرسید. (۱)

شاه محمود بن تیمورشاه بعد از ۱۲۱٦ یا ۱۲۱۷ که بار اول بر تخت نشست در دورهء کوتا سه سال سلطنت خود عبدالله خان را به حکومت کشمیر گماشت و نامبرده در سه سال اول سلطنت شاه شجاع هم کماکان بحال خود باقی ماند ولی نظر به مخالفت های شاه شجاع با شاه محمود و گرفتاری های اول الذکر به امور مرکزی کشور و وضع مخالفت کارانه پیش گرفته و از دادن مالیات خود داری میکرد تا اینکه شاه

---

(۱)- سراج التواریخ صفحهء ٥٦.

شجاع در سال ۱۲۲۲ متوجه مسئلهء کشمیر شده و عالیجاه شیر محمد خان بامیزائی مختار الدوله را برای تصفیهء امور آنجا فرستاد و اینک شرح مربوطه را از نسخهء قلمی واقعات شاه شجاع که مربوط به کتابخانهء موزهء کابل میباشد نقل میکنم:

«وقایع سیزدهم فرستادن عالیجاه مختار الدوله جهت تسخیر خط کشمیر صورت این وقایع چنان است که عالیجاه شیر محمد خان بامیزائی مختار الدوله را خلت فاخره نیابت کشمیر مرحمت نموده سرفراز ساخته هشت هزار مردم ایلات نواحی را نیز با او مامور نموده به مهم کشمیر مرخص فرمودیم مقارن این حال بخاطر مبارك مصمم شد که اگر موسم زمستان را در پشاور گذرانیده شده از ورود موکب دولت اقبال و سران ناحیه البته تقویت و اعانت مختار الدوله نزدیکتر و آسان تر بوده کوایف و اخبارات کشمیر نیز بزودی بحضور سعادت ظهور خواهد رسید چنانچه بعنایات ایزدی آنچه پیشنهاد خواطر مبارك شده بود بی تفاوت بوقوع انجامید لهذا نواب همایون ما از کابل کوچ نموده و طی منازل و قطع مراحل نموده رونق افزائی پشاور شدیم هرگاه مختار الدوله بمظفر آباد رسید عبدالله خان حاکم کشمیر از روی بغی و عناد سنگرها در کنارهء دریای مظفر آباد بسته و پیاده و تفنگ چی جابجا نشانیده بند وبست حفاظت و حراست چنان مستحکم نموده که از دریای مذکور احدی را امکان عبور نگذاشته بود مختار الدوله به ورود آنجا هیچ اندیشه از طلاطم دریا ننموده و باران گلوله را که از سنگرها می بارید همه را گلریزی ایام بهاری تصور دیده دست بحبل المتین عنایت الهی زده با جمله افواج ظفر امواج بدریا در آمده کسی که اجل فرا رسیده بود کشته و خسته دریا شده بدریا رفت و باقی بهمت و سلامت از دریا عبور نموده نجات یافته بفضل الهی و اقبال عدو مال پادشاهی بسنگرهای مخالفان رسیده دست به شمشیر کردند پیاده های سنگر از وقوع این مقدمه چارهٔ جز کار را بر خود معدوم و منحصر دیده خود را بکوهستان کشیده فرار اختیار کردند و اکثر کشته و خسته شمشیر دلاوران تهمتن توان و نبرد آزمایان معرکه نام و نشان گردیدند چنانچه بفضل بیمثال و یمن اقبال عدو

مال مظفر آباد در تصرف اولیای دولت ابدا اتصال در آمده عالیجاه مختار الدوله کوایف این فتح و پیروزی و لطایف این نصرت و پیروزی را بحضور اشرف معروض داشته جلو انداز روانهء کشمیر شد اگرچه شدت سرمای زمستان و طغیان برف و باران بود مظفر آباد تا کشمیر همه کریوه و کوه و راهای ناساخته و پر خلل مینمود اما آنهمه شداید و صعوبت را با وجود گرانی و کمیابی غله دیده و کشیده بکمال استقامت و استقلال داخل «پرکهنه سون پر» شده و دو روز آنجا مقام نمودند عبدالله خان با لشکر سواره و پیاده خود آراسته و پیراسته گشته بمقابله رسید و فی مابین عسکرین معرکه جنگ و جدال و قتل و قتال برپا شد حتی که غلامان جان نثار و سپاهیان نصرت شعار دست به شمشیر کرده داد مردانگی و دلاوری دادند چنانچه در لشکر عبدالله خان شکست فاحش افتاد درانحال عبدالله خان افواج خود را برهم شکسته و بخت دژم را برگشته از میدان فرار نموده در پر کهنه دیگر که قلعهء مستحکم برای چنین روز ساخته داخل شده محصور ساخت علیجاه مختارالدوله بسامان استوار و اتواب و غمباره های آتشبار اطراف قلعهء مذکور را مانند انگشتری محاصره کرده مضافات و آبادی آنرا بضرب گلوله اندازی و قلعه گیان را از تاب و طاقت ناچار کرد لهذا عبدالله خان اسیر سرپنجهء تقدیر مشروحاً بخدمت همایون ما عرضه داشت نمود که بندگان اقدس مالك و مختارند الحال ریاست و حکومت کشمیر را بهریك از غلامان حضور که ارشاد شود تسلیم نموده غلام بقدم بوسی مشرف میگردد بندگان همایون از نظر بالطاف و اعطاف خدیوانه که.. خدمت فدویانه درباب مختار الدوله منظور نظر از فیض اثر بود امر فرمودند که رقم نیابت مبارك بمعه خلعت سر افرازی بنام عطا محمد خان ولد مختار الدوله صادر گردد که نامبرده را بحکومت سر افراز نموده خود مختار الدوله برکاب نصرت انتساب حاضر شود که نهضت رایات عالیات بسمت قندهار جهة اندفاع و انهزام شهزاده کامران مصمم و بالجزم است.

بدینقرار عبدالله خان الکوزائی حکمران کشمیر که از طرف شاه محمود تعین شده بود بعد از اختتام سلطنت شاه هم به وظیفه خود ادامه

داد تا اینکه در ۱۲۲۲ در مقابل شیر محمد خان بامیزائی وزیر شاه شجاع ملقب به مختار الدوله شکست نمود و قراریکه در متن گذشت شاه شجاع به پاس این خدمت عطا محمد خان پسر وزیر مذکور را بحکومت کشمیر مقرر نمود و خود او را احضار کرد تا به مهم دیگری که عبارت از ظهور کامران در قندهار بود توجه شود.

مختار الدوله که تازه کشمیر را به شمشیر خود فتح نموده بود و پسر خود را هم پهلوی خود نایب الحکومهء آنجا ملاحظه کرد وضعیت شاه شجاع را در مقابل کامران و فتح خان متزلزل دیده اوامر شاه را مبنی بحکومت خودش و ترک کشمیر ناشنیده انگاشته و با اینکه این امر تکرار شد مدتی از کشمیر حرکت نکرد تا اینکه شاه شجاع مجبور شد نظر به ایجابات وقت و حل مسئله مهم تر دیگر سرنوشت کشمیر را خلاف مرضای خود بدست مختار الدوله و پسرش گذاشته و خود از پشاور به کابل و از اینجا به قندهار رفت و بعد از فرار کامران و عفو فتح خان و مقرر نمودن شهزاده یونس در قندهار عازم بلوچستان افغانی و سند شد و قبل از حرکت شهزاده قیصر را به حکومت کابل نامزد نمود. آنگاه مختار الدوله از کشمیر بکابل آمده بعلت بیمی که از نافرمانی امر شاه در دل داشت و حسادتی که از تقرب محمد اکرم خان امین الملك در غیاب خود احساس میکرد بهانه های دیگری هم برای خود درست کرده شروع به تحریك نموده و شهزاده قیصر را بر علیه شاه شجاع بر انگیخت و هردو متفق برای اشغال پشاور حرکت کردند. درین فرصت شاه شجاع از راه دیره جات رسیده و در طی جنگ سختی که در حوالی پشاور به وقوع پیوست وزیر شیر محمد خان مختار الدوله و برادرش خواجه محمد خان و چند نفر دیگر از سران بامیزائی مثل یحیی خان و فیض الله خان و غیره کشته شدند و شاه شجاع به کابل مراجعت نمود و پسر مختار الدوله عطامحمد خان بامیزائی در اثرعداوت استخوان شکنی که پیدا شد بیشتر خود را در کشمیر محکم نموده و خویش را حکمران مختار آن حدود دانسته و با رفتار نیکی که با مردم میکرد کشمیری ها را از خود ساخته بود. چنانچه در میان حکمرانان افغانی کشمیر از عصر احمد شاه بابا تا

دوره‌ء سلطنت دوم شاه محمود و نواب جبار خان که آخرین حکمران ما دران حدود میباشد کشمیری ها او را به احترام و محبت یاد کرده و در تصانیف محلی از او یاد کرده اند. بهر حال عطا محمد خان بامیزائی پس از اینکه پدرش سر کشمیر با شاه شجاع مخالف شد و در پایان این مخالفت ها جان خویش و برادران خود را هم باخت علی الرغم شاه شجاع الملك خود را حکمران مستقل کشمیر می شمرد ولی شاه در صدد بود که هرچه زودتر دست او را ازین خطه‌ء زرخیز کوتاه کند تا اینکه بعد از فرار شاه محمود بار دیگر از حوالی قندهار متوجه امور کشمیر شده جانب پشاور حرکت کرد و در نظر داشت که محمد اکرم امین الملك و سردار مدد خان اسحق زائی را با دوازده هزار نفر بدانصوب گسیل کند که شاه محمود در اثر حمله‌ء ثالث از قندهار گذشته به کابل رسید و وزیر فتح خان سردار سپاه او وارد گندمك و نمله شد و شاه شجاع با سران و سپاهی که آماده‌ء کشمیر ساخته بود همه طریق مراجعت پیش گرفته بدون اینکه مجال فتح کشمیر را حاصل کند بار دوم از پشاور حرکت کند و در جنگ نمله مسهزم شد و کشمیر و حکومت آن حتی بعد ازختم دوره‌ء اول سلطنت شاه شجاع برای عطا محمد خان مذکور باقی ماند.

مبرهن است که شاه شجاع در دوره‌ء اول از ٦ سال بیش سلطنت نکرد و بعد از شکست نمله (١٢٢٤ هـ ق مطابق ١٨٠٩م) شاه محمود بار دوم در اثر جان فشانی و صرف مساعی وزیر فتح خان بر تخت کابل جلوس نمود. جلوس پادشاه عیاش که مراتب بی کفایتی او در دوره‌ء اول سلطنتش آشکار شده بود یك سلسله‌ء بغاوت ها و رنجش های دیگر را روی کار کرد. حریفش شاه شجاع که پس از شکست نمله به کوهستان ختك متواری شده بود از راه قندهار بعزم کابل آمد (١٢٢٥ هـ ق= ١٨١٠م) ولی بار دیگر منهزم شد و به هند رفت و به پشاور حمله نموده آنرا برای چند ماه متصرف شد و بار دیگر سردار محمد عظیم خان برادر وزیر فتح خان این شهر را از او مسترد نموده شجاع جانب ملتان و راولپندی و لاهور رهسپار شد و شاه محمود بالاخره چند گاه دم راحت کشیده به عیاشی مصروف شد و اداره‌ء مملکت را برای فتح خان گذاشت.

وزیر فتح خان با حسن تدبیر و کیاست به تنظیم امور افغانستان مشغول شده و آوازهء خیرت و شخصیت او خارج حدود و ثغور مملکت منتشر گردید. همانقدر که مردم و ملت از شاه محمود منزجر بودند به فتح خان دلبستگی و محبت داشتند و ولایات دور دست کشور مانند سند و بلوچستان همه به دولت مرکزی اظهار اطاعت می نمودند. کامیابی های فتح خان بیشتر به عقل و سیاست و تدبیر و تاحد زیاد بسته به اعتماد و احترام متقابلهء او و برادرانش بود که مخصوصاً او را بحیث برادر کلان اطاعت می نمودند.

فتح خان چون به زورهء اقتدار رسید برادران خویش را هم مقتدر ساخت و هریك را بگوشه ئی حکومت داد. چنانچه کهندل خان در قندهار، شیردل خان در غزنی، اسد خان در دیره جات، صمد خان در سند، احمد خان در بلوچستان، عطا محمد خان و باز محمدعظیم خان در پشاور مقرر شدند و در شهر اخیر الذکر پهلوی عطا محمد خان بارك زائی چند برادر دیگرش مثل یار محمد خان، سعید محمد خان، سلطان محمد خان و پیر محمد خان هم زندگی داشتند و از همین جهت بعضی اوقات در مقابل برادران قندهاری ایشان را به لقب برادران پشاوری هم یاد کرده اند.

در حالیکه قضایا و امور اداری مملکت بدین نوع در جریان بود عطا محمد خان بامیزائی در اثر چندین سال حکومت کشمیر خود را مقتدر دیده و حتی بعد از ختم سلطنت شاه شجاع به پادشاه جدید افغانی هم حاضر نبود سر تمکین خم کند. چنانچه نه فقط از ارسال مالیهء کشمیر به کابل ابا می ورزید بلکه به فکر افتاد تا پشاور را هم به حیطهء حکومت خود ملحق کند. بدین مطلب برادران خود سمندر خان و جهانداد خان را از کشمیر روانه نمود تا پشاور را بگیرند و در طی جنگ طولانی که بعمل آمد عطا محمد خان بارکزائی کشته شد و پشاور بدست سمندر خان و جهانداد خان افتاد.

فراموش نباید کرد که عطا محمد خان اصلاً حکومت کشمیر را چند سال قبل در اثر فرمان شاه شجاع دریافته بود ولی شاه شجاع سلطنت را از دست داد وبی نام و نشان در لاهور می زیست و او با شکوه روز افزون

حکمران حتي حکمران خود مختار کشمیر بود. این دو نفر میشد بهم نزدیك شوند. اما در عین حال استخوان شکنی میان ایشان واقع شده بود و آن عبارت از کشته شدن شیر محمد خان مختار الدوله پدر عطا محمد خان و عمش خواجه محمد خان بود حین اغوای شهزاده قیصر در پشاور که شرحش گذشت. بهر حال با این سوابق دوجانبه نیك و بد عطا محمد خان به شجاع الملك نامه نوشت و او را از لاهور به رفتن پشاور گرفتن تخت و تاج تشویق نمود. شجاع به امیدواری و آرزوی سلطنت به پشاور در آمد ولی عطا محمد خان به سمندر خان و جهانداد خان خفیه هدایت داد که قاتل پدرش شجاع را محبوس نموده و به کشمیر بفرستند بدین طریق در طی مجلس ضیافت خصوصی شجاع را گرفتار نموده و به کشمیر نزد عطا محمد خان فرستادند و او نامبرده را در بالاحصار کشمیر محبوس ساخت. چون از روز شکست شاه شجاع در نمله تا روز حبس او در بالاحصار کشمیر وضعیت پشاور دربین سه نقطه اتکاء و سه قوه شاه محمود (دولت مرکزی کابل) عطا محمد خان بامیزائی (حکمران کشمیر) و شاه شجاع متواری در (راولپندی و لاهور) پیچیده و پیوسته دستخوش تغیر و تحول است عین این ملاحظه میکنم بعد از شکست نمله شاه شجاع به پشاور عقب نشسته و از آنجا روانه قندهار شد و شهزاده ایوب و اسد خان بارکزائی تاب مقاومت نیاورده و شهر را متصرف شد ولی متعاقباً در جنگ چکان نزدیك قندهار از شاه محمود و فتح خان شکست خورده به دیره جات برگشت و از آنجا راه راولپندی را پیش گرفت. در اینجا بعضی خوانین مثل بلوچ خان اچکزائی، یحیی خان بامیزائی و غلام احمد خان ولد مختار الدوله یکی از برادران عطا محمد خان حاکم کشمیر نزد شجاع به لاهور آمدند و با آمدن غلام احمد خان گرفتن پشاور از رسدار محمد عظیم خان که از طرف شاه محمود حاکم اینجا بود در نظر شجاع الملك آسان تر شد. چنانچه غلام محمد خان مذکور هزار سوار از برادر خود عطا محمد خان از کشمیر خواسته عازم پشاور شد و بعد از مختصر مقابله شهر را متصرف گردید. شاه شجاع وارد شد و محمد عظیم خان بکابل آمده و ٤ ماه پشاور در دست شجاع بود که باز محمد عظیم خان بنام شاه محمود از کابل لشکر آورده و شجاع شکست یافته مجدداً به

راولپندی برگشت و این دفعه برادر دیگر عطا محمد خان حاکم کشمیر جهانداد خان و سمندر خان بامیزائی با سه هزار سوار و پیاده شجاع را به گرفتن پشاور تشویق کردند و در اثر تصادم دیگر با سردار محمد عظیم خان حاکم پشاور و برادرش عطا محمد خان بارکزائی اخیر الذکر کشته شد مگر سرنوشت طرفین پوره معلوم نشده سردار محمد عظیم خان در پشاور و شجاع الملك به راولپندی برگشت و بار دیگر عطا محمد خان ناظم کشمیر برادو خود و نندارم سك نوکر معتمد خود را با تقریباً دو نیم هزار سوار و پیاده نزد شجاع فرستاده و در این جنگ اخیر سردار محمد عظیم خان شکست یافته و از راه کوهات و بنگش به کابل عقب نشست و پشاور در ظاهر بدست شجاع الملك و در باطن در تصرف غلام محمد بامیزائی و سمندر خان بامیزائی و در حقیقت امر در حیطهء نفوذ و تصرف عطا محمد خان حاکم کشمیر در آمد. سپس در فرصتیکه شهزاده حیدر خان بن شاه شجاع به امر پدر مصروف پیکار با نواب جبار خان در دیره جات بود، جهانداد خان و سمندر خان بامیزائی طبعاً به امر و هدایت عطا محمد خان حاکم کشمیر شجاع را محبوس نموده اول به قلعهء اتك و از آنجا به کشمیر فرستادند و در قلعهء کوه ماران محبوس گردید [1].

بدین ترتیب رفته رفته عطا محمد خان بامیزائی در اثر چندین سال حکومت متوالی در کشمیر چنان مقتدر شد که درمیان دو شاه برحال و مخلوع سدوزائی و در مقابل برادران بارکزائی که با شاه محمود درین وقت کمال همکاری داشتند دست ثالثی محسوب میشد و با این موقعیت طبعاً از پرداخت مالیات به کابل سرباز میزد. فتح خان که در مسائل حکام ولایات مخصوصاً نقاطی که مشرف بر نفوذ بیگانه بود خیلی حساسیت نشان میداد. برای اینکه شاه محمود را هر طور است حاضر به تصفیهء حساب کشمیر با عطا محمد خان کند و متعاقباً متوجه اقدامات رنجیت سنگ گردد موضوع حبس برادر او شجاع الملك را به او گوشزد کرد و در نتیجه شاه محمود وزیر فتح خان و سردار محمد عظیم خان و دوست محمد خان باتفاق هم با لشکر بزرگ بطرف ولایت مشرقی حرکت

(۱)- اختصار از صفحات ٥٦ الی ٦٥ نسخهء قلمی واقعات شاه شجاع کتابخانهء موزهء کابل.

کردند. جهانداد خان و سمندر خان از شنیدن این خبر فرار نمودند و شاه محمود با سرداران معیتی خود وارد پشاور شد. در فرصتیکه همه چیز آماده بود و شاه محمود میخواست عازم کشمیر شود و به بعضی روایات عطا محمد خان پرداخت خراج سالانه سه لك روپیه را که رقم بسیار جزئی بود قبول دار هم شده بود دفعتاً همه ترتیبات بر هم خورد زیرا در همین موقع سید اشرف و سید عطا با بعضی کوهستانی ها دور شهزاده عباس برادر شاه محمود در کابل گرد آمده و میخواستند او را به پادشاهی بردارند. این خبر طبعاً نقشهء حرکت کشمیر را بر هم زد. سردار محمد عظیم خان و دوست محمد خان فوراً برای سرکوبی باغیان و متمردین روانه کابل شدند و شاه محمود و فتح خان مدتی در پشاور مانده و عقب آنها مراجعت کردند و این دومین دفعه ایست که شاهی از کابل به قصد عزل حکمران کشمیر و تصفیهء حساب آن علاقه به پشاور میرسد و در اثر واقعات پایتخت مملکت مجبور به مراجعت میشود. چنانچه قبلاً دیدیم که شاه شجاع و محمد اکرمخان امین الملك دراثرظهور شاه محمود در کابل وفتح خان درگندمك موضوع حملهء کشمیررامعوق مانده و برگشتند اینك این دفعه شاه محمود وفتح خان خودشان دراثر بروز مسئلهء شهزاده عباس مجبور شدند عطا محمدخان و کشمیر را بحال خود باقی گذاشته و به پایتخت مراجعت کنند. شاه محمود و وزیر فتح خان وقتی به کابل رسیدند که متمردین بسزای خود رسیده و اوضاع به حال عادی برگشته بود.بهرحال بدین صورت باز سالی گذشته و مسئلهء روشن ساختن وضعیت عطامحمدخان وحکومت ومالیات کشمیرکماکان باقی ماند.

سال دیگر فتح خان و دوست محمد خان به قصد فیصلهء مسئلهء کشمیر از کابل حرکت کردند ولی چون به نقطهء مطلوب نزدیك شدند عطا محمد خان پرداخت خراج سالانه سه لك روپیه را قبول دار شد و فتح خان به این وعده شفاهی اکتفا نموده راه ملتان را پیش گرفت و نمایندهء خویش را برای دریافت خراج موعود به کشمیر فرستاد. اما عطا محمد خان عملاً از دادن مالیه ابا ورزید. فتح خان و دوست محمد خان پس راه کشمیر را پیش گرفتند و با وجودیکه زمستان فرا رسیده بود عزم مقابله

با حکمران کشمیر را بر خویش جزم کردند.

موضوع فتح این دره قشنگ که سال ها طول کشید و دامنه پیدا کرد برای اشرف الوزراء فتح خان و عزل عطا محمد خان بامیزائی حاکم کشمیر استعمال شاه شجاع الملك از طرف اخیر الذکر در جنگ و صلح اینجا و سهم سردار محمد عظیم خان و دوست محمد خان درین گیر و دار چیزهائی است که در ماخذ داخلی و خارجی با مختصر تفاوت های نوشته شده نسخهء قلمی واقعات شاه شجاع طبعاً درین موضوع صحبت میکند ولی مهم تر از آن دو مکتوب مهمی در دست است که عنوانی نایب امین الله خان لوگری تحریر شده نویسندهء نامهء اولی معلوم نشد. مکتوب دومی از طرف اله داد نامی به اسم نامبرده در کشمیر در محل وقوع جنگ ها نوشته است. اگرچه متأسفانه مکتوب اولی چندجای پارگی دارد معذالك مضمون مخصوص در قسمت های مربوط به اصل موضوع که جنگ های کشمیر باشد به کمال وضوح خوانده میشود و بحیث اسناد مهم تاریخی بر قضایا روشنی می اندازد و یکی از بزرگترین کامیابی های وزیر فتح خان را با جزئیات معرفی مینماید. اینك اول حصهء مطلوبه را از نسخهء قلمی واقعات شاه شجاع نقل میکنیم و بعد متن مکاتیب را تقدیم میداریم:

«... مصداق این مقال آنکه از استماع خبر اینواقعهء که عطا محمد خان و جهانداد خان و غیره بامی زائیان به خدمت بندگان ما بی ادبیها و نمکحرامی نمودند شاه محمود را ننگ و غیرت جبلی و رحمت و الفت برادری گریبان گیر جان شده در محال دهله و غیره که طوائف بامیزائیان مسکن و مائوا داشتند یکهزار سوار جرار بطریق چپاول فرستاده صغیر و کبیر و جوان و پیر آنها را قتل و تاراج و املاك و مکانات آنها را مسمار و پایمال سم ستوران افواج ساخت بقیت السیف را اسیر و دستگیر نموده به کمال بی حرمتی و ذلت و بی ستری بحضور خود طلبید. چون از تعذیب و تخریب آن طایفهء مذکور خاطر شاه محمود مخلصی این نیازمند درگاه الهی بود این معنی بدون تسخیر و تصرف خطهء کشمیر صورت پذیر نبود لهذا فتح خان را با جمعیت سی هزار لشکر مامور تسخیر کشمیر

نموده مرخص ساخت. چون راه مظفر آباد جای عبور نبود بنابران از راه پنجاب بگجرات رسیده با رنجیت سنگ اتفاق نموده از راه «بمیر و توشه میدان» عازم کشمیر گذشته وارد شیپال که سرحد کشمیر است گردید. عطا محمد خان نیز فوج خود را آراسته به مقابل فتح خان در شیپال رفت. چون فی مابین عسکرین جنگ واقع شد لکشر عطا محمد خان عزیمت خورده یك منزل واپس گردید. بلکه روزمره دو صد سه صد سوار از لشکر فرار شده در نزد فتح خان حاضر میگردیدند. از ظهور این مقدمه عطا محمد خان زیاده تاب مقاومت نیاورده از آنجا مراجعت به سمت شهر نموده در زیر قلعه «شیر کر» به میدان تپه «مالو» سنگر مستحکم بسته منزل نمود. با وجود این چارهء کار خود مخلصی از چنگ هلاك آهنگ فتح خان بدون ذریعهء بندگان اشرف ما غیر ممکن یافت بنابر غلبه ضرورت بصوابدید خوانین بامیزائی مصحف قرآن مجید و فرقان حمید را شفیع حال ساخته برهنه و طناب به گردن و شمشیر به کفت گرفته بحضور فیض دستور حاضر گشته به عرض اقدس رسانیدند که به تصدق همین کلام الهی قبله عالم و عالمیان عذر خواهی این خاطی را منظور نظر فیض گستر فرموده تقصیرات غلام را عفو فرمایند و اگر به کشتن غلام امر میشود شمشیر دار حاضر است بندگان اشرف به مصداق در عفو لذتیست که در انتقام نیست بنابر وثوق عظمت و جلالت کلام شریف الهی و اخلاق و عادات خویش که پیوسته از عقوب و انتقام مائل و متوجه به ترحم و انعام خاص و عام بوده اند بنحوای الانسان مرکب من الخطا و نسیان عذرات او را منظور نظر ترحم منظر فرموده تقصیرات او را عفو فرمودیم تا شاید که در آینده از ایشان کاری و امر ناروا سر بر نزند چون خوانین درانی و غلام خانه شیعه خطهء کشمیر یعنی همراهیان عطا محمد خان از آبا و اجداد نمك پروردهء بندگان اشفاق عنوان ما بودند لهذا همه حاضر و مستعد خدمت شدند از آنجا که مقدمات مقابله و مجادله افواج متخاصمین بانجام و اختتام رسیده بود یعنی فتح خان داخل کشمیر متصرف گردیده بود و لشکر عطا محمد خان هر روز فرار شده نزد فتح خان میرفتند درینحال عطا محمد خان و سمندر خان عرض نمودند که غلامان را حضور اقدس بدست مبارك بشمشیر هلاك سازند زیرا که گناه

کار پادشاهی و نمکحرامی ظل الهی هستیم تا به سزای خود برسیم یا غلامان را به خدمت خود نگاهدارند که مخلصی غلامان از نصرت تفح خان حاصل گردد لهذا از حضور اشرف ارشاد شد که الحال کار از دست و دست از کار رفته است بهتر اینست که شما در قلعه «شیر کر» رفته محتصن گردیده چند روز خود را نگاه دارید تا بندگان اصلاح طرفین بفرمایند بنابر امر سرکار عطا محمد خان در «شیر کر» رفته متحصن گردیده بعد چند یوم مصالحه نموده خود در نزد فتح خان رفته ملامت کرد بعد از انعقاد صلح طرفین اطمینان از عدم اتصال مضرت جانبین فتح خان بمعه «محکم چند» سردار لشکر رنجیت سنگ که بطریق کمك با فتح خان آمده بود بسلام بندگان حاضر شدند چون در حین ملاقات فتح خان با رنجیت سنگ همین مقرر گردیده بود که هرگاه مخلص پادشاه بعد فتح کشمیر شود از آنجا وابستگان و اهالی حرم پادشاه در لاهور میباشد بهتر آنست که حضرت پادشاه را تشریف فرمای لاهور سازند تا حصهء نیك نامی در مقدمهء مخلصی پادشاه برای ما هم باشد... »(۱)

بقیهء متن این اثر که جزء وقایع فرعی است لزوم ندارد و خلاصهء آن این است که فتح خان شاه شجاع را به رفتن دیره جات و ملتان دعوت میکند و از طرف شاه محمود دلداری میدهد ولی نامبرده به لاهور نزد رنجیت سنگ میرود و قضایائی که بر سرش می آید خارج این مبحث است. حالا همین واقعات یعنی جنگ های وزیر فتح خان و عطا محمد خان بامیزائی حاکم کشمیر را در روشنی متون مکاتیبی که متذکر شدیم ملاحظه میکنم:

مرقع سوم اسناد خطی موزه کابل مکتوب ۱۰

بعرض صاحبی خدایگانی ام میرساند دیروز که یوم دوشنبه بود کامران مراد خان نام غلزائیی در نزد شاهزاده که از پشاور دستخط ها در جواب عریضه شاهزاده کامران و کاغذ عریضه ابراهیم خان

(۱)- از صفحه ٦٦ تا ٦٨ نسخه قلمي واقعات شاه شجاع«موزه کابل».

جمشیدیی ++ + + + [۱] بجهت بندگان والا بوده که کمترین در نزد مستوفی بچشم خود دیده و هرچه دستخط ها کامل .... [۲] محمد خان جوانشیر پیش خدمت بندگان اقدس داده اند که در عرض راه است امروز یا فردا خواهد رسید این خبر از +++ دستخط ...... که چاپار مذکور آمده و از عریضهء ابراهیم خان که نوشته میباشد تفصیل این حقیقت آنکه بندگان اشرف الوزراء [۳] که کوچ نمودند تا حد «شپین» [٤] برف می بارید شب و روز راه رفته بیرون دره شدند همین که بدشت رسیدند قشون دشمن پیدا شد که سمندر خان به معهء دوازده هزار سوار پیدا شد بندگان اشرف الوزراء با وجود کمی سپاه که قریب [٥] به سه هزار کس رسیده بودند توکل به خدا نموده به همان ماندگی بر دشمن حمله بردند جنگ بسیار شد برادر سمندر خان کشته شد و لشکر مخالف شکست خورد بندگان اشرف الوزراء را تعاقب نمیکردند چون سه چهار روز راه زده و هم جنگ کرده بودند بیرون «شپین» سنگر زدند روز دیگر غلام محمد خان و سمندر خان به جنگ آمدند جنگ مغلوبه شد باز دشمن شکست خورد بار دیگر عطا محمد سوار شده آمد ازینطرف سردار محمد عظیم خان پیش قره ول بود ..... جنگ بسیار شد سردارمحمدعظیم خان شکست خورد بندگان اشرف الوزراء سوار شدند از صبح تا پیشین جنگ شد و عاقبت حق تعالی به بندگان اشرف الوزراء فتح داد و دشمن شکست فاحش خوردند که دیگر باره فرصت سنگر زدن نیافتند... و عطا محمد خان در کوه ماران قلعه بند شد و در جنگ دویم شکست دشمن شده بود بندگان شاه شجاع الملك با آنها بودند که شب نظر بند میداشتند و روز بجنگ می آوردند در شکست دویم پادشاه مذکور در یك ده رفتند و به وزیر آدم روان کردند وزیر پیش واز رفته شاهزاده شجاع الملك را بعزت تمام باردوی خود آوردند امروز که یوم سه شنبه بود شادیانه زده شد و

---

(۱) یك کلمه کوچك خوانده نشد جاهائی که خوانده نشده است علامه جمع گذاشته شده.

(۲)- جاهای نقطه چین جاهای است که در متن پاره شده و موجود نیست.

(۳)- لقب وزیر فتح خان.

(٤)- شاید (شپین) همان (شیپان) متن نسخهء واقعات شاه شجاع باشد که بیشتر دیده شد. (٥)- در متن واقعات شاه شجاع (سی) هزار آمده همان رقم سه هزار صحیح است.

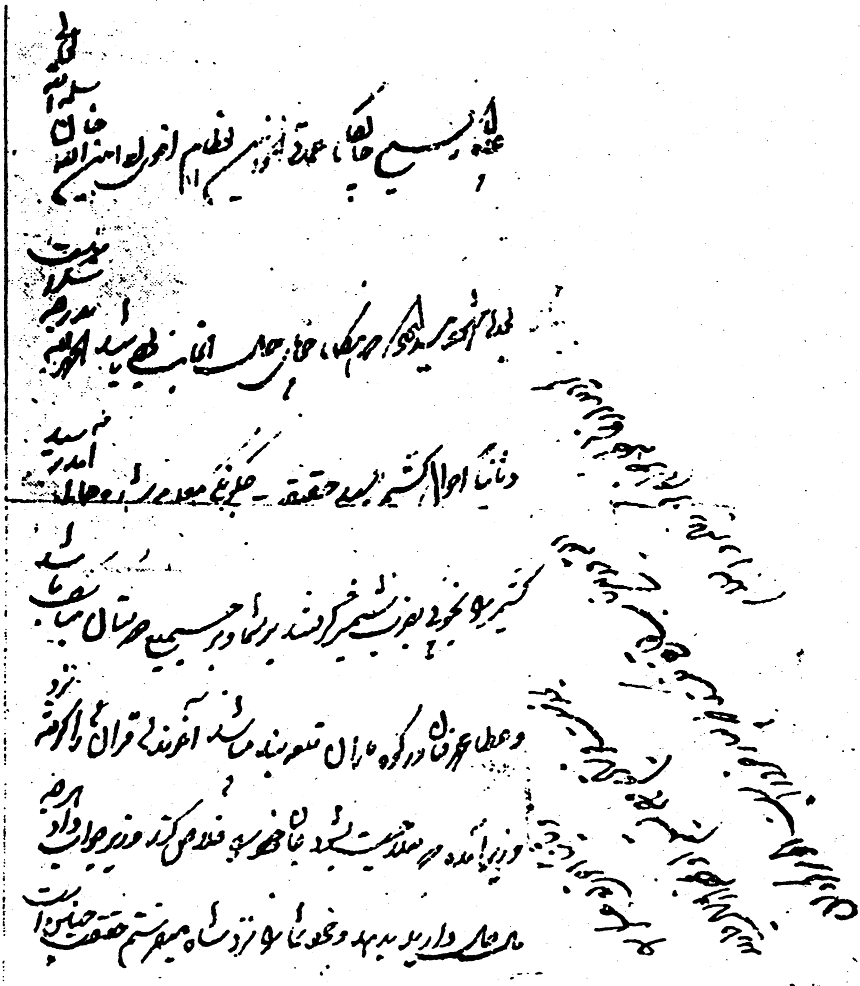
شلك توپ و شاهین شد و جار زدند که هفت شبانه روز چراغان نمایند صاحبا این مژده به شما و جمیع دوستان مبارك باد و در مظفر آباد شکور خان پسر عبدالواحد خان نشست و راجه ها تمام سلام وزیر کردند راه تا نزدیك اتك امن شد صاحب کمترین در خدمت نواب حاضر و همراه ذری خان میرود شفقت نواب صاحبم به شما بسیاراست اما لازم که شما بعد از سیزده روانه شوید و هرچه ... که شهزاده آدم خود روانه میکند و آدمْ نواب را ... عوض کردم بمعرفت مرزا موقوف کردم و الا نه +++ میگفتند که ده تومان فرموده اند که از نایب بگیرند پسر میرزا اشرف در کارشما بسیار اخلاص مینماید وخلعت عمراخان بخوبی شفقت فرمایند.»

مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب نمره ٤

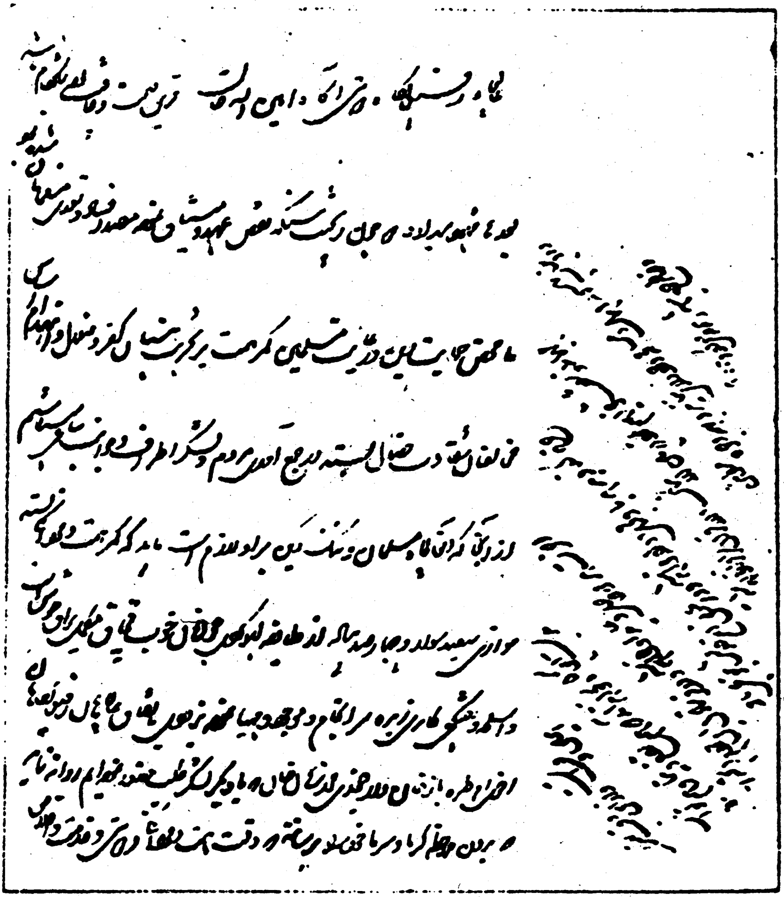
«عالیجاه رفیع جایگاه عمدة الخوانین العظام اخوی امین الله خان سلام الله تعالی بعدها مشهور میدارد که هرگاه جویای حال اینجانب بوده باشند الحمد لله بدرجه شکر است و ثانیاً احوال کشمیر رسید حقیقت چگونگی معلوم شد و چاپار آمد رسید کشمیر را بخوبی بضرب شمشیر گرفتند بر شما و بر جمیع دوستان مبارك باشد و عطا محمد خان در کوه ماران قلعه بند میباشد اخوندها قرآن ها را گرفته و زیر آمده که صلاحیت بشود جان خود را خلاص کند وزیر جواب داد هرچه مال حال دارید بدهید و خود شما را نزد شاه میفرستم حقیقت چنین است و ثانیاً اخوی ام عسکر را بخدمت فرستادیم وجه تسلیم او نموده ارسال دارید البته درین باب تغافلی نکنید که بسیار ضرورت است اگر سرگردان کردید از شما گله خواهم کرد زیاده والسلام. بنده را هرچه داد الله داد.»

بهر حال عطا محمد خان بعد از چندین سال حکومت کشمیر بالآخره در سال ۱۳۲۷ هجری قمری مطابق ۱۸۱۲م منهزم شده و این فتح بحیث یکی از کامیابی های بزرگ بنام وزیر فتح خان تمام شد.

موضوع تسلیم شدن عطا محمد خان و عفو و رهائی چیزی است که در چگونگی آن سخنان ضد و نقیض زیاد گفته شده و حتی نسخهء قلمی

مرقع سوم مکتوب نمره (۱۴) متن این نامه در صفحهٔ (۴۳) ملاحظه شود

مرقع سوم مکتوب نمره (١٤) متن این نامه در صفحه (٤٥) ملاحظه شود

«نوای معارك» میگوید که در اثر خدعه خلاصی یافته است. بدین ترتیب که یك صندوقچه زیورات مصنوعی ساخته و بحیث اندوخته های خود در چند سال حکومت کشمیر به فتح خان تقدیم نموده و خود را رها ساخت و از کشمیر برآمد بعد معلوم گردید که زیورات و جواهرات او همه قلب و مصنوعی میباشد [۱]. بهرحال عطا محمد خان در اثر شفاعت و روی داری علما و بزرگان قوم و شخص شاه شجاع از فتح خان عفو شده و آزاد گذاشته شد که هرجا خواسته باشد برود. ناگفته نماند که قبل از آغاز جنگ های کشمیر میان فتح خان و رنجیت سنگ در گجرات ملاقاتی بعمل آموده و به او هم متأسفانه در یك مسئلهء داخلی آنهم با شرایط تقسیم یك ثلث مالیات کشمیر اجازه مداخله داده شده بود. اگرچه عساکر سك در سرمای ۱۲۲۷ در کوه های کشمیر کاری ساخته نتوانست و قشون افغانی به تنهائی داخل محاربه با سردار یاغی بامیزائی گردید معذالك مهاراجای سك انتظار سهم موعود را داشت. ولی وزیر فتح خان «محکم چند» سر عسکر قوای امدادی سك را با هدایاتی رخصت کرد و نامبرده با غلام محمد خان یکی از برادران عطا محمد خان عازم لاهور گردید. شاه شجاع پیشنهاد فتح خان را مبنی بر تصرف حکومت دیره جات نه پسندیده او هم نزد رنجیت سنگ رفت. رنجیت سنگ و غلام محمد بامیزائی باهم سازش نموده و سردار بامیزائی خبط بزرگی را مرتکب شده و با وساطت او رنجیت سنگ قلعهء اتك را از جهانداد خان برادر دیگر عطا محمد خان حاکم سابق کشمیر بیك لك روپیه خریداری نمود و باین ترتیب پای قوای سك بدروازهء ولایت مشرقی رسیده و مستحکم شد. اشرف الوزراء فتح خان بعد از تنظیم امور کشمیر برادر خود سردار محمد عظیم خان را که در جنگ ها با وی پهلو به پهلو ایستاده بود حاکم آنجا مقرر نموده و خود علی الرغم چیزهای مخالفی که مخالفین در بارهء شاه محمود می سرائیدند وارد کابل گردید و استقبال شایان شان ازو بعمل آمد.

عطا محمد خان بامیزائی به نوعی که ذکر شد خود را از کشمیر

---

(۱)- این مطلب را سراج التواریخ هم در صفحهء ۸۵ ذکر میدهد.

کشیده و از راه دیره جات به قندهار نزد کامران رفت و آتش حسد او را نسبت به وزیر نامدار مضاعف ساخت و کارهای آینده‌ء او نشان میدهد که دخالت حب و بغض شخصی در امور مملکت داری بکدام اندازه به نقص خود او و مملکتش تمام شد.

جنگ های داخلی ما در دوره‌ء اول زمامداری شاه محمود و شاه شجاع سك ها را قدم به قدم جرئت بخشیده و خود سری های حاکم افغانی کشمیر و اغراض شخصی ما مفت و رایگان کلید قلعه‌ء اتك را بدست رنجیت سنگ داد. مهاراجا از برج های جسیم قلعه از فراز پوزه‌ء سنگلاخ اتك به سواحل راست رودخانه‌ء بزرگ نگاه کرده و آرزوهای بزرگی را میخواست عملی کند و متأسفانه بعلت خانه جنگی های کمر شکن ما و تجدید مخالفت سدوزائی و بارك زائی یك حصه‌ء زیاد آنرا عملی کرد. رنجیت سنگ که به کشمیر چشم دوخته بود موضوع را دریافت یك قسمت مالیات را بهانه گرفته و در جولائی ۱۸۱٤ (۱۲۳۰ هجری قمری) بر علیه سردار محمد عظیم خان لشکر کشید. در حمله‌ء اول به تاریخ ۹ ماه مذکور شش هزار عساکر سك تلف شد و یکی دو حمله دیگر آنها هم رد گردید و حکومت سردار محمد عظیم خان در کشمیر تقویت یافت.

فتح خان که از نقشه های تعرضی رنجیت بر علیه کشمیر آگاه بود دست یافتن سك ها را بر قلعه‌ء اتك بحیث فریب کاری و مداخله در خاك افغانستان تلقی میکرد و پیوسته سعی داشت تا شاه محمود را به دخالت اوضاع و تخطی بیگانگان متوجه سازد. ولي این حرف ها بگوش شاه راحت طلب نمیخورد تا اینکه حملات رنجیت به کشمیر چشم و گوش شاه را به حقایق تلخ باز کرد. فتح خان در مسائل تعرض خارجی همیشه بحیث یك پهلوان داوطلب ملی حاضر به اقدامات فوری و عملی بود و کوچکترین دخالت خارجی را در خاك وطن متحمل شده نمیتوانست. موضوع دست یافتن سك ها در قلعه‌ء اتك واقعه ئی بود که آرامی را از او سلب کرده بود و مترصد موقع مساعد بود. تا اینکه حمله های رنجیت سنگ به کشمیر تکرار شد. فتح خان موضوع تخطی راجای سك را به اطلاع بزرگان و سران با نفوذ قومی رسانیده و از آنهائیکه انتظار کمك

داشت کمک خواست. چنانچه این موضوع از روی مکتوبی معلوم میشود که بنام امین الله خان لوگری فرستاده و او را به اخذ ترتیبات لازمه و اعزام فوری دسته قومی به مرکز و سهم در جنگ ملی و دینی دعوت نموده است و از خلال کلمات آن احساسات این زعیم بزرگ قوم آشکارا میشود. اینک متن مکتوب:

مرقع سوم اسناد خطی موزه کابل مکتوب نمره ۱۴

«عالیجاه رفیع جایگاه دوستی آگاه امین الله خان قرین صحت و عافیت بوده بکام باشد بعدها مشهود میدارد که چون رنجیت سنگ نقص عهد و میثاق نموده مصدر فساد و تعدی مسلمان ها شده بود ما محض حمایت و رعایت مسلمین کمر همت بر تخریب بتان کفر و ضلال و انهدام اساس مخالفان شقاوت خصال بسته در جمع آوری مردم و لشکر اطراف و جوانب ساعی میباشیم از آنجا که آن عالیجاه مسلمان و ننگ دین بر او لازم است باید کمر همت و مردانگی بسته موازی سیصد سوار و چهار صد پیاده از طایفه لهوگردی جوانان خوب قچاق مکمل براق اسپ و اسلحه و تفنگچی کاری زبده سر انجام و موجود و مهیا نموده بزودی باتفاق عالیجاهان رفیع پایگاهان اخوی ام طره باز خان و ارجمندی محمد زمان خان که با دیگر لشکر طلب حضور نموده ایم روانه نمائید که بدون ملاحظه گرما و سرما خود را برسانند که وقت همت و مردانگی و دوستی و خدمت و اخلاص همین وقت است و ازین وقت بهتری بدست آن عالیجاه نخواهد آمد که هم نفع دنیا و هم ثواب آخرت هر دو حاصل و عاید او خواهد شد و در فرستادن این مردم آنچه آن عالیجاه خرج کند و بدهد باو مجری داده خواهد شد و در عوض این خدمت بنوعی باو مهربانی و شفقت خواهیم نمود که بین الامثال و الاقران سرفراز خواهد شد و درینباب به هیچ وجه اهمال و مسامحه و خود داری ننمائید و بهمه وجود مطمئن و خاطر جمع باشید زیاده، چه قلمی گردد.» مهر (شاه دوست)

درین مکتوب وزیر فتح خان حملات رنجیت سنگ را بر کشمیر و

اقدامات متخاصمانه او را بر علیه سردار محمد عظیم خان حاکم آنجا نقض «عهد و میثاق» خوانده و صرف مساعی او در جمع آوری لشکر از اطراف و اکناف مملکت هویدا میگردد. این لشکر گران را وزیر فتح خان و سردار دوست محمد خان باخود گرفته و عازم پشاور شدند. رنجیت سنگ از طرف لاهور و راولپندی حرکت نمود و هر دو سپاه در کنار اتك بهم مقابل شدند. اگرچه کامیابی در مرحلهء اولی نصیب قوای افغانی شد و سردار دوست محمد خان در یك جبهه غلبه حاصل نمود. اما نبودن آب و عطش شدید از یکطرف و عدم اطلاع جبهات افغانی از طرف دیگر و شیوع آوازه های دروغی کامیابی را به ناکامی مبدل ساخت و وزیر فتح خان و سردار دوست محمدخان مجبور به مراجعت به پشاور و از آنجا به کابل شدند، فتح خان بعد از مراجعت آنی از فکر مقابله با رنجیت سنگ و گرفتن قلعهء اتك از سك ها فارغ نبود و شاه محمود را پیوسته به اهمیت و وخامت موضوع متوجه میساخت. تا اینکه در بهار سال ۱۸۱۶ (۱۲۲۳م) از شاه اجازه حاصل نمود تا برای جمع آوری مالیات کشمیر بولایات مشرقی حرکت کند و پول را صرف ترتیبات جدید بر علیه سك ها نماید. ناگفته نماید که سردار محمد عظیم خان جنگ های مستقیم خویش را با رنجیت سنگ بهانه آورده و حاضر نمیشد که پول دیگری به حکومت مرکزی به کابل بفرستد. بهر حال بعد از اینکه وزیر فتح خان و سردار دوست محمد خان به پشاور رسیدند برادر خود اسد خان را برای اخذ ۱٦ لك روپیه مالیات باقی مانده فرستادند. ولی قراریکه گفتیم سردار محمد عظیم خان مخارج جنگ های خویش را با سك ها دلیل آورد و از دادن پول ابا ورزید. کاه به باریکی کشید و نزدیك بود که میانه بود برادر برهم بخورد. چنانچه متوسل به اقدامات جنگی هم شدند. بدین معنی که فتح خان دسته عسکری به قیادت دوست محمد خان بر علیه محمد عظیم خان فرستاد ولی آخر الذکر شبانگاه از میدان جنگ خود را به خیمه برادرش دوست محمد خان رسانیده و با پرداخت سه لك روپیه نزاع بر طرف شد و سردارمحمد عظیم خان به مقام خود حاکم کشمیر باقی ماند.

درست درهمین موقع که قلعه اتك دروازه مشرقی کشور باید از تصرف سك ها بیرون کشیده میشد ایرانی ها (دروازهء غربی) یعنی

قلعهء غوریان را اشغال کرده و میخواستند به هرات داخل شوند. قراریکه در «گفتار اول» دیده شد حسن علی میرزا والی مشهد به امر فتح علی شاه قاجار بنای حمله و تهدید را گذاشته بود به تفصیلی که اینجا تکرارش لزوم ندارد فتح خان با جمعی از برادرانش به اجازهء شاه محمود خود را چون تیر از سرحدات مشرقی به حواشی غربی رسانیده بعد از عزل حاجی فیروز الدین والی هرات و عقب زدن ایرانی ها و تنظیم امور ولایات هرات و شکایت فیروز الدین و اعضای خاندان او به کامران و شاه محمود، کامران جاه طلب که بر شخصیت برجسته وزیر فتح خان حسد میخورد با همان عطا محمد خان بامیزائی حاکم سابق کشمیر که درین وقت با او در قندهار بود عازم هرات شده و در طی ضیافتی وزیر نامدار و خدمتگار لایق وطن اشرف الوزراء فتح خان را کور ساختند. در نتیجه برادران وزیر همه برای انتقام گیری کمر بستند و سردار محمد عظیم خان برادرش نواب جبار خان را بجای خویش در کشمیر گذاشته خود به تعقیب دوست محمد خان و یار محمد خان روانه کابل شد. رنجیت سنگ از اشتعال آتش خانماسوز بی اتفاقی های داخلی افغانستان سخت استفاده نموده به کشمیر حمله کرد (۱۲۳۵ هـ ق = ۱۸۱۹م) و نواب جبار خان را شکست داده بالآخره کشمیر را متصرف شد و دست آخرین حکمران افغانی بالآخره ازین درهء زیبا کوتاه گردید.

گفتار سوم

محاصرهء غزنی

جنبش معروف کابل چطور رنگ قیام ملی بخود گرفت. که خدایا غزنی فوراً به تعقیب سران ملی برخاستند.

* * *

در پایان سال سوم جلوس شاه شجاع بار دوم بر تخت افغانستان که در حقیقت امر آنرا باید سال سوم اشغال مملکت توسط فرنگی و سال سوم حکمفرمائی انگلیس ها در افغانستان خواند ملت افغان که آنی از مخالفت عملی و علنی با اجنبی و شاه دست نشانده ایشان خود داری نکردند در اثر سوء اداره ئی که نظام آنرا چهار نفر: شاه شجاع، نظام الدوله، مکناتن و برنس هرکدام متعلق بخود میدانست خراب شده رفت. انگلیس ها که شاه شجاع را سه سال قبل (در ۱۸۳۸) بنام پادشاه آورده و بر خلاف میل ملت بر تخت افغانستان نشاندند. بر خلاف نص معاهده ئی که با او بسته بودند کم کم و بصورت مخفی بنای مداخله را در امور مملکت گذاشتند. چنانچه شاه شجاع صرف خود را بنام پادشاه میدانست و ملت از شاهی که جزئی اختیار نداشت و از اجنبیانی که همه امور را در دست گرفته بودند از هر دو سخت متنفر و از باز خواست، ظلم، تعدی، لاقیدی انگلیس ها و عمال ایشان و سپاهیان آنها و طبقهء خوانین بعلت کم شدن نفوذ و معاش و مقام خود از سلطهء انگلیس و همکاری آنها بسطوه آمده بودند، وضع مالیات جدید فشار استحصال آن به حکام، صرف حصهء معاش سران غلزائی به دسته های جدید عساکر، سوء ظن نسبت به بزرگان قوم، نقشهء تبعید بعض از رؤسای خوانین به هندوستان به معیت مکناتن، بی امنیتی، بی باز خواستی، حق تلفی،

تجاوز بمال و جان و حتی ناموس، قحطی و بسا چیزهای دیگر ذهنیت عامه را از هر رهگذر آمده ساخت تا هر طور شود این دستگاه ظلم و استبداد را که سلطهء منحوس اجانب بمیان آورده است از میان بردارند. خوشبختانه آنچه روز زوال سلطهء انگلیس ها و اجنبی پرستان را نزدیکتر ساخت. حرکتی بوده که از طرف مخبرین و گماشتگان فرنگی سرزد بدین معنی که چند نفر خائن [1] موضوع تبعید رؤسا و خوانین را جعل نموده ذریعهء مکاتیب ساختگی به خانه هایشان رسانیدند تا به زعم موهن لال اگر انقلابی رخ دهد از پریشانی انگلیس ها و توصل ایشان بخود بیشتر استفاده کنند و در صورتیکه فرنگی ها نابود شوند از ملیون صله بگیرند. حرکت اول قیام عمومی بر علیه انگلیس ها از طرف عبدالله خان اچکزئی [2] برداشته شد. مشار الیه فوراً نزد نایب امین الله خان رفته و موافقت این مرد مجاهد را نسبت به نیابت خود حاصل کرد و آنگاه جمعی از سران قومی درین عزم ملی سهیم شدند و در نتیجه روز پنجشنبه ۲ نوامبر ۱۸٤۱ مطابق ۱۷ رمضان ۱۲۵۷ قیام عمومی یا جنبش معروف کابل با آتش زدن خانهء «الکسندر برنس» و قتل او و برادرش «کپتان برادفت» آغاز یافت و بدون اینکه لشکر انگلیس از (شیر پور) و یا قشون شاه شجاع از (بالاحصار) کاری ساخته بتواند ملیون فقطهء جنبش خود را در شهر کابل توسعه داده و قیام عمومی از یك خانه (عبدالله خان اچکزائی) به محله، از محله به شهر، از شهر به قلعه های داخل و اطراف و از قلعه ها به نقاط دور تر شش کروهی و دوازده کروهی و ازین جاها به نقاط دور دست و شهرها مثل چاریکار، وردك، غزنی، جلال آباد، قلات غلزائی، قندهار، درهء خیبر و ماورای آن سرایت نمود و آتشی که بدست حاجی علی، هاشم کاه فروش، کاکا حسین، عبدالرحیم، محمد حسین عرض بیگی بساعت ۸ صبح ۲ نوامبر در خانه

---

(۱)- این خائنین عبارت از: ملا احمد مندئی وال مشهور به برنج فروش، میرزا امام وردی، میر حسن و جمعی دیگر بودند.

(۲)- عبدالله خان اچکزائی که قیام ملی را با متفق ساختن زعما در خانهء خود بتاریخ اول نوامبر ۱۸٤۱ شروع کرد و از ۲ نوامبر نظر هر عملی آن شروع شد مردانه با فرنگی ها مقابله کرده و در جنگ بی بی مهرو حین حمله به چهاونی انگلیس شیر پور در حالیکه از دستهء قوای ملی قیادت میکرد بتاریخ ۱۳ نوامبر شهید شد (مطابق ۲۷ رمضان ۱۲۵۷).

(برنس) افروخته شد چون برق در تمام مملکت شعله کشیده و هست و بود فرنگی و فرنگی مآبان را مورد تهدید و قهر ملی قرار داد. بدین مناسبت روز ۲ نوامبر ۱۸٤۱ که ۱۰۸ سال از آن میگذرد در تاریخ معاصر افغانستان و در تاریخ لشکر کشی ها استعماری انگلیس اهمیت فوق العاده دارد. ما درین روز با قیام دسته ئی از مجاهدین بساط سلطهء انگلیس و شالودهء استبداد شاه و عمال دست نشاندهء او را سرنگون کردیم و انگلیس ها ازین روز به بعد تا ۱۲ نوامبر ۱۸٤۲ که آخرین فرد سپاهی آنها از ثغور مملکت خارج شد چنان صدمهء مادی و معنوی کشید که نظیر آنرا تاریخ نظامی استعماری بریطانیا بیاد ندارد. موضوع قیام ملی (۲) نوامبر (۱۸٤۱) در کابل و چگونگی انبساط آن در روزهای ما بعد چیزی است که به تفصیل آن اینجا کاری نداریم صرف برای اینکه تسلسل واقعات در نظر خواننده گسیخته نماند رؤس مطالب را در چند سطر خلاصه میکنم:

در موقعیکه در اطراف خانهء (برنس) جمع شده بودند شاه شجاع و پسرش فتح جنگ در بالاحصار کابل بودند. مکناتن نمایندهء انگلیس با قسمت اعظم قوای فرنگی در چهاونی شیر پور بقیهء سپاه آنها در سیاه سنگ و دسته های منسوب به شاه در بالاحصار وعده ئي هم در قلعه های مختلف مثل: قلعهء شریف و قلعهء نشان خان شیر پور و ده افغانان فعلی و غیره تمرکز داشتند. قراریکه تفصیل واقعات بر همه معلوم است بعد از صبح روز مذکور میان سران ملی و غازیان و قوای فرنگی یك سلسلهء جنگ ها در پیرامون بالاحصار و در نقاط دیگر مثل برج وزیر فتح خان (در چارباغ فعلی وقوع داشت) قلعهء نشان خان، قلعهء جعفر خان (نزدیك چهاونی مذکور)، قلعهء محمد شریف (زاویهء شمال غربی چهاونی) باغ شاه (در گوشه شرقی شهر نو فعلی) واقع شد و از روز چهار شنبه ۲٤ رمضان (۹ نوامبر) یا روز هشتم شورش به بعد جنگ در دهکدهء بی بی ماهرو رسید و بتاریخ ۲۷ رمضان (۱۳ نوامبر دهم شورش) منتها درجه شدت گرفت و درین روز عبدالله خان اچکزائی اولین محرك قیام ملی، یکی از سران پیش قدم غازیان در جنگ بی بی مهرو

زخمی شده و شهید شد و فردای آن سردار محمد اکبر خان که بعد تر به غازی و وزیر ملقب میشود وارد کابل گردید.

به مجردی که صدای مخالفت غازیان کابل به سمت شمالی رسید مجاهدین آن حدود بر علیه فرنگی برخاسته (راتری Rattary) معاون [پاتنجر Patinger) را کشتند و قلعهء [لغمانی] مقر قوای انگلیس را در ۵ میلی چاریکار محاصره کردند. چون «پاتینجر» شبانه بصورت مخفی خود را به چهاونی فرنگی در چاریکار رسانید غازیان بتاریخ ۵ نوامبر (۲۰ رمضان روز سوم شورش) بطورعموم به چهاونی فرنگی در چاریکار حمله برده و در نتیجهء جنگی که پیش شد (پاتینجر) زخمی شد و (کدرنگتن Codringten) مقتول گردید و بتاریخ ۱۲ نوامبر (۲۷ رمضان، روز دهم شورش) پاتینجر و (هاتن Haten) چاره ئی جز این ندیدند که حیات عدهء معدود عسکر گورکه را که باقی مانده با عقب نشینی خود بکابل نجات دهند. از چاریکار تا کابل غازیان بلا وقفه بر عساکر فرنگی حمله میکردند تا اینکه به ۳۰ میلی چهاونی شیر پور (داکتر گرانت Grant) کشته شد و پاتینجر زخمی و بیحال اخبار وحشت ناك شکست قوای فرنگی و تخلیهء چاریکار را به (مکناتن) بکابل رسانید و با ورود غازیان کوهستان (۲۸ رمضان ١٤ نوامبر مطابق روز یازدهم شورش) جنگ در اطراف تپهء بی بی ماهرو چند روز دیگر ادامه پیدا کرد

* * *

برای اینکه موضوع قضیهء غزنی خوب تر فهمیده شود همین طور که شرح اصل شورش کابل بچند سطر مختصر ضرورت افتاد و تأثیر آنرا فوراً در چاریکار معاینه کردیم باید به وقایعی که آنطرف غزنی تا قندهار رخ داد است متوجه میشویم و ضمناً آغاز تسلط فرنکی را در غزنی به بینیم. بعد ازینکه شاه شجاع بکمك عساکر انگلیس بتاریخ ۱۵ اپریل ۱۸۳۹ وارد قندهار شد فتح جنگ پسر خویشرا با میجر لیچ در آن شهر گذاشت و خود در ماه ربیع الثانی ۱۲۵۵ (جولائی ۱۸۳۹) بقصد کابل بطرف غزنی با عساکر انگلیسی حرکت کرد و بتاریخ ۲۱ جولائی او و

جنرال کین انگلیس به غزنی رسیدند. سردار غلام حیدر خان پسر امیر دوست محمد خان از داخل شهر و سردار محمد افضل خان پسر دیگر امیر در کوهای حوالی آنجا بنای مقابله را گذاشتند ولی طوریکه معلوم است محاصرهء شهر یك هفته طول نکشید و یکی از خائنین ملی عبدالرشید خان بارکزائی که بنابر اغراض شخصی از داخل حصار بر آمده بود نقطهء ضعیف دیوار حصار شهر را متصل دروازهء کابلی به فرنگی ها نشان داد. مفاد ملی را قربان اغراض خود ساخت و راه شکست جبههء ملی را آماده کرد. انگلیس ها دروازهء کابل را با نقب بهوا پراندند. شهر را متصرف شدند و تا توانستند کشتند و در دادند و . دند و سردار غلام حیدر خان با جمعی از مجاهدین اسیر شد و طوریکه همه میدانند بعد از این شکست نه سردار محمد افضل خان و نه خود امیر دوست محمد خان در ارغنده کاری ساخته توانست [1]. بدین قرار انگلیس ها بنام شاه شجاع و شاه شجاع به قوهء فرنگی بار اول در هفتهء اخیر ماه جولائی ۱۸۳۶ در غزنی دست یافتند. سپس شاه شجاع و جنرال کین با دسته های عساکر فرنگی بطرف کابل حرکت کردند و بتاریخ (۷) اگست وارد پایتخت شدند که به شرح آن اینجا کاری نداریم. غزنی در این وقت به میجر مکلارن Maclaren و دسته سپاه انگلیسی به حفاظت غزنی و نقاط سوق الجیشی بین غزنی و قندهار اهمیت زیاد میدادند. در ماه صفر سال ۱۲۵٦ شاه شجاع شهزاده تیمور را با عساکر انگلیس مامور نمود که در موضوع اولنگ رباط بین غزنی و قندهار قلعهء مستحکمی بسازد. چنانچه در ظرف چند ماه سال مذکور قلعه ساخته شده و دسته های قشون فرنگی در آن جای گرفتند. عدهء دیگر سپاه فرنگی در قلات غلزائی تحت آمریت کرنیل «ویمر Wymer» تقرر داشت، روابط فتح جنگ با میجر لیچ انگلیسی در قندهار خوب نبوده در همین سال ۱۲۵٦ حین مراجعت از جلال آباد شاه شجاع پسر دیگر خویش صفدر جنگ را به قندهار فرستاد. درین فرصت «سرهانری راولنسن» عوض میجر لیچ بحیث مامور سیاسی و جنرال نات Nott بحیث سر عسکر قوای انگلیس در قندهار تعین شد.

---

(۱) امیردوست محمد خان بعد از شکست ارغنده از طریق بامیان و خلم راه پار دریا و بخارا را پیش گرفت.

تقریباً ده ماه صفدر جنگ به عهدهء خود در قندهار تقرر داشت و بعد از آن پسر سوم شاه شهزاده تیمور بجای او منصوب شد. بعد از جندی «میجر مکلارن» که عهده دار حفاظت غزنی بود به قندهار رفته و زمانی که قیام ملی در کابل شروع شد کرنیلی موسوم به پالمر در رأس دسته های نظامی انگلیس قرار داشت. نسخهء قلمی نوای معارك تألیف محمد عطا عساکر فرنگی مقیم غزنی را درین وقت دوپلتن سپاه چهارصد سوار و دوازده صاحب منصب میداند.

از روز (۲) نوامبر (۱۸٤۱) (۱۷ رمضان ۱۲۵۷) که روز آغاز قیام ملی در کابل میباشد تا تاریخ بر آمدن آخرین سپاهی فرنگی از سرحدات (۱۲ نوامبر ۱۸٤۲) که آنرا باید خاتمهء تجاوز اول انگلیس ها در افغانستان خواند [1]موضوع محاصرهء غزنی که تقریباً ۵ ماه را دربر گرفته است (از اوایل نوامبر ۱۸٤۱ تا اوایل اپریل ۱۸٤۲) و مقابله های قوای افغان و انگلیس در ماخذ طرفین نهایت تاریك است بعد از آغاز قیام مدتی فرنگی های مقیم کابل و قندهار با غزنی مراوده داشتند ولی بعد از ٦ جنوری کابل تخلیه شد و قندهار، جلال آباد و غزنی هرسه بحال محاصره در آمدند و بدین مناسبت جز یگان یاد داشت مختصر که آنهم مکاتیب مختصر و مخفی است که از غزنی به دو جناح شرق و غرب فرستاده شده چیز دیگری در بین نیست که سلسله واقعات غزنی را روشن کند. شبه ئی نیست که در ماخذ افغانی و انگلیس نام سردار شمس الدین خان و «کرنیل پالمر» به قضایای غزنی و زد و خورد های آنجا بستگی نام دارد ولی شمس الدین خان از طرف زعمای ملی کابل با سردار محمد زمان خان بطرف غزنی فرستاده شوند و قبل از اینکه برف های متراکم زمستان شدید سال ۱۲۵۷ هجری قمری به آنها مجال دهد تا از وردك و شیخ آباد و شش گاو عبور کنند کد خدایان غزنی و سران محلی و غازیان آنجا به تعقیب قیام کابل بر علیه دشمن مملکت قیام نموده و قوای فرنگی را در شهر محصور ساختند. برای وضوح این قضایا و معرفی نام چند نفر مجاهدین گمنام و صورت اقدامات ایشان و هدایاتی که از مرکز از نواب

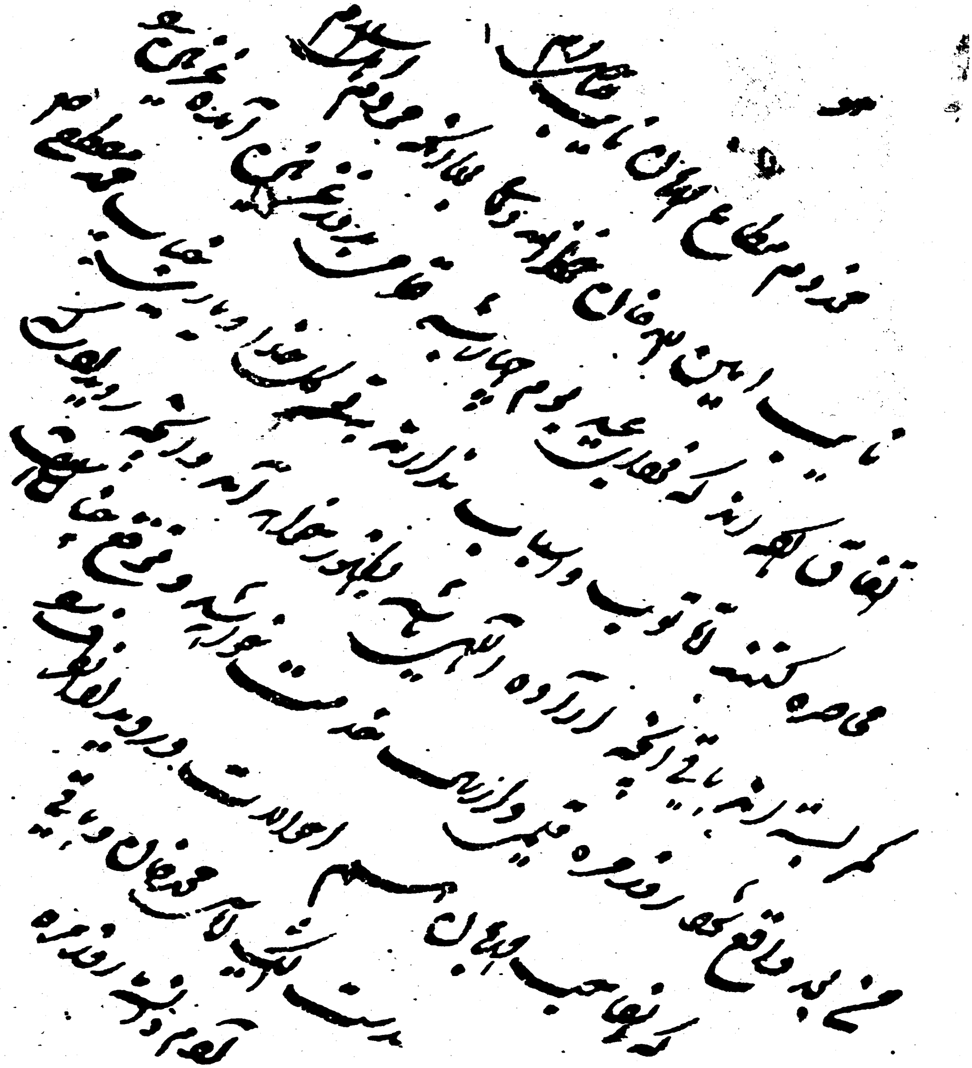
(۱)- معمولاً آنرا خاتمهء جنگ های اول افغانستان و انگلیس خوانند.

محمد زمان خان بخصوص از نایب الثانی امین الله خان میگرفتند خوشبختانه چند مکتوبی در مرقع هاي اسناد خطی موزهء کابل موجود است که درین واقعات روشنی خوبی می اندازد و در پرتو آن بسیار چیز های خورد و کوچك دیگر روشن میشود که دانستن آن برای شناختن روحیات قوم در روزهای مشکل مجادله ملی نهایت مفید و ضروری است این مکاتیب در مرقع هائی که ضبط شده نمره های مختلف دارد و ما به ترتیب موضوع آنها را دیده میرویم.

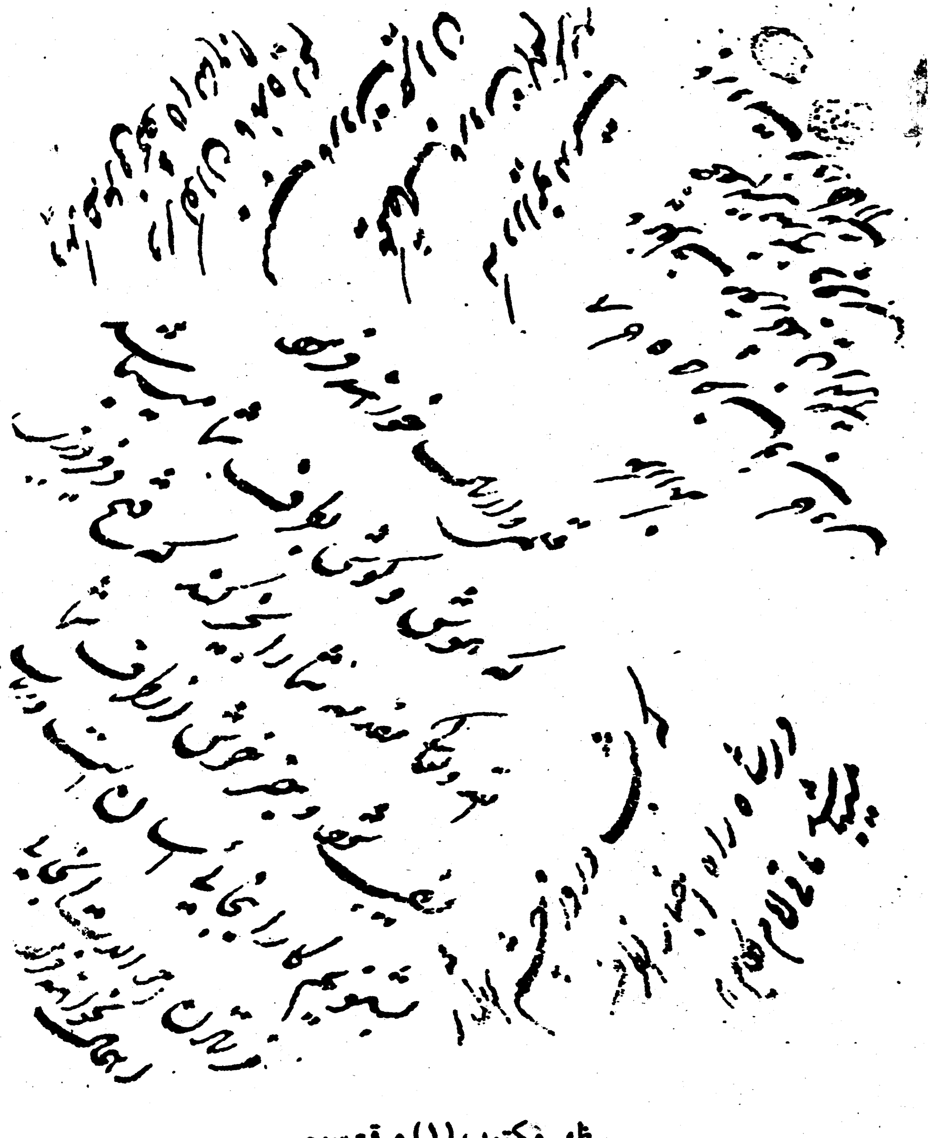
مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب نمره ۱

«مخدوم مطاع مهربان نایب صاحبی ام نایب امین الله خان، حفظ الله و تعالی بعد ها آنکه مردم اهل اسلام اتفاق کرده اند که فردای، عید یوم چهارشنبه تمامی بدور غزنین آمده غزنین را محاصره کنند. اما توپ و اسباب ندارند به توکل خدا و یاری جناب محمد مصطفی ص کمر بسته اند باقی آنچه ارادهء الهی باشد بظهور خواهد آمد و آنچه رویدادی که من بعد واقع شود روزمره قلمی ارسال خدمت خواهد شد و توقع چنان است که آن صاحب مهربان هم احوالات و رویداد آن طرف را بدست اشیك آقاصی محمد خان و باقی آدم دانسته روزمره قلمی و ارسال خواهند فرمورد که هوش و گوش طرف شما میباشد. الله تعالی مقدمه شما را بخیر کند که فتح و فیروزی نصیب شود و خبر خوشی از طرف شما بشنویم. کار اینجایی آسان است در باب فرستادن احوالات آنجائی اهمال نخواهند فرمود که شب و روز چشم انتظار در شاهراه اخبار آنطرف میباشد. باقی ایام بکام باد مکرر اینکه هرگاه دو ضرب توپ گاوی باینطرف مقرر شود بسیار بهتر است خود بهتر میدانند و چیزی باروت ضرور به کاراست که درین ولایت یك مشقال باروت همي نمیرسد به سبب باروت حیران وسرگردان مانده ایم دیگر چه عرض شود ایام بکام باد.»

در پایان این مکتوب در مهر موجود است که اسمای (ملك محمد) و (عبده سلطان) در آنها خوانده میشود. کاغذ مکتوب سفید و مضمون

مرقع سوم مکتوب نمره (۱) متن مکتوب در صفحهء (٥٤) ملاحظه شود

ظهر مکتوب (۱) مرقع سوم

به سیاهی بقلم جلی و خط خوش نوشته شده تاریخ ندارد ولی واضح است که در روزهای اخیر رمضان ۱۲۵۷ چند روز بعد از ۱۷ ماه مذکور یعنی روز قیام ملی کابل تحریر شده است. این مکتوب واضح میسازد که غازیان اطراف غزنی به مجرد شنیدن خرب شورش معروف کابل فوراً در صدد آمادگیهای لازمه بر آمده و مسئلهء محاصرهء غزنی را بفردای عید (روز چهار شنبه) موکول کرده اند تا «تمامی بدور غزنین آمده غزنین را محاصره کنند» از روی (فردای عید) معلوم میشود که چهار شنبه اول شوال ۱۲۵۷ غازیان محاصره غزنی را در نظر داشتند و ثبوت این تاریخ به شهادت مکتوب آینده هم تائید می شود. متن این مکتوب که نمایندهء روحیات ملی با تمام جزئیات آنست شهادت میدهد که غازیان در عالم اسباب توپ و باروت و سامان دیگر نداشتند تنها بتوکل خدا و بیاری جناب محمدمصطفی(ص) کمر بسته اند معذالك دفع دشمن را کاری آسانی می پنداشتند و به قوهء همین ایمان و توکل بخداوند متعال همیشه در مبارزه های ملی کامیابی نصیب مجاهدین غیور ملت شده است. مقدمه ئی که در متن نامه بدان اشاره و فتح و پیروزی برای آن تمنا شده است جنگ های اطراف بی بی مهرو است که به پیروزی ملیون انجامید. به تعقیب این مکتوب اینك متن نامهء دیگری را نشر میکنیم که بصورت مجموعی عنوانی (نواب صاحبان و سرداران کثیر الاقتدار) فرستاده شده است و به اقدامات غازیان غزنی و آمادگی های ملیون بین غزنی و قندهار و حرکت سپاه فرنگی ودیگر مسایل مهمهء وقت روشنی های زیادی می اندازد.

مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب ۵

«معروض رای مهر انجلای ملکان عالی متعالی امید گاهی خدایگانی ولی نعمی نواب صاحب و سرداران کثیر الاقتدار نامدار کامگار میدارد که حقیقت این ولا به نحویست که مایان به اتفاق غازیان دور غزنین را محاصره کرده شب و روز در فکر غزنین بودیم و قاصدان بطرف احمدشاهی فرستاده بودیم قاصدان ما تا حال نرسیده است والیوم

معروض بندگان جهان بخش بلندی مکان عالی متعالی

امیدگاهی خدیگان نیا و لی نعمی نواب صاحبان

و سرداران کرام والا قدر نامدار کامگار

میدارد که حقیقت اینوند به بخوبیست که

که مایان بتاق غازیان و غزنین را محاصره کرده

شب و روز در فکر غزنین بودیم و قاصدان

بطرف احمد شاهی فرستاده بودیم قاصدان

تا حال نرسیده است و در یوم یکشنبه ۱۲

شهر شوال المکرم یکنفر سوار اکرم معتبر

که خانه او در قندهار میباشد و طایفه اندری

باید خبر است که دروغ گوی و کذب

که فردای عید فطر یوم چهارشنبه لشکر فرنگی از

احمد شاهی برآمده که شهر را باید

مرقع سوم مکتوب نمره (۵) متن این نامه در صفحه (۵۵) ملاحظه شود

[illegible]

که احوال جمع آوری غازیان در ...
میشود بقدر روپیه ... که خشک شده ...
خرابشدن ضرورت که ...
... یک ... نخواهد شد و احوال کابل
با معلوم نیست هرگاه ... فراغت
حاصل شده باشد لازم که ... با ...
سرکوب ... بطرف برون شود و هرگاه از مقدمه کابل
فراغت حاصل نشده باشد باید که کاری
که در انجا ... روز میشود باید که ... روز
بشود دیگر بفضل خدا عقل عالمند و همین سوداگر
گفت که لشکر فرنگیان که از احمد شاهی برون
نشسته مقرر کرده اند که بتاریخ بیست و یکم روز
... مرقد برون ...
... که حالت ... شده است

[illegible]

ظهر مکتوب نمبر (۵) مرقع سوم

یکشنبه ۱۲ شهر شوال المکرم یکنفر سوداگر آدم معتبر روشناس که خانهء او در اسفندهء میباشد و طایفهء اندری بایزید خیل است که دروغ گوی و کذب نگفته که فردای عید فطر یوم چهارشنبه لشکر فرنگی از احمد شاهی بیرون شده که سه هزار پیاده پلتن و یکهزار سواره و هندوستانی شش توپ همراه دارد که همین سوداگر همراه اردو لشکر فرنگی تا باغ ببر و یکجا آمده است و الیوم یکشنبه پنج یوم است که از باغ ببر و از لشکر فرنگی پیش شده یوم یکشنبه نماز دیگر نزد ما رسیده و احوال صحیح است که درین سخن تفاوت نیست و همین آدم گفت پیش خانه شاهزاده صفدر جنگ هم بیرون شده بود که یعنی با سوارهء حاضر باش متعاقب همین لشکر یك منزل فاصله بیاید. مردم حدود مکر [۱] و غیره همه گی واقف شده هر کس در تدارك جمعیت و سامانهء خود شده اند ما هم در جمع آوری مردم اندر غیره.... [۲] که احوال جمع آوری غازیان در حدود مکر یا قراباغ [۳]. میشود بقدر وسع هرجا که جنگ شد بشود مقدمه خواهد شد بهر صورت که ارادهء الهی باشد می شود و سعی بندگی دریغ نخواهد شد واحوال کابل بما معلوم نیست هرگاه اندکی فراغت حاصل شده باشد لازم باشد که دو توپ با یك سرکرده باینطرف بیرون شود و هرگاه از مقدمهء آنجا فراغت حاصل نشده باشد باید که کاری که در آنجا به ده روز میشود به یك روز بشود دیگر بفضل خدا عقل عالمند و همین سودا اگر گفت که لشکر فرنگی که از احمد شاهی بیرون می شد مقرر کردند که بتاریخ بیست و یکم روز خود را بکابل میرسانم روز بیرون شدن لشکر را که حساب کردیم یازده یوم شده است که لشکر فرنگی از احمدشاهی بیرون شده و ده یوم از حساب آنها باقی مانده است و احوال غازیان این ولایت را که می بینم بسیار بي اوضاع و بی اسباب و بی اتفاق باین مردم خاطر جمع نشوند علی الخصوص الحال که چیزی برف هم شده روز مره متفرق شده بطرف خانه های خود میروند معلوم شود که من بعد مردم غازی چه کنند به .... همین میرسد که کاری که در آنجا به پنج روز میشود به نیم روز بکنند هرگاه این لشکر در آنجا رسید کار ها همه نو شده زیاده برین نوشتن بی ادبیست امید که احوالات و رویداد آن طرف

---

(۱)- مقر (۲)- جاهائیکه نقطه گذاشته شده در متن از بین رفته و پاره شد. (۳)- قره باغ

را همه روزه قلمی و ارسال فرمایند باقی ایام بکام باد.»

مکتوب نمبر (٥) تقریباً دو هفته بعد از مکتوب (١) و بتاریخ یکشنبه ١٢ شوال یعنی ١٢ روز بعد تر از آغاز محاصره غزنی تحریر شده است و محاصره ادامه دارد متن نامه میگوید «... مایان به اتفاق غازیان دور غزنین را حاصره کرده شب و روز در فکر غزنین بودیم.» (مایان) عبارت از [ملك محمد خان] و [سلطان خان] یعنی کسانی است که در پایان این مکتوب و مکتوب گذشته مهر کرده اند و عبارت اند از رؤسا و کد خدایان محلی غزنه میباشند اینك وقایع از نسخهء قلمی موزهء کابل موسوم به «نوای معارك» [1] مربوط به این وقایع چند سطری نقل میکنیم که متن مکتوب را تائید و کوایف را روشن تر میسازد:

«در ایامیکه در کابل مابین سرداران و صاحبان انگریز آتش جنگ و جدال شعله ور بوده در آنوقت رؤسا و کد خدایان غزنین قلعهء غزنی را سخت محاصره نموده بودند و صاحبان انگریز معهء فوج در قلعهء بالاحصار که اندرون غزنین بر کوه واقع است اقامت داشتند و تمام گودام و خزاین در آن قلعهء بالاحصار نگاه داشته بودند و بر آن چهار ضرب توپ کلان از اصل سوار بودند.»

این مکتوب و یکی دوی دیگر که متون آنرا بعد تر خواهیم داد اسمای این رؤسا و کد خدایان را که تا امروز نامی از ایشان واثری از اقدامات شان در میان نبود آشکارا ساخته و واضح میسازد که در ایامیکه سرداران ملی در پیرامون تپهء بی بی مهرو با لشکر (الفنستن) و (مکناتن) مصروف پیکار بودند و قوای فرنگی را در شیر پور محصور کرده بودند سران غزنی عین همین مبارزه را بر علیه انگلیس ها در غزنی شروع کرده و آن شهر را محاصره افگنده بودند.

در مکتوب نمبر ١ دیدیم که فردای عید فطر (یعنی روز چهار شنبه اول شوال ١٢٥٧) محاصرهء زنی در نظر گرفته شده بود از روی نامه اخیر باساس اطلاعات سوداگر اندری بایزید خیل استنباط میشود که به همین روز لشکر فرنگی از احمد شاهی (قندهار) بیرون شد. برای اینکه

---

(١)- صفحه، ٣٢٦).

ین موضوع روشن تر شود نگاهی مختصری بکابل و قندهار ضرور است. بعد از قتل برنس در کابل و توسعهء دائرهء جنبش ملیون در کابل و چاریکار (مکناتن) و (الفنستن) مکتوبی به جنرال (نات) به قندهار فرستادند که یك قسمت قوای خود را به کمك ایشان به کابل بفرستند. این امر بتاریخ ١٤ نوامبر ١٨٤١ (١٩ رمضان ١٢٥٧) (روز دوازدهم شورش) به قندهار رسید و از روی وصول تاریخ مکتوب آنها به قندهار معلوم میشود که مامورین عالیرتبه ملکی و نظامی انگلیس فوراً متعاقب قیام ملیون کابل دست استمداد بطرف قوای خود به قندهار دراز کردند. جنرال (نات) با وجودیکه هیچ گاه به چنین کاری حاضر نبود (مکلارن) همان صاحب منصبی را که در ۱۸۳۹ بعد از حرکت افواج انگلیس با شاه شجاع بطر ف کابل مامور حفاظت غزنی ساخته بودند از قندهار به دستهء سپاه بطرف کابل اعزام داشت و عساکری که حرکت ایشان از قندهار درین مکتوب از زبان قاصد اندری تذکار یافته همین دسته امدادی است که بقرار بیانات او فردای عید فطر (اول شوال ١٢٥٧) یا سه چهار روز بعد از قندهار بر آمده اند ولی بواسطهء برفی که بین مقر و غزنی شده بود به غزني هم رسیده نتوانست و «مکلارن» با قوای معیتی خود به قندهار برگشت و مکناتن به تاریخ ١٠ دسامبر مطلع شد که عساکر کمکی که از قندهار انتظار داشت بکابل نخواهد رسید. در آغاز این مبحث متذکر شدیم که چه وقت صفدر جنگ عوض فتح جنگ و باز چه وقت شهزاده تیمور عوض صفدر جنگ در قندها مقرر شده بود در متن مکتوب اخیر مقارن حرکت سپاه از قندهار از صفدر جنگ و پیش خانه او هم حرف زده شده ولی او هم بعلتی که ذکر شد بوقت معین بکابل نرسیده است. علاوه برین مطالب از برقی که درین وقت بین مقر و غزنی شده بود در مکتوب نمبر ٥ ذکری رفته است.

ناگفته نماند که علت نرسیدن قوای امدادی اعزامی جنرال نات حتی به غزنی برف و خرابی موسم نیست بلکه اصلاً ملیون در تمام امتداد راه بر علیه آنها آمادگی ها داشتند و آمادهء مصاف بودند. چنانچه در مکتوب فوق واضح این مطلب تصریح یافته بدین قرار: «... مردم حدود مکر (مقر) و غیره همه گی واقف شده هرکس در تدارك جمعیت و سامانه خود شده اند ما هم در جمع آوری مردم اندر و غیره... که احوال جمع آوری

غازیان در حدود مکر (مقر) یا قرا باغ (قره باغ) میشود بقدر وسع هر جا که جنگ شد بشود مقدمه خواهد شد بهر صورت که اراده‌ء الهی باشد میشود و سعی بندگی دریغ نخواهد شد...»

معطلی قوای فرنگی بعلت مقاومت ملیون اندری و غیره در حوالی مقر از روی تخمین تاریخ وصول آنها بکابل هم ثابت میشود زیرا ایشان گفته بودند که به ۲۱ روز بکابل خواهند رسید حال آنکه حین رسیدن قاصد به غزنی ۱۱ روز موعد مذکور گذشته و هنوز خبری از آنها در حوالی مقر یا قره باغ نرسیده بود.

اخیر نامه باز حاکی از بی سامانی و بی اسبابی است و سر آن غازیان غزنه در مقابل توپ های کلانی که انگلیس ها بالای بروج غزنه نصب کرده خواهش دو توپ گاوی را که در مکتوب (۱) نموده بودند باز تکرار کرده اند و بر علاوه یك سرکرده هم خواهش کرده اند نمیدانم خواهش آنها مبنی بر ارسال توپ قبول شد یا نه ولی سرکرده همان سردار شمس الدین خان است که امر حرکت نامبرده با سردار محمد زمان خان از طرف سران ملی مقیم کابل داده شد ولی بسیار نا وقت و تقریباً یك و نیم ماه بعد تر از آغاز محاصره غزنی و این مطلب از روی نسخه‌ء قلمی نوای معارك روشن است چنانچه تحت عنوان (در بیان روانه نمودن عالیجاه شمس الدین خان را طرف قلعه‌ء مذکور و گرفتار نمودن صاحبان انگریزان را) گوید: «... صیاد قلم خوش رقم که آهو گیر سخنان صحرای ختن نکته دانی است غزالان مدعا را چنین در دام بیان میآورد که هرگاه سرداران کابل بعد از همه جنگها و حصول پیروزی در دار الجنه کابل هم آغوش شاهد آرام شدند و در شهر کابل بجز اولیای دولت که در بالاحصار بطور نظر بندی بود دیگر از افواج انگریز باقی نمانده بود سردار محمد اکبر خان آن بجهت تخسیر قلعه‌ء غزنین که در آنجا دو پلتین و دوازده نفر صاحب منصبان و چهار صد سوار متوقف بودند عالیجاه محمد زمان خان و شمس الدین خان را معه‌ء سواران جرار بهادر کار از مامور قلعه‌ء مذکور نمود...»

بدین اساس بعد از فیصله جنگ های بی بی مهرو، بعد از امضای معاهدهء تسلیمی شانزدهم ذی القعده ۱۲۵۷ و بعد از حرکت سپاه الفنستن (٦ ژونیه ۱۸٤۲ مطابق ۲٤ ذی قعده ۱۲۵۷) در نیمهء دوم ذی القعده یك و نیم یا دو ماه بعد از قیام غازیان و محاصرهء غزنین سردار محمد زمان خان و سردار شمس الدین خان بطرف غزنی حرکت کرده اند و باز هم بعلت برف باری ها نتوانستند مسافرت خود را یك سره بجانب غزنی ادامه دهند و مدتي در راه معطل شدند. چنانچه این مطلب هم از نسخهء فوق الذکر آشکارا میشود و میگوید:

«... عالیجاه شمس الدین خان بسبب کثرت برف که راه تردد سواران مسدود بود در اثنای راه معطل گردیده جانب غزنین آمده نمیتوانست و غازیان بود قلعهء غزنین نیز تا آمدن عالیجاه مذکور دست شجاعت و پای همت از میدان مقابله باز داشته آمدن عالیجاه مذکور می بودند...»

بدین ترتیب تاریخ صحیح رسیدن سردار شمس الدین خان معلوم نیست. ولی گمان نمیرود که قبل از ماه ذی الحجه (اواخر جنوری یا اوائل فروری ۱۸٤۲) بدانجا رسیده باشد. تا این فرصت همان روسای غزنی که اسمای شان با همین مکاتیب مکشوف شده است (کرنیل پالمر) انگلیس رادر غزنی به محاصره گرفته و با اخذ ترتیبات لازمه درحوالی مقر و قره باغ نگذاشتند که قوای امدادی(مکلارن) بطرف غزنی وکابل حرکت نماید.

نکتهء اخیری که در آخر مکتوب نمبر (٥) دیده میشود درد ملی یا بی اتفاقی و دل سردی غازیان است که متأسفانه باید اعتراف نمود که مردمان ما در آغاز هر چیز را گرم میگیرند و بعد دل سردی نشان میدهند و این کیفیت بعد از بر آمدن انگلیس ها در کابل در مسئلهء جلال آباد هم دیده شد و بعد از اینکه سردار محمد اکبر خان بطرف جلال آباد براي مبارزه برعلیه جنرال سیل حرکت کرد زعمای ملی در کابل تصور کردند که قوای انگلیس معدوم شد و در تعقیب دشمن و حل مسئلهء جلال آباد و قندهار سهل انگاری کردند و به این علت فتح و پیروزی ما متأسفانه باز به مراجعت انگلیس ها به کابل خاتمه یافت.

مکتوب نمبر ۳ (مرقع سوم) که متن آنرا حالا میدهم نامه ایست عنوانيِ نایب امین الله خان که در آن از مکتوب نمبر ۵ و ارسالی آن جهت مطالعهء سرداران ذکر رفته اینك متن آن:

مرقع سوم اسناد خطی موزه کابل مکتوب نمبر ۳

«معروض خدمت فیض درجت عالیجاه معلی جایگاه امیدگاهی نایب صاحبی ام میدارد که احوال سمت احمد شاهی و غیره گذارشات اینطرف را مفصل بجهت سرادران نامدار عرضداشت... (۱) ایم که... احوا... مضمون عریضه... معلوم خواهد...احوال... که در... صحیح است که یك موی تفاوت نداري و مقدمهء آنجا بشما بهتر معلوم است باید که کار آنجا را بیکروز طی کرده فکر اینطرف بشود باینطرف که بمردم غازی می بینیم بسیار بی اوضاع و بی اسباب و برهم... زیاده نوشتن بکار نیست امید که احوالات و گذارشات آنطرف را ساعت بساعت بنویسند باقی توکل بذات پروردگار است آنچه ارادهء الهی باشد بظهور خواهد آمد باقی ایام بکام باد برب العباد. مکرراً آنکه مردم غازی اینولایت قدری باروت و گلوله که داشتند در غزنین به مصرف رسانیدند الحال یکنفر آنها یك مثقال گلوله و باروت ندارند در این ولایت هم یکسیر تبریزی بیك اشرفی باروت پیدا نمی شود... میدانند که بی اسباب چکار خواهد شد.»

درین مکتوب علاوه بر (ملك محمد) و عبده سلطان مهر (فقیر تاج محمد) هم دیده میشود یعنی سه نفر مذکور مهر کرده اند متن آن از نظر واقعات چیزی نوی ندارد اینقدر معلوم میشود که چیزی گلوله و باروتی هم که غازیان آن حدود داشتند در جنگ غزنی یا صحیح بگوئیم در محاصرهء آن به مصرف رسانیده اند. تاج محمد خان که مهر او را بار اول درین مکتوب می بینیم بلا شبهه یکی از رؤسا و کد خدایان غزنی و حوالی آن میباشد این سه مکتوب که متون آن در قضیهء محاصره غزنین تا اینجا داده شد ازروی خط وسبك عبارت بقلم یك نفر نوشته شده است.

---

(۱)- جاهای نقطه چین در متن پاره شده.

مربوط به واقعات غزنی درین وقت در مرقع دوم اسناد خطی موزه کابل مکتوب دیگری است که تحت نمره ۱۹ قید است که به امضای شخصی موسوم به (میر شرف الدین) رسیده و از طرف او عنوانی نایب امین الله خان فرستاده شده است و متن آن چنین است:

مرقع دوم اسناد خطی موزه کابل مکتوب نمره ۱۹

«به عرض عالیجاه معلی جایگاه امیر الامراء العظام مقرب... صاحبی ام امین الله خان سلم الله تعالی میرساند.

صاحبا درخصوص فرستادن کمترین در غزنین میر سیف الدین نوشته بود که آن صاحب درباره‌ء کمترین خفه شده اند صاحب من گناه حقیر در ینجا نبود چونکه خبر قتل لات (۱) آمد دو مرتبه به خدمت عریضه فرستاده شد که امی (۲) کاغذهای لات را در نزد فرنگی ببریم یا دیگر کاغذ می فرستند هیچ جواب نیامد و بفکر ماها رسید که بلکه مرضی صاحب نخواهد بود دیگر ماها تغافل کردیم اگر نه بفضل خدا اگر مقدمه که در هرات باشد از روی کمترین میشود که بانجام برسد و غزنین مسل(۳) بالاخانه و پایان خانه است الحال هم اگر بما میفرمائید یا بدیگر بفرمایند که در آنجا حاضر... اگر نه از دست غازیان مال سر کار تلف می شود مال بسیار است در غزنین و شما در باره‌ء کمترین خفه نشوند که این کمترین باقبال صاحب اگر بسیار کارها باشد از روی غلام می شود و ما چشم براه جواب سانی(٤) بودیم که جواب قتل لات با... رسیده بود ماها گفتیم که با این سخن دروغ میشدیم دو مرتبه کاغذ سانی (٥). خواهد آمد و هیچ جواب نیامد ما گناه کار شدیم بفضل خدا و اقبال صاحب هر نوع فرنگی را از بالاحصار برون (٦). میگردیم الحال اگر مرضی صاحب باشد کاغذهای دم و دل اسا... بکنید که بفضل خدا بچه نوع ازقلعه برون بکنیم واگرمرضی صاحب نباشد خیرخیریت است. صاحب درسری (۷) نوکر

---

(۱)- مکناتن نماینده‌ء مختار انگلیس. (۲)- همین. (۳)- مثل (٤)(٥)- ثانی
(٦)- (برون)مخصوص لهجه غزنیچی است که تا حال هم (برون) میگویند بجای (بیرون) (۷)- سر

خود هراد [۱] نگیرند که بسیار مقدمه سخت باشد بفضل خدای با تمام رسانیده و جان خود را خلاص کرده خواهیم آمد. پشت مکتوب: غزنین چیست که از براه [۲] . هراد [۳] میگیرند.

التمیدمیرشرف الدین

نویسنده‌ء این مکتوب میر شرف الدین هر کهٔ بوده از طرف نایب امین الله خان با بعض کاغذها و هدایات لازمه از کابل به غزنی فرستاده شده بود و حامل کاغذهائی از طرف (لات) یعنی (مکناتن) برای فرنگی ها مقیم غزنی یعنی (کرنیل پالمر) هم بود ولی موضوع آن معلوم نمیشود چه بوده در فرصتیکه میر شرف الدین رسیده بود (مکناتن) کشته شد و چون قتل او بتاریخ ۲۳ دسامبر ۱۸٤۱ (مطابق ۹ ذی الحجه ۱۲۵۷) صورت گرفته است این مکتوب تقریباً یك و نیم یا دو ماه بعد از آغاز محاصره غزنی (اول شوال ۱۲۵۷) تحریر شده است. ولی شهر هنوز محاصره است و سردار شمس الدین خان هنوز درین وقت در کابل بود. احتمال زیاد دارد که کاغذهای لات شامل مکتوبی بوده که (مکناتن) در اثر فشار ملیون مبنی بر تسلیمی شهر به کرنیل پالمر نوشته باشد و بعد از قتل او قاصد متردد مانده که همین کاغذها را نزد صاحب منصب فرنگی ببرد یا منتظر اوامر دیگر از طرف امین الله خان باشد. چنانچه به همین مطلب مکتوبی هم بکابل فرستاده و بعلت نگرفتن جواب در وظایف مرجوعه خود اهمال کرده است. درین مکتوب از بسیاری مال سرکار در غزنی و احتمال تلف شدن آن از طرف غازیان و بعض چیزهای دیگر ذکر شده که تبصره در اطراف آنها شواهد دیگر بکار دارد. ازین نامه هم واضح میشود که فرنگی هنوز در بالاحصار است و باوجودیکه میر شرف الدین بیرون کردن آنها را از بالاحصار مثل بیرون کردن کسی از بالاخانه میداند معذالك از نایب کاغذهای (دم دل آسا) میخواهد. روحیات میر شرف الدین در مکتوب خوب مجسم شده مردی است پرلاف و گزاف و چرب زبان و متملق و دور از جاده عمل از همه بدتر اینکه نامبرده نایب امین الله خان را هم مثل خود آدم متردد در فیصله های بزرگ ملی تصور

---

(۱)- ایراد (۲)- برای (۳)- ایراد

نموده و خیل کرده است که باین همه فداکاری های ملت و جان بازی های سرداران قوم چه در کابل و چه در غزنی و سائر نقاط اگر مرضی نایب صاحب در اخراج دشمنان مملکت از بالاحصار غزنی نباشد خیر خیریت است. صرف نظر از سائر گناهان این شخص محض همین مکتوب کافی است که نایب امین الله خان از چنین آدمی خفه شود.

* * *

این بود صورت واقعات قیام ملیون غزنی برعلیه فرنگی ها که در روشنی همین اسناد جدید ازآن آگاهی یافته و درجزئیات آن نگاه میکنیم.

واقعاتی که بعد از ورود سردار شمس الدین خان واقع شده است کم و بیش بصورت موجز در ماخذ انگلیسی ذکر شده است (پالمر) انگلیس به امید رسیدن کمك از شرق یا غرب یعني از طرف پشاور و جلال آباد و قندهار بخصوص از طرف «جنرال پالك» تسلیم نشده میخواست با پول ملیون را تطمیع و اغفال کند. ولی ملیون در حالی که از پول هم استفاده میکردند محاصره دور غزنی را سخت تر می نمودند تا اینکه کرنیل پالمر مذکور در ٦ مارچ ١٨٤٢ در زمانی که سردار محمد اکبر خان قوای خود را بطرف دیوارهای جلال آباد نزدیك تر می ساخت اجباراً تسلیم شد. چون واقعات در این کتاب سراسر به اساس مدارك خطی که تا حال طبع نشده تحلیل شده است اینك از نسخهء خطی نوای معارك چند صفحه مربوط به این واقعات را اقتباس میکنیم:

از صفحهء ٣٢٥ تا ٣٣٠ نسخهء خطی نوای معارك کتابخـــانه مـــوزهء کابل

«در بیان روانه نمودن عالیجاه شمس الدین خان را طرف قلعهء غزنین و فتح نمودن قلعهء مذکور و گرفتار نمودن صاحبان انگریزان را صیاد قلم خوش رقم که آهوگیر سخنان صحرای ختن نکه دانی است غزالان مدعا را چنین در دام بیان می آرد که هرگاه سرداران کابل بعد این همه جنگ ها و

حصول فتح و پیروزی در دارالجنه کابل هم آغوش شاهد آرام شدند و در شهر کابل بجز اولیای دولت که در بالاحصار بطور نظر بندی بود دیگر از افواج انگریز باقی نمانده بود سردار محمد اکبر خان بجهته تسخیر قلعهء غزنین که در آنجا دو پلتین و دوازده صاحب منصبان و چهار صد سوار متوقف بودند عالیجاهان محمد زمان خان و شمس الدین خان را معه جمعیت سواران جرار بهادر کارزار مامور قلعهء مذکور نمود لیکن در ایامیکه در کابل ما بین سرداران و صاحبان انگریز آتش جنگ و جدال شعله ور بوده در آنوقت رؤسا و کد خدایان غزنین قلعهء غزنین را سخت محاصره نموده بودند و صاحبان انگریز معهء فوج در قلعهء بالاحصار که اندرون غزنین بر کوه واقع است اقامت داشتند و تمام گودام و خزاین در آن قلعه بالاحصار نگاه داشته بودند و برآن قلعه چهار ضرب توپ کلان از اصل سوار بودند چون رؤسا و زمینداران و رعیت غزنین هرگاه خبر آمدن سردار شمس الدین خان شنیدند از راه جرئت و دلاوری یك حمله بر قلعه مذکور نموده شهر غزنین بدست تصرف خود آوردند و مردم ... از فوج انگریز که بر ابوابهای قلعهء مذکور مامور بودند همه را بقتل رسانیدند صاحبان انگریز که در بالاحصار بودن بمعاینه این حالت یورش آورده غازیان را از شهر غزنین بیرون کشیدند و ابواب قلعه را بر روی خود مسدود ساخته غازیان باز نقب زده از راه نقب در شهر داخل شدند و مدت چهار روز مابین صاحبان و غازیان نوائرهء آتش جنگ در اشتعال بود روز پنجم غازیان برای کرنیل صاحب که افسر فوج انگریز بود پیغام فرستادند که بهتر چنین است که ایشان معهء فوج از قلعهء بالاحصار فرود آمده بخیر و عافیت تمام روانهء هندوستان شوند و الا از راه نقب قلعه را چون کاغذ بادی بر هوا پرانیده خواهیم داد صاحب ممدوح در جواب گفته فرستاد که یك جهتی انگریزی مادر جلال آباد بخدمت جنرال پالك صاحب بهادر رسانیده بدهند تا صدور جواب آن مقدمه جنگ و جدال را معطل دارند هرقدرمبلغان بایشان بکار باشد من داده میتوانم غازیان مبلغ ده هزار روپیه از کرنیل صاحب گرفته در تصرف خود آوردند بعد چهتی صاحب معظم الیه گرفته طرف کابل پیش سرداران کابل فرستاده دادند و عالیجاه شمس الدین خان بسبب کثرت برف که راه تردد سواران

مسدود بود در اثناء راه معطل گردیده جانب غزنین آمده نمیتوانست و غازیان قلعهء غزنین نیز تا آمدن عالیجاه مذکور دست شجاعت و پای همت از میدان مقابله باز داشته منتظر آمدن عالیجه مذکور می بودند هرگاه باریدن برف منع گردید عالیجاه مذکور فوراً به قطع منازل داخل غزنین شده عالیجاه موصوف بسیار خوش وقت گردیدند و تمامی غازیان غزنین عالیجاه مذکور را افسر و سپه سالار لشکر خود دانسته زمام،تمام اختیار بدستش دادند که هرگاه بصاحبان انگریز جنگ میکند خواه صلح اختیار دارد مایان همه تابع حکم میباشیم عالیجاه مذکور بدلاسائی و تسلی غازیان پرداخته چند روز آرام گرفته درین صورت کرنیل صاحب بهادر بسبب شنیدن خبر آمدن عالیجاه مذکور نهایت هراسان گردید چرا که اسپان را در قلعهء بالاحصار مذبوح نموده میخوردند و برف را گرم نموده آب می نوشیدند عالیجاه شمس الدین خان طرف صاحب ممدوح پیغام نمود که نوشته بندگان شاه شجاع الملك بنام ایشان صادر است که ایشان تمام فوج خود را گرفته روانهء هندوستان شوند صاحب ممدوح همان نوشته از عالیجاه مذکور طلب نمود که معاینه نمایم از آنجا که نوشته اولیای دولت پیش عالیجاه مذکور موجود نبود در این صورت بدار مدار پرداخته طرف سرداران کابل در خصوص فرستادن نوشتهء اولیای دولت اسمی صاحب ممدوح نوشته فرستاد که اگر نوشتهء اولیای دولت در باب رفتن انگریزان از قلعهء غزنین جانب هندوستان نرسیده پس بسیار خرابی در بیش خواهد شد سرداران کابل حسب نوشته عالیجاه مذکور در خصوص فرمان مذکور بحضور اولیاء دولت عرض کردند امضای دولت از خوف خرابی خود طوعاً و کرهاً فرمان را باسم صاحبان انگریز قلعهء غزنین نوعیکه مرضی و صلاح سرداران کابل بودند نوشته داد چون اینهمه حیله سازی و پلتی بازی عالیجاه شمس الدین خان بود برای همینکه صاحبان انگریز را زنده گرفتار نماید و تمام خزانه صاحبان انگریز بتصرف خود آورد عالیجاه مذکور بعد از چند روز فرمان اولیای دولت بحسب المدعای خود از کابل اسمی صاحبان ممدوح طلبانیده در بالاحصار جانب صاحبان مذکور فرستاده داد که هرگه صاحبان فرمان اولیای دولت را ملاحظه نمودند بسیار متحیر و ششدر آمدند آخر کرنیل صاحب بعد از مطالعه فرمان شاه مبلغ

سه لك روپیه نقد و دیگر اسباب هرچه که در قلعهء بالاحصار موجود بود همه را تفویض عالیجاه مذکور نموده و خود معهء فوج از قلعهء بالاحصار فرود آمده مبلغ هفت هفت روپیه بجهت زاد راحله به سپاهیان فوج خود داده مستعد رفتن شدند بعد عالیجاه مذکور معهء لشکر خود داخل قلعهء بالاحصار گردیده تمام خزانه و باروت خانه و غیره اسباب همه بدست خود. آورده حکم مخالفت غازیان داده که کسی احدی و فردی از غازیان در قلعه نیایند غازیان چون این حکم شنیدند و دیدند که عالیجاه مذکور تمام خزانه و سامان در تصرف خود آورده و یك حبه و دیناری بسی از غازیان نمی دهد ازین سبب تمام غازیان باهم اتفاق نموده و کمر همت بسته همراه افواج انگریز مستعد مقابله و مقاتله شدند که در یکدم فوج انگریز را برباد دادند و مال و متاع آنها تمام بغارت بردند و چند نفر از فوج مذکور زنده اسیر و دستگیر نموده آوردند که از آن کار مزدوری میگرفتند و آنچه که رساله و جمعدار در فوج انگریز بودند اینچنین هوا پیدا کرده بودند از بس غرور و تکبر با کسی همکلام نمی شدند بلکه جواب سلام نمي دادند آنها انبار اسپان غازیان خراسان بر سر افتخار خود میکشیدند و جاروب اصطبل می نمودند فی الجمله بوقت مقاتله غازیان صاحب منصبان انگریزی فراری شده در قلعهء بالاحصار پیش عالیجاه موصوف رفته آرام گرفتند مگر یك صاحب معهء میم صاحبهء خود بدست غازیان افتاده بود غازیان از روی سنگدلی او را به سخت ترین عذاب کشتند و باو میگفتند که ای کسی زن خوب بخور انگور غزنین که بسی شیرین است حاصل کلام آنکه تمامی صاحبان انگریز که پیش عالیجاه مذکور در قلعه بالاحصار رفته بودند در قید نگاه داشته و از کمال خوشی و فرحت فتحنامهء تسخیر قلعهء غزنین و اسیر و دستگیر نمودن صاحبان انگریز را جانب سرداران کابل نوشته روانه نمود که در جنگ غزنین دو پلتین و چهار رساله ترك سوار و یازده صاحبان انگریز زنده اسیر و دستگیر و باقی همه علف تیغ بیدریغ غازیان شدند چون عالیجاه مذکور بعد نوشتن فتحنامه قلعهء غزنین نقاره این فتح و پیروزی بلند آوزاه ساخته به نظم و نسق اموران آن سرزمین و بدلجوئی غازیان و رعایا پرداخت.»

گفتار چهارم
تخلیهء کابل

و حرکت لشکر الفنستن به طرف جلال آباد

در گفتار سوم این اثر دیده شد که چطور شورش بر علیه فرنگی و شاه دست نشاندهء آنها شاه شجاع در کابل بتاریخ (۲ نوامبر ۱۸۴۱ مطابق ۱۷ رمضان ۱۲۵۷) آغاز یافته و دامنه آن مانند برق به سائر نقاط مملکت پراگنده شد بعد از اینکه نمایندهء انگلیس (مکناتن) بقتل رسید مذاکراتی که بین روسای ملی و قوای اجنبی مراتبی را طی نموده و شکل پیمان بخود گرفته بود به علت خلاف ورزي و نقض عهد مکناتن منجر بر قتل او [۱] و بطلان معاهده گردید و مذاکرات مجدداً بین وزیر اکبر خان غازی و سران قوم «میجر پاتنجر» قایم مقام مکناتن آغاز یافت و شاهی که دست نشاندهء یکطرف و منفور طرف دیگر بود بدون اینکه کوچکترین نفوذی بیکی از دو جانب مذاکره کننده داشته باشد جریان این قضایای بزرگ تاریخی را از بالاحصار تماشا میکرد. عهدنامه معروف کابل که آن را میتوان اولین عهدنامه میان سران ملی افغانستان و انگلیس ها خوانده از لحاظ تحول اوضاع و خواهشات طرفین مراتبی دارد که به چهار شکل اول و دوم و سوم و چهارم در آمده شکل اول صورت ابتدائی مواد عهدنامه است که متن آن از طرف مکناتن تسوید شده بود و بدان ملاحظاتی پیوست است که از طرف سردار محمد اکبر خان و سران ملی تزئید شده است. چون مکناتن بر خلاف بعض مواد آن شروع به

(۱)- سر پرسی سایکس می نویسد که وزیر محمد اکبر خان در نتیجهء فریبکاری که از مکناتن دید او را بقتل رسانید «پاتنجر» قایم مقام مکناتن هم به این عقیده بود که نمایندهء انگلیس به خدعه و فریب متوسل شده بود (صفحهء ۳۱ جلد دوم تاریخ افغانستان به انگلیسی).

عملیات نمود در نتیجه بقتل رسید. شکل دوم آن شامل خواهشاتی است که بعد از قتل نامبرده از طرف سران افغانی پیشنهاد شد و در ذیل مواد آن قایم مقام نمایندهء مقتول انگلیس «میجر پاتنجر» ملاحظاتی دارد. سومی شکل جدید معاهده است که متن آن از طرف زعمای افغانی ترتیب یافته و شامل نظریات جدي سردار محمد اکبر خان میباشد. بعد از طی مراتب سه گانه متن معاهده بشکل چهارم مورد اتفاق نظر طرفین واقع شده و بین روسای افغانی و میجر پاتنجر به روز پنجشنبه شانزدهم ذیقعده ۱۲۵۷ مطابق اول جنوری ۱۸۴۲ در کابل بامضاء رسیده است. یك نقل متن این معاهده بزبان فارسی در موزهء کابل موجود است. در این زمان نواب محمد زمان خان از طرف ملیون بحیث شاه و نائب امین الله خان لوگری بحیث نائب ثانی او شناخته میشد. چنانچه سرپرسی سایکس به این مطالب اشاره صریح میکند و متن خود معاهدات گواه است. در مقدمه متن معاهده بعد از نام این دو نفر از سائر زعماء اسم برده نشده و بصفت عمومی (نوابان سرداران و سران و سرکردگان) یاد گردیده اند. در پایان متن معاهده که در موزه کابل موجود است مهر چهارده نفر سران ملی دیده میشود ولی سرپرسی سایکس میگوید که دران ۱۸ نفر سران افغانی مهر کرده اند [۱] بهر حال متن آن ازین قرار است:

«قرارداد عهد و میثاق فیمابین علیجاه معلی جایگاهان حشمت و شوکت دستگاهان بندگان نواب مستطاب معلی القاب نواب عالی نواب محمد زمان خان و نایب الثانی رفیع مکاني والاجاه نایب امین الله خان و باقی نوابان سرداران سران و سرکردگان کل جماعهء مسلمین و صاحبان با وقار طایفهء فرنگی انگلیسیه بسته شده است که آینده نزاع از میان برطرف و دوستی و یگانگی مضبوط و محکم باقی بماند درین خصوص شرط و شروط مقرر شده است که شرح و تفصیل آن بدین موجب است

شرط اول اینکه: بنابر خواهش صاحبان سرداران از اینطرف مقرر

(۱)- این ۱۸ نفر به شرح ذیل نام می برد: محمد زمان خان، میر حاجی خان، سکندر خان، درویش خان، علی خان، محمد اکبر خان، محمد عثمان خان، غلام احمد خان، غلا محمد خان، خان محمد خان، عبدالخالق خان، امین الله خان میر اسلم خان، صمد خان، محمد نصیر خان، عبدالله خان، عبدالغفور خان، میر آفتاب خان.

شود که تا افواج صاحبان بطرف جلال آباد بروند که در عرض راه مزاحمت به آنها نرسد. سرداران ذوی الاقتدار سردار محمد عثمان خان و سردار شاه دوله خان مقرر شد که همراه بروند.

شرط دوم اینکه: لشکر جلال آباد پیشتر از رسیدن فوج کابل به جلال آباد روانه پشاور شوند و بعذری تعطیل جایز ندارند.

شرط سوم اینکه: افواج غزنین بزودی تعجیل تدارك خود را دیده از راه کابل به پشاور بروند و تأمل نکنند.

شرط چهارم اینکه: افواج قندهار و دیگر ملك افغانستان که دراو لشکر باشد بزودی مراجعت به ملك هندوستان نمایند.

شرط پنجم اینکه: آنچه مال و اسباب بندگان امیر دوست محمد خان از توپخانه و غیره نزد صاحبان باشد همه را واپس مسترد کنند.

شرط ششم اینکه: آنچه مال صاحبان از توپخانه و جبه خانه و باروت و تفنگ و علاوه... و غیره اسباب که درینجا از جهت عدم بار گیری بماند لا کلام به نواب عالی نواب محمد زمان خان تملیك نمایند.

شرط هفتم اینکه: آنچه از عیال شاه شجاع از جهت عدم بارگیری در اینجا بماند در بالاحصار به خانهء حاجی خان جای داده میشود هر وقت که بندگان امیر دوست محمد خان و غیره مردم افغان باهل و عیال در پشاور رسیدند مرخص میباشند که بملك هندوستان بروند.

شرط هشتم اینکه: افواج صاحبان که به پشاور رسیدند تدارك بندگان امیر دوست محمد خان و غیره مردم افغان را نمایند که با اهل و عیال بزودی بکابل برسند و به عزت روانه کنند.

شرط نهم آنکه: موازی شش نفر معتبر و معتمد از صاحبان انگلیس بطریق یرغمل در کابل باشند هر ساعتی که بندگان امیر دوست محمد خان و باقی افغانان مع اهل و عیال وارد پشاور شدند بعد از آن مرخص باشند.

شرط دهم آنکه: دو مراتبه صاحبان انگلیس خواهش ملك افغانستان

را بهیچوجه نکنند و نسلاً بعد نسل فی مابین رابطهء دوستی و اتحاد مربوط و مضبوط باشد و سرکار افغانیه هرگاه به جهت مدافعت اعداء بیرون امداد بخواهد سرکان انگلیسیه در تبلیغ آن دریغ و مضایقه نکنند درینصورت سر کار افغانیه بسر کار غیر بدون صلاح سرکار انگلیسیه عهد نکنند و هرگاه از آنطرف در امداد قصور بوقوع برسد بعد از آن مخیر میباشند.

شرط یازدهم: هرگاه صاحبی از صاحبان انگلیس به جهت بغض موانعات رفته نتواند و درینجا بماند بر خواهش صاحبان به همراه او رفتاد و سلوك نیکی و خوبی شود.

شرط دوازدهم آنکه: از کل توپخانه و خمپاره که دارند شش ضرب توپ اسپی و سه ضرب توپ قاطری که جمله ۹ ضرب توپ شود همراه برده و مابقی را بگذارند و به نواب عالی تمليك كنند و مادام الحيات دو مراتبه اظهار ننمایند و آینده خیر و شر دولتین را واحد و متحد دانند و هرگاه جماعهء مسلمین و طایفهء صاحبان انگلیس درین شروط و شرایط تفاوت و تخلف کنند طایفهء اهل اسلام در دین و آئین خود و صاحبان انگلیس در طریقه و آئین خود عهد شکن و کذاب خواهند بود و در عالم ملامت میباشند. این چند کلمه بطریق عهدنامه قلمی شدکه سند طرفین باشد. تحریر فی یوم پنجنبه شانزدهم شهر ذیقعدة الحرام ۱۲۵۷.»

متن این معاهده سندی است با افتار که در اواسط قرن ۱۹ با مهرهای سران برجستهء ملت موشح شده و روح آزادی خواهی ملت افغانستان را مجسم میسازد. آنچه اینجا در نگارش این حصه قابل دقت است همان مواد ۳-٤ است که باساس آن باید قوای فرنگی مقیم جلال آباد قبل از رسیدن افواج کابل بطرف هند حرکت میکرد و قوای غزنی دست از مقاومت میکشید و بعزم پشاور بطرف کابل رهسپار میشد و قوای قندهار و قلات غلزائی و دیگر نقاط فوراً بطرف هند مراجعت می نمود ولی بر خلاف نص معاهده نه جنرال نات از قندهار حرکت کرد نه عساکر فرنگی مقیم از غزنی از مقاومت بیجا دست بردار شد و نه «جنرال سیل» به خیال تخلیهء جلال آباد افتاد. برخلاف شرط دهم همین

قرار داد که (دو مرتبه صاحبان انگلیس خواهش ملك افغانستان را به هیچ وجه نکنند) انگلیس ها از مملکت افغانستان نه برآمده خواهش تصرف مجدد آنرا بدل می پرورانیدند و تعلل در هر قدمی گواه این سوء نیت آنها است. علاوه برین قوای الفنستن حین حرکت از کابل خلاف متن معاهده یك عدهء بیشتر توپ ها را با خود گرفته و آنهائی را که تسلیم داده بودند خراب ساخته بودند. بدین ترتیب ارکان پیمان اول جنوری را در همان روزهای اول از چندین جا شکستند. طوریکه از آن جز شکلی روی کاغذ چیزی باقی نماند و باز هیکل فریب کاری ماموری عالی رتبهء ملکی و نظامی انگلیس بصورت وخیم تر تظاهر نمود. بهر حال بتاریخ ٦ جنوری ١٨٤٢ کابل را تخلیه و بنای حرکت را بطرف جلال آباد گذاشتند. ولی پیش از اینکه شرح ماجرای این حرکت را مطالعه کنیم دو نکته دیگر باید در تاریکی نماند یکی وضعیت شاه شجاع در کابل و دیگر جنبش غلزائی های بین راه کابل و جلال آباد.

شبهه ئی نیست که در شورش معروف کابل که بتاریخ ۲ نوامبر ١٨٤١ آغاز شد از اول تا آخر شاه شجاع به مفاد انگلیس ها مداخله ئی نتوانسته و در مقابل غیظ ملی بحرانی ترین روزهای دورهء دوم سلطنت خود را میگذرانید. حتی بقرار یك فیصله ملیون که مدتی نواب محمد زمان خان را به شاهی برگزیده بودند سلطنت او تاحدی متزلزل شده بود ولی وارد شدن سردار محمد اکبر خان روی صحنه از یکطرف و حرکت قوای انگلیس از جانب دیگر یکی بر وضعیت نواب محمد زمان خان تاثیر انداخت و دیگری به شاه شجاع موقع داد تا اگر بتواند و بخواهد از انگلیس های حامی خود قهراً دست بردار شده و جانب آراء و افکار ملی را بگیرد. در اثر فشار سران قوم شاه به نایب امین الله خان بیشتر تمایل نشان داده و امین الله خان باساس رفع اختلافات ملی درین موقع باریك و آماده ساختن ملت در مقابل قوای انتقامی فرنگی در راه آشتی دادن افکار شاه و سران قوم کوشید ولی متأسفانه شاه شجاع از اتکاء به اجنبی و اجنبی پرستی دست بردار نشد و با وجودیکه در اثر فشار ملیون مکتوبی مبنی بر تخلیهء جلال آباد به جنرال سیل فرستاد. ولی شفاهی

ذریعهء قاصد به جنرال مذکور فهماند که از خاك افغانستان خارج نشود چون بعد از حرکت قوای الفنستن از کابل بطرف جلال آباد قوای معیتی جنرال «سیل» خلاف معاهده کابل از تخلیهء جلال آباد خود داری کرد و آماده مصاف شد. سران ملی در اثر درخواست سردار محمد اکبر خان از شاه شجاع خواهش نمودند بلکه بر او فشار آوردند تا عملاً قوای خود وا گرفته و به کمك سردار محمد اکبر خان بطرف جلال اباد حرکت کند همین بود که طور یك مظاهره از بالاحصار تا سیاه سنگ حرکت هم کرد ولی چون با نقشهء حرکت بطی مقصدش فریب ملت و سران ملی و تجدید دیدار انکلیس ها در کابل بود فردای آن روز (شب روز اول برای گرفتن خریطهء جواهرات خود مخفی به بالاحصار مراجعت کرده بود) صبح روز شنبه ۲۳ صفر ۱۲۵۸ بین بالاحصار و سیاه سنگ بقتل رسید. مکتوب جدیدی که درین مورد بدست آمده با شرح اوضاع سیاسی مربوط در حصهء هفتم این اثر ملاحظه شود.

موضوع جنبش غلزائی های بین کابل و جلال آباد مسئلهء دیگر است که با دخالت زیادی که در سرنوشت قوای الفنستن دارد تذکر آن در قبل از حرکت سپاه انکلیس از کابل ضروری است تا خوانندگان بدانند که قبل از اینکه قوای فرنگی از شیرپور بطرف جلال آباد حرکت کند غلزائی های سر راه در همه جا برخاسته و طوریکه بعضی منابع انکلیس وانمود میکنند سردار محمد اکبر خان در اغوای مردم و تحریك آنها به قتل انکلیس ها در راه قطعاً دخیل نیست بلکه سران افغانی تا میتوانستند قبایل غلزائی را از مداخله جلوگیری میکردند و آتش غیظ و قهر ملی مخصوصاً بعد از عهد شکنی های پی در پی فرنگی ها بطور مشتعل شده بود که جلوگیری از آن امکان نداشت. چنانچه (لیدی سیل) و (جنرال آیر) محبوسین وانکلیس خود در یادداشت های خود به این مسئله معترف اند.

اشتعال غلزائی های شرقی اصلاً مربوط به جنبش عمومی است که بعد از شورش کابل (نوامبر ۱۸٤۱) دامنهء آن همه جا منبسط شده و دو ماه قبل از حرکت سپاه انکلیس از کابل در تمام امتداد راه مشرقی محسوس میشد. حتی اگر دقت شود آغاز فعالیت غلزائی ها از ۲ نوامبر

هم پیشتر است. چنانچه بتاریخ ۹ اکتوبر غلزائی ها خورد کابل را گرفته و جنرال الفنستن کرنیل مانتیت Manteith را با دستهء ۳۵ پیادهء نظامی و حصهء از رسالهء دستهء پنجم از کابل در مقابل آنها فرستاد و از جانب گندمك (رابرت سیل) شخصاً با دستهء نمره ۱۱ و ۱۳ پیاده بر علیه آنها حرکت کرد چنانچه خود جنرال سیل و چهار نفر صاحب منصب دیگر فرنگی در همین وقت در جنگ های خورد کابل زخمی شدند. همین قسم در جگدلك و گندمك جنگهای خونینی واقع شد که به تفصیل آن اینجا کاری ندریم. دستهء جنرال سیل بتاریخ ٦ نوامبر در گندمك خبر شورش کابل و قتل (برنس) را شنید و بتاریخ ۱۰ نوامبر مکاتیبی از طرف (مکناتن) به (مگریکر) و از (الفنستن) به (سیل) رسید که با دادن هرگونه تلفات ممکنه قوای گندمك بکابل سوق داده شود. ولی رابرت سیل با قبول ملامتی های همچه صاحب منصبان انگلیس از ترس جنگجویان غلزائی عرض راه خود را به ۱۱ نوامبر بطرف جلال آباد کشید. مشارالیه بعد از سه روز توقف در جلال آباد جوابی بصاحب منصبان انگلیس مقیم کابل نوشته تذکار میدهد که چون از ۳۰ تا ٤۰ هزار مردمان قبایلی سر راه را گرفته اند به هیچ صورت به امداد آنها بکابل آمده نمیتواند و بهتراست که جلال آباد زا محکم کند [۱]. مقصد از تذکار این مطلب به استناد ماخذ و مکاتیب جنرال هاو نمایندگان سیاسی انگلیس این است تا برای خوانندگان حالی شود که قبل از حرکت سپاه الفنستن از کابل بطرف جلال آباد قبایل غلزائی سمت مشرقی همه بر علیه سلطهء فرنگی برخاسته و راه یك تکه آتش شده بود که کس را در آن روزهای پر هیجان ملی توان گل کردن آن نبود و سردار محمد اکبر خان و دیگر سران ملی هرچند کوشش هم میکردند چنانچه کردند چانسی برای نجات انگلیس ها باقی نمانده بود.

بتاریخ ٦ جنوری ۱۸٤۲ (۲۲ ذیقعدهء ۱۲۵۷ هجری قمری) قوای انگلیسی مقیم کابل که بنام جنرال خود به اسم (سپاه الفنستن) هم شهرت

---

(۱)- صنحهء ۲۲ The Afghanist's 1838-1842 تالیف C. R. Low جنگ افغانی ۱۸۳۸-۱۸٤۲ تالیف سی- آر- لا

دارد از چونی شیرپور به قصد جلال آباد بر آمد. این قوه روی همرفته عبارت از (۱۷۵۰۰ نفر) بود و منابع انگلیسی آن را به دو حصه مرد جنگ (۴۵۰۰) نفر و غیر جنگی یعنی عمله و فعله (۱۲۰۰۰ نفر) تقسیم میکند [۱] (سرپر سی سایکس) مورخ معاصر انگلیسی مینویسد: «که بعد از دو ماه تردد حقارت آمیز که در تاریخ نظامی بریطانیا نظیر ندارد بالآخره مردانی که روحیات خود را از دست داده بودند به تخلیه تن در دادند[۲] انگلیس ها بر خلاف تعهد ۳ توپ بیشتر با خود گرفته و توپ هائی را هم که بقصد تسلیم گذاشتند با کشیدن پرزه ها ناقص ساخته بودند. بهر صورت در حالیکه شهر کابل و اطراف را برف پوشانیده بود و سرمای زمستان (۱۲۵۷) سخت احساس می شد عساکر فرنگی مهمانان ناخوانده بعد از اینکه سران آنها چیزی مقتول و جا نشینان آنها عهدنامهء تسلیم را امضاء کردند دل شکسته و حال خراب رخنه ئی در دیوار چونی شیر پور باز کرده و بعد از دو ماه محاصره به راه افتادند. قافله ئی که دو هزار اشتر و یابو بار برداران آن بود از دروازهء چونی و رخنهء دیوار که برای تسریع حرکت باز شده بود سر کشید و تا شام روز هنوز آخر آن در چونی بود. به مجرد تخلیهء چونی شیر پور غازیان مجاهد آن قلعه را که با تقرر دشمن در نظرها منحوس شده بود با باقیات سالحات آنها در دادند و آتش بزرگ افروخته شد که زبانه شعله های آن تا چندین کیلو متر دیده میشد. کوه شیر دروازه و آسمائی با ورقهء سفید برف در شامگاهان ٦ جنوری (۱۸۴۲) در روشنائی گلگون آتش سوزی مقر سپاه فرنگی برق میزد و وزش باد شمال ستون دود غلیظی را بالای سر دستهء پس قراول کاروان نظامی فرنگی به هوا بلند کرده بود. غازیان مجاهد و باشندگان شهر کابل که از صبح برای معاینهء عبور دشمن به حصص شرقی بالاحصار و سیاه سنگ صف کشیده بودند آهسته آهسته بطرف خانه های خود مراجعت میکردند. وقت بوقت صدای فیرهای هوائی شنیده می شد. بردن توپ های مزید فریب و تخطی انگلیس ها را در همین روز اول حرکت آشکار ساخت و سبب شد که غازی ها دخالت کنند. سه توپ

---

(۱)- صفحهء ۳۳ جلد دوم تاریخ افغانستان تالیف سر پر سی سایکس.

(۲)- صفحهء ۳۳ جلد دوم تاریخ افغانستان.***

اضافی از ایشان گرفته شد. با شدت خنک و کثرت برف برفی که یخ بسته و با چکش از پای اسپ ها کنده نمی شد کمی آذوقه و اشکال راه دشوار گذر از همان دقیقهء اول حرکت معلوم شد کمی این قافله به منزل مقصود نخواهد رسید. سپاه فرنگی روز اول فقط ٥ میل طی کرده و شب به بگرامی رسیدند. روز دوم (۷ جنوری) در خنک شدید تر و با حال واژگون تر به راه افتادند و در بت خاک سردار محمد اکبر خان غازی که در اثر فیصلهء سران قوم برای مشایعت عساکر انگلیس ها مامور شده بود [1] به سران ایشان واصل شد و به جنرال الفنستن حالی نمود تا یکروز حرکت سپاه را معطل کند تا آذوقه و خوراکه و چوب سوخت تهیه شود. کذا سردار طبق ماده نهم معاهده از انگلیس ها شش نفر گروگان مطالبه نمود تا بقسم ضمانت نزد افغان ها باشد و این ضمانت مبنی بران بود تا انگلیس ها تازمانی از (تیزین) پیشتر حرکت نکنند که خبر بر آمدن جنرال سیل از جلال آباد و پشاور عملاً تصدیق شود. در جملهء یرغمل هاي فرنگی کپطان ولش Walsh، درومند Drsmmsnd، تروپ Troop، کنولی Conolly، هانری Henry، الکسندر Lexender شامل بود.

انگلیس ها در دهن درهء خورد کابل که ده میل بیشتر از شهر دور نشده بودند توقف کردند. صبح روز سوم (۸ جنوری) قوای فرنگی در دهن درهء خورد کابل بحرکت آمد. درین دو روز گذشته یکی دو هزار نفر تلفات داده، قبل از داخل شدن به تنگی خورد کابل تعداد آنها را بین ١٤ و ١٦ هزار کس تخمین میکنند. در اینجا مردمان قبایلی غلزائی برایشان بنای فیر را گذاشتند تا اینکه کپطان اسکینر Skinner نزد سردار آمده و محمد اکبر خان (میجر پاتنجر) (کپطان لارنس)و(مکنزی Mackenzie) را طور گروگان مطالبه نمود. انگلیس ها موافقت نموده این سه نفر را هم تسلیم دادند و فیر آتش قطع شد و قشون در دهن تنگی پیش رفت (جنرال آیر) یکی از محبوسین در یاد داشت خود منظرهء مخوف تنگی خورد کابل و سختی روز را چنین تصویر میکند: «تنگی مدهش خورد

(۱)- اگر در شرط اول معاهده ذکر است که سردار محمد عثمان خان و سردار شاه دوله خان انگلیس ها را مشایعت کنند ولی بعد تر درین فیصله تجدید نظر شده و در عوض سردار محمد اکبر خان با قافلهء فرنگی همراه شده است

کابل از شروع تا انجام ٥ میل طول دارد و از دو طرف خطوط کوه های بلند طوری آنرا در بر گرفته که شعاع خفیف آفتاب به مشکل به ته دره میرسد. آبی در ته دره جاری است و کناره های آنرا ورقهء ضخیم یخ فرا گرفته و روی آنها را توده های برف پوشانیده است. در حالیکه ۲۸ مرتبه از یك کنار به کنار دیگر رودخانه عبور میکردیم پیش دار سپاه مورد حملهء شدید آتش قرار گرفت و همین روز (لیدی سیل) خانم جنرال مدافع جلال آباد هم زخم خفیفی در بازو بر داشت هرج و مرج فوراً تمام ستون عساکر را فرا گرفته و هزارها نفر در تلاش پناه گاه شکل فرار اختیار کرده اسلحه و جبه خانه و سامان و لوازم و زنان و اطفال را گذاشته هر کس بفکر نجات جان شخص خود در تك و پو بود (۱) درین تنگی دستهء پیاده نمره ٤٤ و رسالهء انگلیسی برای جواب دادن حمله آوران غلزائی صرف مساعی زیاد نمودند اما این کوشش ها دم سیل خروشان غیظ ملی را گرفته نتوانست و در نتیجه سه هزار نفر در آن روز در خورد کابل کشته شد و صدها نفر شب هنگام در اثر شدت خنك و نزول برف تلف شدند. چنانچه بعضی از مؤلفین فرنگی تنگی خورد کابل را «قبر سپاه الفنستن» میخوانند. با وجود طوفان احساسات ملی وزیر محمد اکبر خان غازی و همراهانش از قبیل سردار سلطان احمد خان و محمد شاه خان بابه کرخیل به شهادت لیدی سیل کوشش زیاد کردند که غازیان غلزائی را از کشتار فرنگی مانع شوند ولی سود نه بخشید. مشار الیها میگوید: «من از روی صداقت باور دارم که این اشخاص هر کدام بخاطر ما جان خود را به مخاطره می افکندند.» لوشنگتن Lushington مولف کتاب «کشور بزرگ و جنگ کوچك» در اخیر قضاوت این جمله را علاوه میکند: «شبهه ئی در صداقت آنها مبنی بر قطع آتش گواه مخوف تنفري است که مردم در باره ما داشتند.» (۲)

روز چهارم (۹ جنوری) سپاه انگلیس در اطراف تنگی خورد کابل

---

(۱)- صفحهء ۲٦۹ شورش کابل (۱۸٤۲-۱۸٤۱) تالیف سر ونسنت آیر (The Ksbul Iusur-rection By Sir Vincent Eyre).

(۲)- صفحهء (۱٤۱) A grcat Country's Little Wars Or England Afghanistan And Sind.

برای مذاکرات جدید با سردار محمد اکبر خان متوقف شد. سردار میخواست زنان و مردان متأهل و اطفال را در حمایت خود بگیرد و بعد از موافقت آنها را به کمپ خود در عقب عساکر برد. الفنستن بار دیگر ازینجا توسط کپطان (مکی Msckay) پیام تخلیهء جلال آباد را بار دیگر به جنرال سیل فرستاد. در اینطرف خورد کابل هنوز عساکر انگلیسی به ده هزار نفر میرسید. ولي توقف مزید سبب که عدهء بیشتری را سرما و حملات غازیان از بین بردارد و پیادهء نظام هندی بکلی از میان رفت. در خاك جبار ٥ میلی خورد کابل و ٢٩ میلی کابل از عساکر انگلیسی نژاد بیش از ٢٠٠ نفر نمانده بود.

ولی هندی ها هنوز زیاد بودند. بین تیزین و جگدلك که در حدود ٢٢ میل فاصله دارد حملات متعدد دیگر در روزهای ٥ و ٦ حرکت (١٠ و ١١ جنوری) در نقاط مختلف مثل سه بابا (٧ میلی تیزین) قطار سنگ (١٢ میلی تیزین) بعمل آمد. چون از تخلیهء جلال آباد کوچکترین خبری شنیده نشد سردار محمد اکبر خان و محمد شاه خان بابکرخیل در جگدلك در نیم راهی کابل و جلال آباد سران باقی مانده قوای انگلیسی یعنی جنرال الفنستن و برگ شلتن Shletan و جانسن Jonson را طور گروگان با خود گرفت تا جلال آباد تخلیه شود.

بتاریخ ١٢ جنوری (روز هفتم) فرنگی ها به کوتل جگدلك که ٦٤٢٠ فت ارتفاع دارد رسیدند و عدم تخلیهء جلال آباد بر شدت حملهء غازیان افزود از قوای اجنبی در اینجابیش از دسته ٦٠ نفری نمانده بود که ١٠ نفرآن صاحب منصب و ٤٥ نفر آن سپاهی بودند و با تلاش بطرف گندمك سیر داشتند. ازین میان ٦ نفر خود را به فتح آباد ١٦ میلی جلال آباد رسانیده به روز هشتم (١٣ جنوری) تا نزدیکی دیوار شهر دو سه نفر زنده بود ولی جز یك نفر (داکتر بریدن) سرشکسته و بدن کوفته بحال بیهوشی از دروازهء کابلی داخل لشکر گاه انگلیس شده و خبر اضمحلال لشکر الفنستن را به جنرال سیل رسانید. و بدین طریق در ظرف یك هفته (از ٦ تا ١٣ جنوری ١٨٤٢) از ١٧٠٠٠ نفر عساکر انگلیسی و هندی جز یك نفر آنهم سر شکسته و بیحال و متوحش کسی دیگر از کوها و دامنه

های شرقی افغانستان جان بسلامت نبرد و این یك فرد راه هم گوئی دست تقدیر برای آن نیمه امان داد تا خبر اضمحلال متجاوزین حق و آزادی را بزبان یك فرد خودشان به سران دستهء دیگر آنها به جلال آباد برساند (۱).

انگلیس ها در آثار متعددی که درین زمینه نوشته اند بطور عموم افغان ها را که از حق و آزادی و کشور خود دفاع کرده اند نکوهش میکنند و باید در قاموس استعمار دفاع جان و خاك و کشور نکوهش شود. افغانستان چهار سال پیش در ۱۸۳۸ کشوری بود مستقل افغانی ملت بود آزاد و افغانستان پادشاهی داشت قانونی. این کشور و این ملت و این مملکت به کسی تجاوز نکرده و چشمی به حقوق دیگران ندوخته بود. از روزیکه سایهء منحوس استعمار به لباس کمپنی تجارتی بر نیم قارهء هند منبسط شد باب یك سلسله بدبختیها و فجایع کشوده شد که متأسفانه باعث قتل هزاران نفر هموطنان ما گردید و بعد از ۱۲ سال هنوز آثار فلاکت بار آن از جبال شامخهء سرحدات افغان نشین ما برداشته نشده است. انگلیس ها میخواستند همان دام تجارتی را که مفادش یك و نیم صد سال غلامی برای هند بار آورد بدست نمایندهء تجارتی خویش «الکسندر برنس» به کوهسار افغانستان نیز پهن کنند. ولی ملت آزاد منش افغان از ۲ نوامبر ۱۸٤۱ تا ۱۳ جنوری ۱۸٤۲ با زبان تیغ جواب نمایندگان تجاری و سیاسی و نظامی و قوای اعزامی ایشان را طوری داد که نظیر آن به شهادت مولفین انگلیس کارنامه های قشونکشی استعمار بریطانیای کبیر بیاد ندارد. انگلیس ها هرچه در قاموس استعمار مرادف کلمهء «وحشت» دارند در مورد افغان های آزادی خواه استعمال کرده اند. ولی هیچکس ازین مهمانان مدنی و ناخوانده و ناخواسته نپرسید که اگر شما آرام نشسته و قوای متجاوزی بخانهء شما داخل شود چه میکنید؟ انگلیس ها که از نقشه های فرانسه ناپولئون و روسیه تزاری ترس داشتند و می ترسیدند که حلوای گرم و نرم و چرب هندی به معده نا رسیده از حلقوم ایشان خارج نشود افغانستان را بصفت دروازهء هند

(۱)- داکتر برایدن در نزدیك جلال آباد ضرب تلواری بسر خورد. وی کاغذهای مجلهء Frazer که در زیر کلاه خود مانده بود از برش تیغ کاسته و به او موقع داد که اقلاً بحیث یك نفر قاصد سر شکسته فرنگی خبر تباهی سپاه متعرض را به جنرال سیل برساند.

بازیچهء مطامع سیاسی خود ساختند. ولی این بازیچه سنگی چشمان سخت بایشان و به پرستیژ امپراطوری ایشان خود و تکانی تولید کرد که در سال نامه های آنها سابقه ندارد. بعضی از نویسندگان انگلیس باین حقیقت تلخ معترف اند که در مداخله ۱۸۳۸-۱۸٤۲ از هر رهگذر قصور متوجه آنها است و کشتار ۱۸٤۲ راه مشرقی نتیجهء طبیعی تجاوز ناجایز ۱۸۳۸ ایشان را از راه غربی است [1] درین مسئله انگلیس ها سراسر متجاوز و افغان ها مدافع آزادی و استقلال کشور خود هستند «لوشنگتن» یکی از مولفین فرنگی درباب این تجاوز و مداخله چنین می نویسد:

«بلا شبهه افغان ها مانند هر ملتی که مواجه به چنین پیش آمدی شود در اجتهاد خفظ استقلال خود مرتکب جرایمی هم شدند ولی با عزم امحای استقلال آنها جرم عظیمی متوجه انگلیس ها است. چنان جرمی که از ملتی نسبت به ملت دیگر صادر شود.»

---

(۱)- اشاره به آمدن انگلیس ها معهء شاه شجاع است از راه غربی سکتدر پور، کویته، قندهار، غزنی و تلف شدن لشکر الفنستن در راه مشرقی.

گفتار پنجم

سجیهء سردار محمداکبر خان غازی

رفتار او با محبوسین

جنرال سیل و مکریگر نماینده سیاسی انگلیس جلال آباد را تخلیه نکردند و داکتر «برایدن» خبر اضمحلال لشکر الفنستن را بتاریخ ۱۳ جنوری ۱۸٤۲ به ایشان رسانید. سردار محمد اکبر خان غازی که با رفقای معیتی خود سردار سلطان احمد خان و محمد شاه خان بابکر خیل عهده دار حمایت زنان و اطفال و صاحب منصبان زخمی و اسرای انگلیس بودند راه خود را از جلال آباد بطرف لغمان منحرف کرده و محتملاً همان روز یا فردای آن به (تگری) مرکز لغمان رسیدند و اسرا را در قلعهء محمد شاه خان بابکرخیل که بنام (بدیع آباد) شهرت داشت جای داده و تا اندازه ئی که مقدور بود در استرضای خاطر آنها کوتاهی نکردند. رفتار سردار محمد اکبر خان غازی با اسرای دشمن طوری مردانه و انسانیت کارانه است که محبوسین و مولفین فرنگی از اظهار آن خود داری نتوانسته اند. این رفتار نه تنها به نسبت محبوسین بلکه در مورد افواج انگلیس همان افواجی که بخاك و آزادی و شئون ملی و قومی تجاوز کرده و با سلاح کاملتر خود هزاران نفر ما را بخاك و خون نشانده است یکسان صدق میکند. قتل مکناتن و نابود شدن لشکر الفنستن نتیجهء تخطی شخصی و دسته جمعی سران نظامی انگلیس از قول و پیمان خود آنها است. به زعم سردار محمد اکبر خان و سران افغانی (مکناتن) متخطی و فریب کار است. چنانچه طوریکه دیدیم جانشین او (پاتنجر) به این نظریه موافقت دارد. همني قسم تخطی از پیمان کابل و عدم تخلیهء فوری جلال آباد و قلا غلزائی و قندهار دسته الفنستن را بخاك نشاند. «سر پر سی سایکس» می نویسد: «محمد اکبر خان مترصد بود که اگر

قوای کابل به قوای جلال آباد ملحق شود نظریات او عقیم خواهد ماند. این نگرانی امریست طبیعی و به این لحاظ قوای کابل را درتیزین متوقف ساخت تا جلال آباد تخلیه شود و باین ملاحظه چندین مرتبه حرکت عساکر را بطی ساخت. موضوع نرسیدن خوراکه و آذوقه چیزی است روشن که کسی احتیاجات چنین دستهء بزرگ را رفع نمیتواند. در مسئلهء تباهی قشون کابل طوریکه پیشتر ذکر کردیم عهد شکنی سران فرنگی و نفرت و انزجار عمومی و شدید ملی دخات تام دارد. دخالتی که هیچ زعیمی جلو آنرا گرفته نمیتوانست. حال آنکه اگر به یاد داشت های جنرال (ایر) که خود درجمله اسرا بود دقت شود واضح میشود که صرف مساعی سردار محمد اکبر خان و بقیه سران دم طوفان هیجانات ملت را گرفته نتوانست. چنانچه یکجا از زبان سردار میگوید که مردم غلزائی به اندازهء بر افروخته شده بوده اند که سران خود را نمیشناختند. سردار محمد اکبر خان صفات دیگری هم داشت و با دشمن هم از ابراز دوستی خود داری نمیکرد. چنانچه با آن صاحب منصبان انگلیسی که تماس پیدا کرده بود طرح دوستی داشت و مراتب شجاعت آنها را تعریف میکرد و منصبداران اسیر طوری گرویده او شده بودند که هر وقت بغرض جرگه به جلال آباد فرستاده می شدند به میل خود به اسارت تن در میدادند و پس به لغمان مراجعت میکردند. با وجودیکه گاه گاه خبرهای بسیار حزن آوری هم می آوردند. او حیات زنان و اطفال و اقلاً زندگانی (٤٠) نفر صاحب منصب انگلیس را از مخاطره نجات داد. شبهه ئی نیست که اسرا برای سردار گروگان قیمتداری بودند معذالك وقتی که پای مهمان نوازی در میان بود مهمان نوازی میکرد وگاهی اجازه نمیداد که به آنها کوچکترین بد رفتاری شود. حتی در موقعیکه از طرف قوای جلال آباد شکست خورده و زخمی شده بود با همه اسرار بعضی از سران متعصب به آزار اسرا و شکنجه و قتل ایشان تن درنداد ومیگفت اگرما به چنین کاری اقدام کنیم انگلیس ها امیر دوست محمد خان و خاندانش را هلاك خواهند کرد. حال آنکه درافغانستان آنوقت وآن عصرکشتن آدم اهمیتی نداشت.»

لوشنگتن در اثری که پیشتر ذکر شد راجه به خلق ذات سردار محمد

اکبر خان چنین تبصره میکند[1]: «آدمی که توطهء انهدام لشکری را گذاشته در جریان توطهء نسبت به اشخاصی که در دستش می افتد مهمان نوازی و کمال لطف نشان میدهد. باری لیوتنت ملویل Melville را زخمی پیشش آوردند. محمد اکبر خان زخم های او را بدست خود بسته و بالای آن بدست خود دود گذاشت و مشمول هر نوع لطف و عنایت، ساخت. در موقعیکه اسرا و محافظین آنها از رود خانه عبور میکردند سردار منتها درجه مضطرب بود تا اینکه همه به سلامتی آنطرف آب گذشتند. رفتار او بطور عموم جز در بعض مواقع استثنائی همین طور بود. سردار محمد اکبر خان با اسرای انگلیس چنان رفتار شایسته کرده است که دول مدنی با اسرای جنگ کنند و اگر این چنین سلوك را با رویه دیگرحکمروایان شرقی وبطورمثال باجسارت های(حیدر)یا(تیپو) مقایسه کنید علو اخلاق سجیهء زعیم افغانی خوب تر فهمیده خواهد شد...»

چیزیکه باعث حیرت همین مولف شده است این است که همین سردار محمد اکبر خان چرا به تلف شدن جمعیت بزرگی راضی میشد و به دستهء محدود بقایای آنها اظهار شفقت میکرد.

جواب این مسئله آنقدر بسیط است که تأمل نمیخواهد. سردار محمد اکبر خان اگر به انهدام جمعیت بزرگ (لشکر) رضایت میداد وظیفه فردی و ملی و انسانی و اخلاقی خود را بجا میکرد. اگر به دستهء محدود اسرا ابراز لطف مینمود باز وظیفهء خود را به همین صفات ادا می نمود. سردار محمد اکبر خان غازی ذر بدیع آباد لغمان با اسرای انگلیس طوریکه شایسته مقام یك سردار افغانی است خوش رفتاری میکرد. از زخمی ها خبر میگرفت زنان را دلداری میداد و با اطفال ایشان روی خاك نشسته و با ایشان بازی میکرد. در حفاظت و احترام زنان و اطفال انگلیس به اساس احترام ناموس که در میان افغان ها و در افغانستان جزء شعائر ملی است بسیار سخت متوجه بود و برای اثبات این نظریه علاوه بر شهادت نویسندگان فرنگی متن مکتوبی بدست آمده که برای استرداد دختر «اندرسن» یکی از صاحب منصبان انگلیسی بنام امین الله

---

(۱)- صفحهء ۱٦٦-۱٦۵ جنگ کوچك کشور بزرگ یا انگلیسان افغانستان و سند.

خان لوگری تحریر و از تکری بکابل فرستاده است. تاریخ تحریر این مکتوب متأسفانه تحریر نیست ولی از قراین معلوم میشود که در همان روزهای اول ورود به لغمان در اواسط جنوری ۱۸٤۰ تحریر شده باشد متن آن قرار آتی است [۱]: مکشوف ضمیر محبت تخمیر عالیجاه معلی جایگاه حشمت دستگاه امیر الامراء العظام موالفت فرجام عموئی صاحبی، ام نایب صاحبی حفظ الله تعالی میدارد که الهی از جمیع عوارضات زمان در امان ملك منان بوده شادکام داشتند بعدها مشهود میدارد که در باب دختر اندرسن صاحب فرنگی که در دره، خورد کابل بدست عالیجاه رفیع جایگاه دوستی آگاه محمد عمر خان ولد عالیجاه حشمت دستگاه میر احمد خان افتاد و از آن تاریخ تا حال متعلقان او که در تصرف میباشند نهایت نا آرامی دارند و قبل ازین هم قلمی شده بود حال هم قلمی میگردد که لازم بل الزم که بهر نحو میدانند همان دختر اندرسن را بصیانت آدمان معتبر بزودی روانه نمائید که هر آئینه خوش نما است و اگر نرسد بسیارنالایق و بی مناسب است الحمد لله خود دانا و هوشیار میباشید. درین باب بسیار سعی و اهتمام بلیغ بکار برند و ازینطرف خاطر خود را بهر باب جمع داشته احوالات سلامتی خود را بارویداد و کوایفات آنطرف قلمی و ارسال دارند و در باب فرستادن دختر اندرسن تغافلی و اهمال نخواهند نمود که از جمله، لوازمات است زیاده ایام بکام باد برب العباد.»

مستر اندرسن که درین مکتوب اسم برده شده یکی از صاحب منصبان انگلیسی است که با (سپاه اندرسن) معه شاه شجاع در ۱۸۳۹ (۱۲۵۵ هجری قمری) وارد قندهار شد و بار اول نام او شنیده شد که در اثر خیانت حاجی کاکری سردران قندهاری قندهار را گذاشته و به گرشك عقب نشستند و اندرسن با دسته هائی از قشون انگلیسی منسوب بدسته شاه شجاع به تعقیب ایشان فرستاده شد. چنانچه نسخه، قلمی (نوای معارك) تالیف عطا محمد خان درین مورد چنین می نویسد: «... در سنه یکهزار و دو صد وپنجاه پنج هجری هرگاه سردار صاحبان قندهار هر یك

---

(۱)- متن این مکتوب قبلاً در یکی از شماره، های مجله، آریانا زنکو گرافی شده است

۵۵

هو

[illegible]

مکشوف ضمیر محبت تخمیر عالیجاه رفیع جایگاه حشمت و شوکت دستگاه امیر الامرا نظام [illegible]

نایب صاحب عظیم الشان [illegible] که آنچه [illegible] عورات و نسوان [illegible] ملک [illegible]

شد [illegible] دختر اندرسن صاحب [illegible]

[illegible] عالیجاه رفیع جایگاه [illegible] محمد عمر خان ولد [illegible]

میراخور خان [illegible] تاریخ [illegible] متعلقان او [illegible]

[illegible] هم [illegible] بگردد که لازم [illegible]

که [illegible] همان دختر [illegible] آدمان معتبر [illegible] روانه [illegible]

که هر آینه خوش نمایند و اگر [illegible] مناسبات [illegible]

دانا و هوشیار [illegible] در این باب بسیار سعی و اهتمام بلیغ بکار برند [illegible]

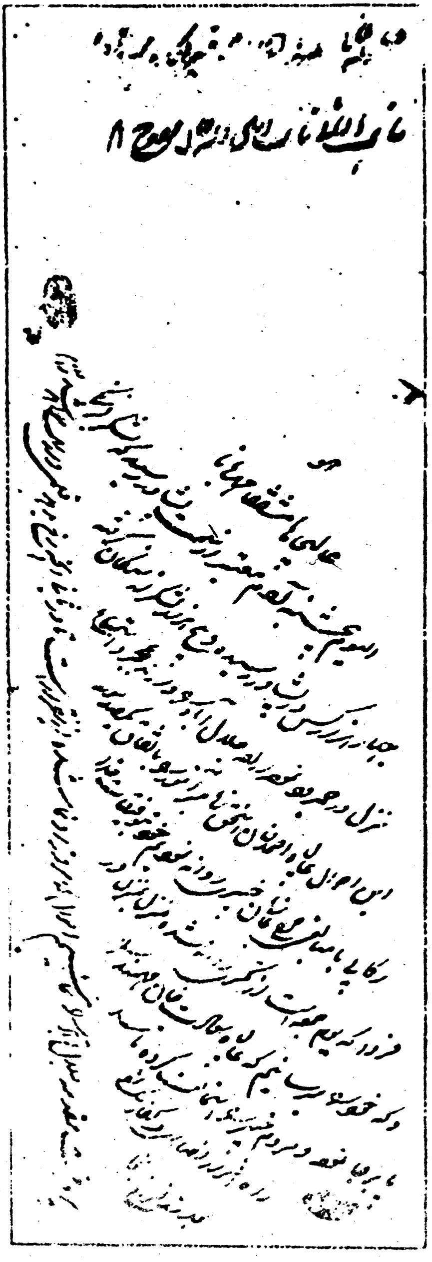
[illegible] جمعدار [illegible]

از طرف [illegible] دختر اندرسن [illegible]

نخواهند [illegible]

مکتوب نمره (۵۵) مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل متن این نامه را

در صفحه (۸٤) ملاحظه نمائید

ظهر مکتوب نمره (۵۵) مرقع سوم

سردار کهندل خان و سردار رحمدل خان و سردار مهردل خان از تمرد و دغا بازی و نمك حرامی حاجی کاکری روی گردان کعبه اسلام رانده‌ء بیت الحرام از مقابله و شبخون افواج سرکار انگلیسی بهادر که از بی آبی و بی قوتی نزدیك شکسته رسیده بودند رخ تاب گردیده و قلعه را گذاشته معه‌ء عمله و فعله و اتواپ روانه‌ء قلعه گرش (۱) شدند که صد کروه فاصله از قندهار وارد و صاحبان عالیشان بهر تسخیر قندهار بنابر گرفتاری سردار صاحبان ممدوح یك پلتن و پنجاه سوار از ترك سواران و یك پلتن و هزار سواره (اندرسن صاحب) بهادر از افواج اولیای دولت دو ضرب توپ و دیگر اسباب جنگ تیار کرده و روانه قلعه گرش نمودند...»

مستر اندرسن تا چند وقتی در گرشك بود و بعد عازم کابل شده و چهار سال بعد هنگامیکه بتاریخ ٦ جنوری ۱۸٤۲ سپاه الفنستن مجبور به تخلیه کابل شد هنوز رساله‌ء غیر منظم نمره (٥) بنام شاه شجاع موسوم ساخته بودند به اسم رساله (اندرسن) یاد میشد و مرکب از (٥٠٠) نفر بود که با سائر دسته های سپاه در جمله تخلیه کنندگان شامل بود و چنین مینماید که در تنگی خورد کابل دخترش بدست غازی ها افتاد خودش در جمله‌ء اسرا گرفته شده و نزد سردار محمد اکبر خان بوده و این نظریه به استناد فقره ایست که در منت مکتوب چنین آمده: «و از آن تاریخ تا حال متعلقان او که در تصرف میباشند نهایت نا آرامی دارند.»

در کلمه‌ء متعلقان پدر دختر یعنی مستر اندرسن هم آمده میتواند ولی تا حال در فهرست اسرا اسم او را ندیده ام. دختر اندرسن قرار متن مکتوب در خورد کابل بدست «عالیجاه رفیع جایگاه محمد عمر خان ولد عالیجاه حشمت دستگاه میر احمد خان افتاد.» از روی یادداشت های «جنرال آیر» بصورت قطع معلوم میشود که این واقعه بتاریخ ۸ جنوری ۱۸٤۲ روز سوم حرکت سپاه انگلیس از کابل در تنگی خورد کابل واقع شده و این خطرناك ترین روزی بود بر سر سپاه فرنگی که در طی آن سه هزار نفر تلف شد اینك عبارت آیر: «در دهشتی که به سرعت دامنه‌ء آن توسعه میافت هزاران نفر به گریز در تجسس پناه گاه بودند و در حالیکه بطرف سر سپاه تلاش داشتند اسباب، اسلحه، جبه خانه، زنان و اطفال را ترك میدادند زیرا در آن لحظه هر کس تنها بفکر نجات جان خود بود

(۱)- گرشك و اصل این نسخه قلمی مربوط به کتابخانه‌ء موزه‌ء کابل است.

ستون های عقبی سپاه که مرکب از دسته های ٤٤ و ٥٤ پیاده بود تلفات زیاد داد و چون بالآخره ملتفت شدند که توقف جز بربادی نتیجه ندارد به تعقیب رفتار عمومی عدهء تا که توان داشتند خود را بطرف سر سپاه میکشیدند. در اینجا یك توپ اسپی دیگر رها شد و تمام دسته توپچی مربوط آنرا کشتند. دختر کلان مستر اندرسن و پسر خورد کپطان «باید Bayd» در دست افغان ها افتاد.» [۱] در یك مکتوبی که کرنیل (وار برتن Wasburton) بتاریخ ١٦ جنوری یعنی ٨ روز بعد از واقعهء خورد کابل نوشته ضمناً راجع به دختر اندرسن بکابل اشاره ئی دارد بدین قرار:

«... سپاهیان ما در حالیکه سرما حال شان را دگر گون ساخته به تعداد زیاد بکابل مراجعت میکنند. دختر یك صاحب منصب را که (بگمانم دختر اندرسن باشد) به شهر آورده اند. ما سعی داریم که طفل را به تصرف خود آوریم امید است کامیاب شویم زیرا نواب [۲] قسم خورده است که او را براي ما بگیرد...» [۳] قسم خورده است که او را برای ما بگیرد...»

در پاورقی همین صفحه چنین علاوه شده است: «طفل را که چهار ساله بود غلزائی ها از خورد کابل آورده بودند. زمان خان که به نواب خوب معروف میباشد بدست آورد.» قرار یك پاورقی دیگر که در صفحهء ٢٧٠ کتاب (شورش کابل) تالیف «جنرال آیر» دیده میشود دختر مذکور در خانواده نواب محمد زمان خان چهار ماه بود و درین مدت متها لطف و مهربانی دربارهء او مبذول شده است. چنانچه نوشته های مولفین دیگر فرنگی خود شاهد این قول است و به تاریخ ١٠ مي حین ورود قوای جنرال پالك به انگلیس ها سپرده شده است. مکتوبی که در مرقع (سوم) اسناد خطی موزهء کابل قید است و متن آن قبلاً ملاحظه شد در ظهر خود مکتب دیگری هم دارد که من حیث ارتباط موضوع در جایش نشر خواهد شد. عجالتاً اینقدر متذکر می شویم که به اساس تذکر صریحی که دارد در (تگری) مرکز لغمان بروز پنجشنبه تحریر شده است. اما تاریخ آن قید نیست ولی به یقین در اواسط جنوری نوشته شده است و قراریکه دیدیم به ١٦ جنوری دختر اندرسن بکابل آورده شده بود. قضیهء دختر اندرسن و

---

(۱)- صفحهء ٢٧١-٢٧٠ شورش کابل ٤٢-١٨٤١ تالیف سرونست آیر Sir Wincent Eyere

(۲)- یعنی نواب محمد زمان خان که فرنگی ها او را «نواب خوب» لقب داده بودند.

(۳)- صفحهء ٦-٢٧٥ کتاب The Afghan War 1838-1842. By G. C. R.Low.

مکتوب های سردار محمد اکبر خان (زیرا قراریکه در متن مکتوب دیدیم قبل ازین هم نامهء فرستاده شده بود) اسمی نایب امین الله خان و پرستاری پر لطفی که نواب محمد زمان خان مدت ٤ ماه در خانوادهء خود از مشار الیها بعمل آورد برای ثبوت رویه شرافتمندانه ئی رؤسای افغانی نسبت به اسرا و خصوص نسبت به طبقهء اناث و اطفال فرنگی ابراز داشته اند کمال اهمیت دارد. از لهجهء این مکتوب خصوصی احساسات سردار رشید افغانی وزیر اکبر خان غازی نسبت به رفاه حال و سلامتی جان و احترام ناموس دشمن و لطف مخصوص او نسبت به اسرا خوب احساس میشود و این چند سطر افتخاري است که مقام این سردار مجاهد را در نظر دشمنانش خیلی ارجمند میسازد: «قبل ازین هم قلمی شده بود حال هم قلمی میگردد که لازم بهر نحو میدانند همان دختر اندرسن را بصیانت آدمان معتبر بزودی روانه نمائید که هر آئینه خوشنما است و اگر نرسد بسیار نالایق و بي مناسبت است الحمد لله خود دانا و هوشیار میباشید درین باب بسیار سعی و اهتمام بلیغ بکار برید...»

در باب مراتب اخلاقی و سلوك نجیبانهء سردار محمد اکبر خان غازی با اسرای جنگ و مهمان نوازی های او با دشمنان مملکت از قلم خود مولفین انگلیسی چیزها نوشتیم و اینك در اینجا این چند سطر دیگر را هم علاوه میکنیم: «... در حالیکه بستگان و خویشان اسرا و کشتگان با ترس و دهشت بنام اکبر خان بدگوئی میکنند و برای گفتار خود دلائلی هم دارند، اسرا خود شان به حیث مهمان با داشتن حقوق مساوی در مقابل میزبان خود نشسته و با او یکجا میخوردند و می آشامند. تباه کننده سپاه انگلیس و قاتل مکناتن نمایندهء انگلستان روی زمین در میان اطفال کساني که حیات و آزادی آنها بسته بد و لب او است نشسته بازی میکند و محبوب آنها میباشد...» (۱) واقعاً سردار مجاهد افغانی محمد اکبر خان غازی برای سپاه مهاجم فرنگی تباه کنند.

برای نمایندهء فریب کار و وعده خلاف انگلستان قاتل برای صاحب منصبان اسیر دشمن رفیق، برای زنان و دختران اسیر حافظ ناموس و برای اطفال ایشان طفلي بود که مثل آنها روی خاك نشسته و با آنها بازی میکرد به عبارت دیگر انسان با تمام عواطف انسانی.

---

(۱)- صفحهء ٤-١٦٣ A Great country's little wars or England Afghanistan and Sind by Henry Lushington

مبحث ششم

مقدمهء جلال آباد

انگلیس ها متجاوز با وجود مخالفت های شدید و عمومی ملت که مظاهر خونین آن را در ظرف ٤ سال بچشم مشاهده کردند با وجود معاهده کابل که قرار آن تخلیهء فوری تمام افغانستان را قبولدار گردیدند، با وجود ماده مخصوصی که از طرف سران ملی و شخص سردار محمد اکبر خان مبنی بر تخلیهء جلال آباد قبل از رسیدن لشکر الفنستن در آنجا در آن گنجانیده شده بود با وجود مکاتیب دیگری که از طرف الفنستن و میجر پاتنجر قایم مقام (مکناتن) و شاه شجاع به«جنرال سیل» و نمایندهء سیاسی ایشان در جلال آباد «مگریکر» رسید به هیچ کدام اعتنائی نکرده و یکبار دیگر جلال آباد و حصص شرقی افغانستان را سرحد تا حوزهء کوهدامن و حتی بامیان و غزنی را صحنهء قتال و آدم کشی و آتش سوزی و خراب کاری و انهدام ساختند و بر انزجار خاطر ملت افغان مراتب دیگر افزودند.

جنرال سیل که با دسته عساکر مربوط خود در (گندمك) تقرر داشت طوریکه در حصه (سوم) این اثر ملاحظه شد به خلاف تقاضاهای کتبی مکناتن و الفنستن عوض اینکه به مدد هموطنان خود به کابل برود از ترس غازیان غلزائی که سر راه را در خورد کابل گرفته بودند بطرف جلال آباد رو گردانیده و بتاریخ ۱۲ نومبر ۱۸٤۱ ده روز بعد تر از آغاز شورش کابل به شهر مذکور رسید. انگلیس ها از خیبر تا کابل در نقاط عرض راه مثل گندمك و پشپلاق و جمرود مراکز نظامی داشتند ولی بعد از وصول جنرال سیل به جلال آباد این نقاط تخلیه شده سپاهیان بین کابل و جمرود همه در مرکز مشرقی تمرکز داده شد و به ساختن استحکامات مزید

و تهیه ذخیره و آذوقه مصروف شدند. اولین خبر صحیح قتل مکناتن بتاریخ ۲ جنوری ذریعهء مکتوب (میجر پاتنجر) که خود قائم مقام نمایندهء انگلیس تعین شده بود به جلال آباد رسید.

بتاریخ ۹ ماه مذکور مکتوب مورخه ۲٦ دسامبر به امضای (پاتنجر) و جنرال (الفنستن) مواصلت کرد و جنرال (سیل) و قوای معیتی او از معاهدهء کابل و تخلیهء جلال آباد مشروط بر گذاشتن توپ های سنگین و جبه خانه مطلع شدند. متعاقب نامه مختصری از شاه شجاع رسید که از آن علاوه بر آنچه شفاهی به قاصد گفته بود بوی همکاری با فرنگی ها می آمد زیرا خلص مضمون آن چنین است:

«مردمان شما با پیمان بسته اند و شما هنوز در جلال آباد هستید، عزم شما چیست؟ زودتر بما اطلاع بدهید.» (۱)

رابرت سیل فوراً مجلس حربی مرکب از صاحب منصبان خود دایر کرده و موضوع را به اطلاع ایشان رسانید. اگرچه خود او و نمایندهء سیاسی (مگریکر) در قید پاره شرایط به تخلیه شهر آماده بودند و لی بعض صاحب منصبان جز مثل براد فوت Brpodfoot، مان تیت Man-teath، دینی Denni و ابوت Abbot مخالفت کردند و تصمیم مقاومت در شهر گرفته شد.

شبهه ئی نیست که خبر قتل نمایندهء فرنگی در کابل و بر آمدن انگلیس ها از مرکز مملکت و تلفات آنها در عرض راه از جلال آباد گذشته و تا پشاور و ماورای آن مواصلت نموده بود. راه خیبر تا حوالی ۲٦ دسامبر بروی انگلیس ها باز بود و بعض عناصر خائن که با دشمنان مملکت همکاری داشتند به ایشان کمك میکردند و از آن جمله یکي طره باز خان مهمند است که برای رسانیدن پول به قوای جنرال سیل در جلال آباد سعی بلیغ نمود و با ۲۵ نفر آدم های خود در حالیکه هر کدام هزار روپیهء کلدار به دوش خود حمل میکردند بتاریخ ۲٦ دسامبر از خیبر به قصد جلال آباد گذشتند بعد از وصول سردار محمد اکبر خان به لغمان محاصرهء قوای فرنگی در جلال آباد شدید شد و مراودات از خیبر به کلی

(۱)- صفحهء ۲٦۹ The Afghan War 1838-1842. By G. C. R. Low.

قطع گردید. سردار بعد از جابجا ساختن اسرا در (بدیع آباد) از ۱۴ جنوری بفکر دفع فرنگی های مقیم جلال آباد افتاد. سردار بار دیگر مذاکره را بر جنگ و خون ریزی ترجیح داده و از خود اسرای انگلیس هیئت هائی نزد سیل و مگریکر به جلال آباد میفرستاد اما سران مخالفت سر مخالفت پیش گرفته و به امید رسیدن قوای امدادی جنرال (پالك) از هند ترتیبات دفاعی مزید میگرفتند. چون سردار محمد اکبر خان یقین حاصل کرد که جنرال سیل و میجر میگریکر نقشه جنگ های دیگری را کشیده اند و از جانب قندهار هم (جنرال نات) پاروی معاهده گذاشته و از گوشهء دیگر مملکت خارج نمیشود به اقدامات تازه متوصل شد.

وصول سردار مجاهد و دیگر سران مجاهدین ملی در لغمان هیجان شدید در تمام ولایات شرقی بر علیه انگلیس ها تولید کرد و سران قوم از تمام دره های سیاه و سفید با اقوام شان خیل خیل می آمدند. اولین کار سردار غازی این بود که راه خیبر تقویت شود و طره باز خان گوشمالی یابد. زیرا قرار اطلاعاتي که به کمپ مجاهدین در لغمان میرسید قوای امدادی زیادی در پشاور رسید و آمادهء حرکت بود راجع به اقدامات مقدماتی سردارمحمداکبر خان که راجع به استرداد دختر اندرسن از تگری لغمان به نایب امین الله خان به کابل فرستاده شده بود اینك متن مکتوب:

«عالیجاه مشفقا، مهربانا، الیوم پنجشنبه آدم معتبر از سمت پشاور رسید که لشکر فرنگی چهار هزار کس در پشاور رسیده و پنج هزار لشکر از سکان گرفته منزل در جمرود نموده ارادهء جلال آباد را دارند. به مجرد استماع این احوال عالیجاه احمد خان اسحق زائی میرآخور را باتفاق یکصد سوار رکابی با مبالغی خرچ غازیان خیبری روانه شده منزل بمنزل در در که خود را میرسانیم که عالیجاه سعادت خان مهمند را پابرجا نموده و مردم خیبر را استمالت کرده تا سر راه اشرار نصاری و کفار سك شوند بعد از فراغ آنجا پرداخت مقدمه جلال آباد را نمائیم احوال که امروز رونما شد ازین قرار است تا در ثانی آنچه رخ بدهد قلمی و ارسال خواهد شد.

والسلام»

(مهر محمد اکبر)

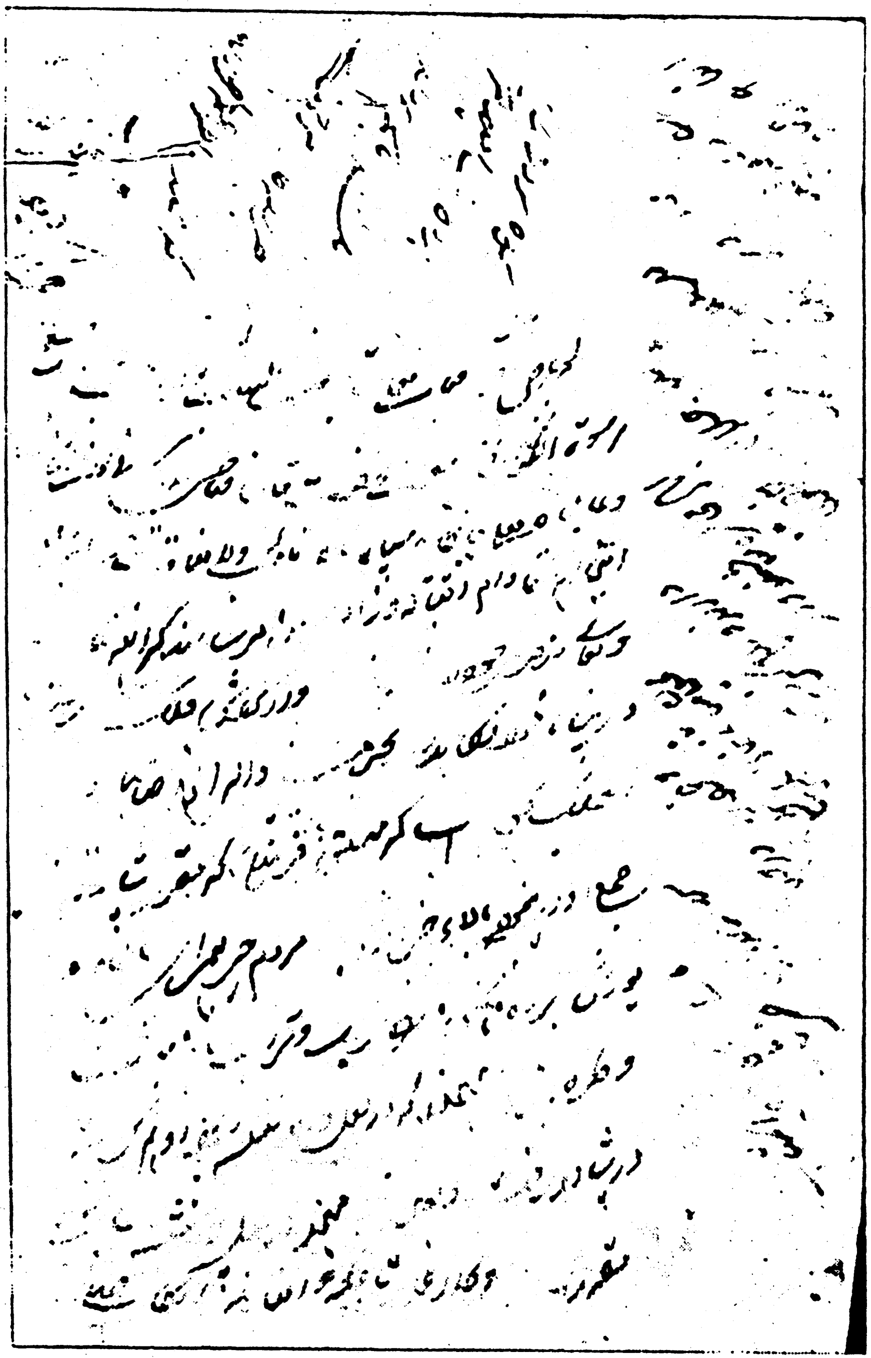
«لارد آکلند» که طرفدار تخلیهء افغانستان بود خبر اضمحلال قوای فرنگی مقیم کابل ضربت سختی به او وارد کرد و به «کمنداران چیف» سپه سالاری قوای هند Sir Jpser Nucolls انگلیسی می نویسد:

«من زود به این عقیده آمدم که آخرین نقطهء قابل تقویت در جبههء مقابل فیروز پور میباشد و ما باید کم طالعی و کم سعادتی را متحمل شده و به این سرحد عقب نشینی کنیم.» ضربت کابل ویسرای هند و مامورین ملکی و نظامی ولایت شمال غرب آنوقت و شهر پشاور را خیلی مضطرب ساخته بود. در حالیکه ویسرای بکمال بدبختی آرزومند تخلیه و عقب نشینی قوای فرنگی از افغانستان بود. بعض افسران خیره سر دیگر چه در هند و چه در افغانستان هنوز عبرت نگرفته و میخواستند یکبار دیگر کشور ما را صحنهء جدال و خون ریزی بسازند. مامورین انگلیسی ولایت شمال غرب که در پشاور مجتمع بودند مانند جنرال اویتابیل Avitabile حکمران جارج کلرك George Celerk نائب گورنر، مستر مکشن پولیتیکل اجنت پشاور کرنیل وایلد Wild میخواستند قبل از اینکه جنرال پالك برسد خود دست و پائی زده و از خیبر به زور عبور کنند و هموطنان خود را از محاصره جلال آباد نجات دهند. اگرچه خیبری ها به مجرد وصول سردار محمد اکبر خان به لغمان به عبور فرنگی ها در خیبر مخالفت میکردند. از اوائل فوریه به بعد عبور و مرور دشمن مشکل تر شد. قشونی که اطلاع ورود آنها را به سردار محمد اکبر خان در مکتوب قبل الذکر دیدیم عبارت از چهار رجمنت سپاهی های بومی بود که یك (بریگاد) تشکیل میداد و در آن «اویلتابیل» حکمران ایطالوی پشاور چهار توپ با توپچی های سك بدان افزوده بود. «کرنیل وایلد Wild» با این دسته بتاریخ ۱۵ جنوری یعنی یکی دو روز بعد از رسیدن سردار محمد اکبر خان غازی در لغمان چهار رجمنت مذکور را دو حصه نموده و با دو رجمنت خود را به علی مسجد رسانید. البته سپاه از طرف افغان های خیبری مقاومتی ندید حتی راه بکلی خالی بود. در حقیقت قبایل خیبری که از تقسیم قوای کرنیل وایلد مطلع شده بودند میخواستند در کمر خیبر دو دسته علیحده قوای او را جدا جدا مضمحل سازند. بدین

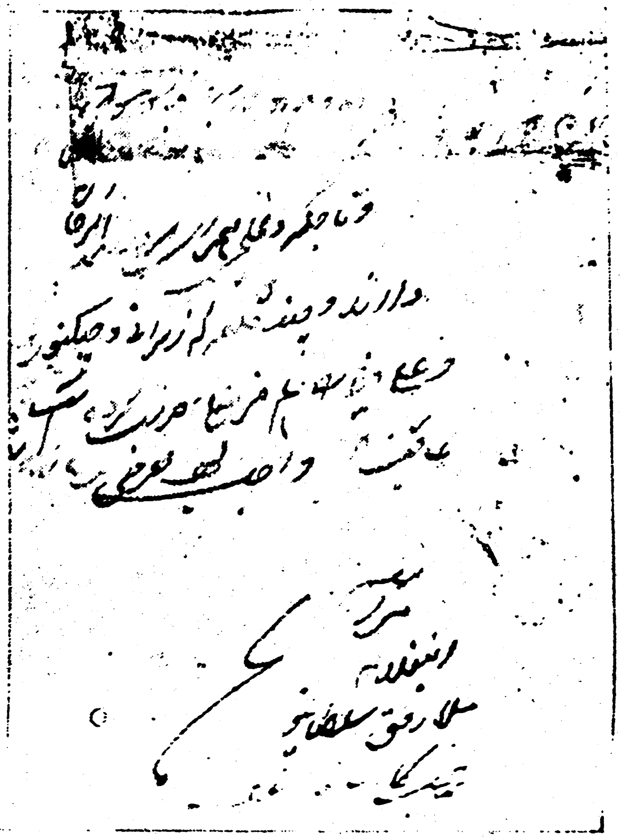
ترتیب زمانیکه دو رجمنت دیگر قوا میخواست به تعقیب دسته اول حرکت کند از جمرود به بعد مورد حملهء شدید افریدی ها قرار گرفته و به قرار نوشته های Low ۱۲۰ نفر تلفات دادند و به دستهء اولی رسیده نتوانستند و در نتیجه حملات دیگر خود کرنیل وایلد هم زخمی شد و سك ها به اندازهء دچار خوف و دهشت شده بودند که دسته جمعی در علی مسجد در مقابل «وایلد» و دیگر صاحب منصبان انگلیس بغاوت نموده به پشاور مراجعت کردند. نویسنده که این چیزها را می نویسد مطالب دیگر مربوط این وقایع در صفحات ۲٤۱-۲٤۲ و در صفحات ۲٦٤ و ما بعد کتاب خود [۱] دارد که روی همرفته خلص آن چنین است: «علت عقب نشینی کرنیل وایلد خرابی توپ های سك ها خرابی رجمنت سك ها و خرابی روحیات قشون ما است. توپ ها بعد از چند فیر می کفید. سك ها بدون فیر می گریختند و عساکر روحیات خود را بکلی باخته بودند. تأثیرات روحی این وقایع خیلی برای ما بد است. زیرا از یك طرف دشمنان ما را جرئت می بخشد و تشجیع میکند و از جانب دیگر روحیه دسته های عساکر انگلیس را از هم می شکند و گمان نمیکنم که جنرال «پالك» بدون ده هزار مرد جنگی از درهء خیبر عبور بتواند. در اثر این ناکامی دو رجمنت بومی که در علی مسجد تقرر داشت در اثر قطع آذوقه قلعه را ترك گفت و با تحمل خسارات بطرف جمرود عقب نشست. با این تباهی اشکالات پیشرفت موفقانه خیلی زیاد شد و تأثیر سوئی که بروحیات سپاهی ها وارد نموده است خیلی مدهش است. چنین مینمایدکه وقایع و پیش آمدها روز تباهی دستهء عساکر جلال آباد را زودتر انتظار دارد.» در ذیل وقایع ۱٤ جنوری در همان کتابی که این مطالب از آن خلص شد چنین می نویسد: «برکت خان بما اطلاع داد که بغرض نجات جان خود به دشمن ملحق خواهد شد، عبدالغفور [۲] حکمران جلال آباد به همین غرض در اثر خواهش (مگریکر) از کار دست کشید. برای دستهء انگلیسی مقیم جلال آباد دیگر امید کمك باقي نماند. قواي کابل بکلی از میان رفت. از قوای خود در قندهار انتظار امدادی نداریم. دسته های

(۱)- The Afghan War 1838-42

(۲)- غفور حکمران جلال آباد از طرف شاه شجاع بود.

مرقع سوم مکتوب نمره (۸) متن این نامه در صفحه (۹۲) ملاحظه نمائید

ظهر مکتوب نمره (۸) مرقع سوم موزهٔ کابل

کمکی پشاور هم شکست خود و به این زودی ها کمکی از هند نخواهد رسید. زیرا جنرال پالك بدون تقویت و تکمیل تجهیزات و بدون رساله و توپخانه از پنجاب پیشتر نخواهد آمد. درین وقت و درین حال اکبر خان و تمام قوای مسلح افغانستان از او اند که به ایشان هر طور خواسته باشند حمله کنند.»

به این ترتیب قراریکه ملاحظه میشود منابع انگلیسی به تمام معنی به شکست قوای خود در خیبر و به تأثیر عمیق آن در روحیات قوا و صاحب منصبان خود معترف اند. ولي مسئولیت شکست علی مسجد را به دوش بغاوت سك ها می اندازند و به خرابي اسلحه آنها حمل میکنند. حال آنکه خرابی سلاح معنی ندارد و بغاوت اگر بمیان هم آمده بعد از مقابله و محاربه دره، خیبر و دیدن ضرب شصت افغان ها واقع شده است و احمد خان اسحق زائی میر آخور با یکصد سوار رکابی و بر قراری سعادت خان مهمند و استمالت قبایل افریدی طوریکه سردار محمد اکبر خان سنجیده بود و شرحش در ظهر (مکتوب نمبر ۵۵) گذشته به بهترین صورت نتیجه داد و افغان های خیبری از هر قبیله ئی که بودند به مجرد رسیدن نماینده، سردار محمد اکبر خان و دیدن هموطنان خود در مقابل دشمنان مملکت قد علم نمودند. اینك مربوط به همین مطالب متن مکتوب دیگر را نشر میکنیم که از طرف ملا رفیق سلطان پوری صاحب کار عالیجاه سعادت خان مهمند بنام نایب امین الله خان به کابل فرستاده شده است و مانند دو صفحه، متصل یك کتاب بهم مربوط است و متن مکتوب نمبر ۵۵ را که پیشتر گذشت تائید میکند و بر مطالب نو و بکران از نظر تاریخ بسیار چیزهای جدید دیگر تزئید مینماید.

مرقع سوم اسناد خطی موزه، کابل مکتوب نمبر ۸

«بعز عرض مقدس جناب معلی القاب ملك اکتساب کیوان قباب عالیجاه رفیع جایگاه حشمت و شوکت دستگه امیر الامرا العظام اسوة الکبراء الفخام مقرب الحضرت خاقان صاحبی خدایگانی نواب صاحب و

عالیجاه معلی جایگه سپاه سالار نائب و لا ممناقب صاحبی امین الله خان دام اقباله و زاد اجلاله میرسائد که الله تبارك و تعالی از صرصر حوادث روزگار و از گردش فلك کج رفتار در پناه خود نگاه دارد بحمت نبی و الله الامجاد. صاحبا احوالات این ملك بنحوی است که مهکشن[1] فرنگی که مقرر پشاور بود جمع آوری نموده بالای خیبر آمده بود مردم خیبر همرای عالیجاه احمد خان یورش برده مهکشن را خراب و تراب ساختنه شکست کرده و طره باز خان مهمند که در لعل پور نشسته بود او هم گریخته در پشاور رفت سعادت خان مهمند در لعل پور نشسته بجای خود تقرر گرفت و کلانهای تاجکه و افغانیه تکاب جلال آباد همگی در رکاب ظفر انتساب سردار محمد اکبر خان غازی حاضر میباشند و خود سردار در چهار باغ مهمان میباشند بناي لشکر کشی دارند و مگریکر[2] در جلال آباد محاصره مباشد و از ملك جلال آباد خصوص درسرخ رود چیزی نمانده و پسرك بنده را که طفل بوده است آنها را هم چپاو کرده سردار خیر الله خان برده است امیر که یك تعلقچه باسم سردار خیر الله خان مرحمت کنند که عند الله اجر عظیم خواهد بود واجب ...»

پشت مکتوب!

«و تاجکه و غلجی همرای سردار محمد اکبر خان اتفاق دارند و چند قلعه که زمرانی و چکنوری و علی خیل را هم فرنگی خراب کرده است و عاقبت خبر واجب بوده بعرض رسانیده شد. مراسله این غلام ملا رفیق سلطان پوری صاحب کار عالیجاه سعادت خان مهکشن که درین نامه اسم برده شده عبارت از میجر مکشن Major Mackison پولی تیکل اجنت پشاور است که حین اضمحلال قوای برطاني بین راه کابل و جلال آباد و در زمان محاصره جلال آباد و جنگ خیبر در پشاور ماموریت داشت و طوریکه پیشتر اشاره کردیم پیش از اقدامات دهلی در جمله مامورین محلی ولایت شمال غرب و شهر پشاور او هم برای کمك هموطنان خود در جلال آباد و باز کردن راه خیبر کوشش زیاد کرد و در اعزام دسته (کرنیل وایلد) صرف مساعی زیاد نمود. در حقیقت امر همان طور که در ذیل

(۱) Mackison پولیتیکل ایجنت پشاور (۲)- Macgregor نماینده سیاسی فرنگی درجلال آباد.

مکتوب نمبر ۵۵ اشاره کردیم و با نامه نمبر ۸ خوب تر تصریح میشود جنگ و شکستی که در آن از (مهکشن) اسم برده شده همان جنگ و شکست کرنیل (وایلد) است زیرا اولی نماینده‌ء سیاسی و دومی صاحب منصب نظامی بود و ملا رفیق لعل پوری در حالیکه از مهکشن نامی می برد به (کرنیل وایلد) اشاره ئی نکرده است:

مستر مهکشن پیش از ورود جنرال پالك در پشاور بود. همکار سیاسی او (میجر مگریکر) نماینده‌ء سیاسی جلال آبادکه از او هم در نامه ۸ نام گرفته شده در طی مکاتبه‌ء که به ۲۳ مارچ ۱۸٤۲ به نامبرده به پشاور فرستاده است از او خواهش نموده است تا به جنرال پالك بگوید که از مذاکره‌ء با جوان خودخواهی چون اکبر چیزخوبی بدست آمده نمیتواند.»(۱)

سر پر سیسایکس در جلد دوم تاریخ افغانستان مولفه خود تحت عنوان (اشکالات جنرال پالك) که کپتان مهکشن و وقایع خیبر در آن وارد است موضوعی دارد که نظر به ارتباط اینجا اقتباس میکنیم: «در میان اشکالات عمده‌ء پالك یکی وضیعت مشتبه سك ها بود زیرا طوریکه دیدیم تحت اداره‌ء (وایلد) بغی کردند و وصول قوای بزرگ عساکر برطانوی با توپخانه و مهارت خود جنرال و نفوذ کپتان)مکشن) روحیات آنها را دوباره بجا کرد و به ایشان مدلل ساخت که از بغی چقدر خالصه صدمه کشیده است. افریدی ها دریافت مجدد پول وعده حفظ خیبر را دادند ولی حینی که اکبر با ۸۰۰ نفر به علی مسجد آمد عدم قابلیت خود را مبنی بر انجام تعهد نشان دادند (۲).

درین چند سطر (وایلد)، (مکش)، (پالك)، (اکبر)، (سك)، خالصه)، (افریدی)، (خیبر) و علی مسجد اشخاص و صحنه‌ء محاربه همه ذکر شده تنها کمی تشریح میخواهد. (وایلد) همان کرنیلی است که با دسته های سك هاي خود در ۱۵ و ۱۶ جنوری در علی مسجد شکست خورد. (مکشن) نمانیده‌ء سیاسی انگلیسی پشاور اس که در اتخاذ

---

(۱)- صفحه‌ء ٤۳٤ جلد دوم حیات امیر دوست محمد خان تالیف مهن لال

(۲)- صفحه‌ء ٤۸ جلد دوم تاریخ افغانستان مولفه سر پر سی سایکس

ترتیبات و اعزام دستهء وایلد کوشش زیاد نمود اما خود در جنگ خیبر شامل نبود و ملا رفیق لعل پوری حینیکه در مکتوب نمبر ۸ میگوید: «عالیجاه احمد خان یورش برده مکشن را خراب و تراب سخت» در حقیقت امر (وایلد) را خراب و تراب ساخته است ولی مکشن بواسطهء اقامت و شهرتیکه در پشاور داشت بحیث سرکردهء فرنگی در مکتوب، مذکور آمده است.

پالك جنرال معروف است موسوم به سرجارج پالك که در این وقت در پنجاب بود و با ترتیبات بزرگ و رساله و توپ خانه بعد از جنگ های احمد خان میر آخور و وایلد و شکست فرنگی ها در علي مسجد در اواخر مارچ ۱۸٤۲ وارد پشاور شد و بکمك مکشن در دلداری سك ها صرف مساعی نمود.

سر پر سیسایکس درین چند سطر خود از سردار محمد اکبر خان و از آمدن او با (۸۰۰) نفر به به علی مسجد هم حرف میزند ولی خوب معلوم نمیشود که آمدن سردار را حین ظهور کرنیل وایلد در علی مسجد نسبت میدهد یا بعد تر از آن در زمان رسیدن جنرال پالك در پشاور و خیبر شبههء نیست که در ظهر نامه نمبر ۵۵ سردار محمد اکبر خان بعد از حرکت میر آخور احمد خان حرکت فردای خود را هم بطرف دکه به نائب امین الله خان تحریر نموده است. ولي قراریکه از متن مکتوب نمبر ۸ واضح استنباط میشود ضرورت برای حرکت خود سردار بطرف خیبر پیش نشده است و احمد خان اسحق زائی به یاری سعادت خان مهمند و همکاری صادقانه قبایل افغانی خیبر و مهمند و نقاط مجاور حملات دشمن را از اواسط جنوری تا اواخر مارچ طوری خنثی ساخته و چنان رعبی بر آنها وارد کردند که قشون حتی قشون ده هزار نفری جرئت نمیکرد که در اواسط ماه اپریل با جنرال پالك وارد خیبر شود.

در نامهء نمبر ۸ از پا بر جا ساختن سعادت خان مهمند و استمالت خیبری ها هم حرفی در میان بود و چنین تذکر یافته بود که اکبر خان میخواست عالیجاه سعادت خان مهمند را پا برجا نموده و مردم خیبری را استمالت کند. منظور سردار مجاهد این بود که عوض طره باز خان خائن

سعادت خان را در میان اوام مهمند به ریاست قومی بر قرار سازد. طره باز خان همان کسی است که با اجانب همکاری داشت و طوری که چند صفحهء قبل طبق شهادت منابع انگلیسی دیدیم آخرین کسی که از درهء خیبر عبور نموده و با ۳۵ نفر آدم های خود از پشاور برای قوای محصور جنرال سیل به جلال آباد بتاریخ ۲۶ دسامبر پول رسانید. همین شخص بود که به اصطلاح مکتوب نمبر ۸ فوری مکشن فرنگی در اثر یورش احمد خان میر آخور خراب و تراب شد طره باز خان در لعل پوره بود و با خبر اضمحلال (مکشن) از لعل پوره به پشاور گریخت و آنگاه سعادت خان بجای او تقرر یافت. مکتوب نمبر ۸ واضح میساد که برای سردار محمد اکبر خان ضرورت حرکت بقصد انتصاب سعادت خان باقی نماند و این امر هم در اثر یورش احمد خان و عقب نشینی مکشن عملی شد. در آغاز مقدمه جلال آباد نوشتیم که مسدود ساختن راه خیبر یکی از مسایل مهمی بود که بصورت فوری نظر سردار مجاهد را جلب نموده و پیش از این که برای مقابله جنرال (سیل) و (مگریکر) بر علیه شهر جلال آباد ترتیبات بگیرد به فکر انسداد معبر خیبر افتاد. این اقدام او از نقطهء سوق الجیشی و تکتیك نظامی تاثیر زیاد بر صحنهء عملیات جنگی وارد کرد و طوری که نظریات مولفین انگلیس مثل (لو) و(سر پر سیسایکس) و عقاید ایشان صاحب منصبان ایشان مثل (ابوت) را دیدیم اعزام احمد خان میر آخور و استمالت خیبری ها روحیات قطعات سك و حتی دسته هاي انگلیسی را بکلی واژگون ساخته بود.

افریدی ها خیبری که بنابر عادت قدیم از عبور و مرور خیبر حق العبور از انگلیس ها می گرفتند روز مقابله افغان و انگلیس که عیناً روز مقابله خود آنها با انگلیسها بود یا روز مقابله افغان با هر اجنبی دیگری که باشد وطن خود افغانستان و وطن داران خود افغان ها را به پول نفروخته بلکه خلاف انتظار انگلیس همیشه با برادران افغان خود کمر بسته و به کوچکترین اشارهء سران ملی افغانستان برای مقابله اجانب سخت ایستادگی کرده اند. آیا قبل از اینکه سردار محمد اکبر خان از لغمان پیامی فرستد خیبری ها اعم از افریدی گرفته تا مهمند و غیره دره

خیبر را بروی دشمن نه بستند و آماده‌ء مقابله با دشمن نشدند؟ سردار محمد اکبر خان با احمد خان اسحق زائی بیش از صد نفر رکابدار نفرستاده بود. امر و اشاره‌ء سردار مجاهد کافی بود که خیبری ها قبایل دور و نزدیك معبر بهم دست یاری داده و با دشمنان و اجانب مقابله کنند و ایشان تحت قیادت احمد خان و سعادت خان قوای (وایلد) و (مهکشن) را تار و مار کردند و بقرار هدایات سردار که در مکتوب نمبر ۸ تصریح شده در مقابل اجانب چنان سدی را برپا کردند که برای شکستن آن قوای عظیم و تجهیزات بزرگ درکار بود.

حصه‌ء دیگر مکتوب نمبر ۸ مربوط به اتخاذ ترتیباتی است بر علیه «جنرال سیل» و «مگریکر» در جلال آباد و اتفاق همه‌ء مردمان ولایت مشرقی اعم افغانیه و تاجکیه و جمع شدن آنها به دور سردار که در حصه دوم مربوط به مقدمه‌ء جلال آباد و در اطراف آن تبصره خواهیم نمود.

* * *

مربوط به واقعات خیبر و پشاور درین زمان مکتوب دیگری هم در دست داریم که از طرف شخصی موسوم به «میر افضل» نام باسم نایب امین الله خان بکابل فرستاده شده. اما متأسفانه یك قسمت آن که متن صفحه‌ء مکتوب است وارتباط بیشتر به احوالات شخصی نویسنده‌ء آن دارد محفوظ و حصه‌ء دیگر که از نظر واقعات دلچسپ میباشد بعلت خوردگی های حاشیه طوری کندگی ها دارد و نامکمل است که با خالیگاه های موجوده از آن عبارت مسلسل و صحیح کشیدن معتسر است معذالك اینقدر واضح می شود که میر افضل خان هر که بوده از طرف نایب امین الله خان به ماماخیل فرستاده شده بود و در آنجا مریض گردیده است. یا این اشخاص بغرض کسب اطلاع به خیبر و پشاور فرستاده و در متن مکتوب از «مگریکر» نماینده‌ء سیاسی فرنگی مقیم جلال آباد و دیگر فرنگی ها بنام عام «کفار» اسم برده شده است و درین نامه هم کلمه شکست خوانده میشود که بقوای وارده در جمرود وارد شده است. اینك متن آن خالیگاه ها و بریدگی های حاشیه ازین قرار است:

مرقع اول اسناد خطی موزهء کابل مکتوب نمره ۱۰۱

«وجود محبت آمود عالیجاه رفیع جایگاه حشمت و شوکت دستگاه امیر الامراء العظام دوستی و مودت فرجام ذوی العز و الاحترام خلعت و اتحاد بنیان اخوی مشفقی مهربان امین الله و له حفظ الله تعالی پیوسته از جمیع عوارضات و سوانحات زمان در مهد امن و امان بوده حسب التمنای احباب باد. بعد از شرح شوقمندی های ملاقات که فاتحهء کلام دستگاه سلسله محبت است مشهود میدارد عالیجاها مهربانا از یومیکه از شما مرخص شده وارد ماماخیل شده ایم ده روز بعد ناخوش شده تا حال در بستر مرض افتاده بودیم حالا فضل خدا شامل میباشد اما ضعف و ناتوانی در بدن مستولی است. مهربان من چند گاه سابق ازین دو نفر آدم خود را بسمت خیبر و یکي بشهر پشاور فرستاده بودیم که ... (۱) معلوم شد... از مردم یوسف زئی دو هزار... در توپ و جمرود آمده بودند در اخیر اخبار رسیده که آنها شکست... و مردم... و... مقررشد... از برای مردم بزرگان... مکریکر و غیره کفار... غله و کاه چوب آنرا... لازم بود شما... واحد است امورات... هرگاه که ما درینجا میباشیم... بز شما لازم است که... ما بوده عالیجاها خدا شاهد و گواه حالت که از سواری اسپ نیستم توقع که از راه دوستی و برادرای مهربانی کرده چپان سه شانزده... کهار تحویل عالیحضرت میرزا میر نموده و روانه باشد که بخدمت رسیده ملاقات برادر حاصل شود... باقی ازینطرف بهمه باب خاطر خود را جمع داشته احوالات سلامتی خود را... والسلام»

مهر (میر افضل)

«تعظیم و تسلیم فراوان بخدمت سراسر سعادت عموی مهربان برسد نوشته بودند که بجواب ثانی معطل باشید. صاحبا از قرار فرمودهء شما عمل کرده ایم حالا فکر نان و... حقیر نکنند که... بیشتر مختارید عالیجاه هان اخوان کرام نصر الله خان و روح الله خان... » قست دوم محاربه جلال آباد: توجه به خیبر و مسدود ساختن راه بر روی قوای

---

(۱)- جاهای نقطه چین در متن پاره شده است.

امدادی دشمن با تمام اهمیتي که داشت با موضوعی بود فرعی بدین جهت سردار محمد اکبر خان محض با اعزام میر آخور احمد خان اسحق زائی و بر قراری سعادت خان مهمند بجای طره باز خان برام خود و سران قوم موفق شد و ضرورت نه افتاد که خود شخصاً جانب خیبر رود لذا متوجه قوای فرنگی مقیم جلال آباد گردید. محاربهء جلال آباد که ابتدا و انتهای آنرا باید بین (۱۵) جنوری و (۷) اپریل در حدود (دو ماه) و بیست روز شمرد یکنوع جنگی است که سر نوشت آن فقط در چند ساعت روز (۷) اپریل ۱۸٤۲ فیصله شد و بقیه ایام انگلیس ها محصور در شهر و افغان بین لغمان و جلال آباد به تمرکز قوا مشغول بودند و میان دو قوه حمله های ناگهانی و گلوله باری های توپ و تفنگ و غیره وصورت میگرفت. رؤسای قبایلی و پهلوانان گمنام ملی با احساسات سرشار وطنی و نیروی روحی ایمانی و اسلامی کمافی السابق بر علیه فرنگی ها بر انگیخته و از هر گوشه و کنار به امر سران ملی مرکز و بدون مصلحت آنها محض به سایقهء احساسات وطن خواهانه خود به طرف جلال آباد حرکت میکردند. تنها نقطهء ضعف ما درین وقت همان مرکز مملکت بود که تا وقتی (تا ۱۵ اپریل ۱۸٤۲) وجود شاه شجاع اجنبی پرست قسمتی از قوای مملکت را مختل ساخته بود و مردم را از جهاد و مدافعه وطن مانع میشد و بعد از قتل او موضوع جانشینی بی اتفاقی های جبران ناپذیر در میان سران قوم تولید نمود. در حقیقت امر این بی اتفای ها اصلاً بعد از جنبش معروف کابل (۲ نوامبر ۱۸٤۱) کم کم بمیان آمده و موضوع انتخاب نواب محمد زمان خان به پادشاهی و رسیدن سردار محمد اکبر خان از بخارا به کابل و باز حرکت سردار بطرف جلال آباد و توجه و میلان شاه شجاع به نایب امین الله خان و سوء تعبیرات افکار مصلحت جویانه اخیر الذکر از طرف خاندان نواب و عدم حصه گرفتن شاه به جنگ و اخراج اجانب بالآخره قتل او و مخالفت های ذات البینی نواب محمد زمان خان و نایب امین الله خان و روی کار شدن فتح جنگ به مصلحت یکطرف و مخالفت طرف دیگر چیزهائی است که متأسفانه فضای صمیمیت و وحدت نظر سران ملی را مکدر ساخته و در موقعیکه قندهار و جلال آباد هنوز در دست دشمن بود و مژده حرکت جنرال پالك به

آنها قوه قلب میداد عوض اینکه سران ملی در مرکز مملکت متحد باشند طوری مشغول نقشه هاي خود خواهي بودند که موضوع دفع جنرال سیل در جلال آباد و امداد واقعی سردار محمد اکبر خان تا حدی فراموش شده بود. پندت جوان کشمیری «موهن لال» که درین وقت در کابل بود بعد از حرکت سپاه الفنستن و سردار محمد اکبر خان تبلوئی از کابل رسم میکند خیلی تأسف آور که کمال اختلاف نظر و خود خواهی زعما را نشان میدهد وضعیت شاه شجاع البته خود بخود معلوم است که بافکار اجنبی پرستی در بالاحصار نشسته و دروازهء آنرا بر روی سران بارکزائی بسته و فلاح خود و تاج و تخت خود را تنها بمراجعت انگلیس ها میدانست و بر سردار محمد زمان خان شاه دیگری است که چند هفته قبل به شاهی برگزیده شده و بعد از ورود سردار محمد اکبر خان بکابل موقعیت او کمی سرد شده و با مداخله مستقیم و غیر مستقیم نایب امین الله خان لوگری در امور نایب الثانی مقام شاهی او شمرده میشد این وضعیت سرد هم بیشتر متزلزل شده بود. شبهه ئی نیست که شاه شجاع برای عقیم ساختن افکار بارك زائی ها و عادی بر شمردن موفقیت آنها به نایب لوگری تمایل مزید داشت ولی نایب میخواست ازین موقع باریك ازین تمایل و از اینکه واسطه مراوده میان بزرگان قوم شمرده میشد به نفع مملکت استفاده کند و طرفین و افکار ایشان را بهم آشتی دهد و بنقطهء واحدی که خیر وطن بصورت فوری ایجاب میکند سوق دهد ولی با این آشتی یکی از دو پادشاه یعنی سردار محمد زمان خان قراً باید وزیر شود و بعبارت دیگر عداوت میان نواب و نایب و دودمان آنها تولید نمود و طرفداران آنها علنی در کوچه های شهر بهم می جنگیدند و قصه ها خانه ها را پر کرده بود. در چنین فرصت سردار محمد اکبر خان متصل مکاتیب جهت تقویت قوای خود بکابل میفرستاد ولی سران قوم مشغول اغراض و خانه جنگی های خود بودند و مسئلهء جلال آباد تا یك اندازه فراموش ده بود [۱] شاه شجاع که بحفظ وضعیت خویش سخت مصر بود بالآخره در اثر مکاتیب سردار محمد اکرم خان و فشار ملت بقصد مقابله اجنبی تا سیاه سنگ بر

---

(۱)- موهن لال صفحات ۷-٤۳٦ جلد دوم حیات امیر دوست محمد خان.

آمد ولی بشرحیکه همه میدانیم شب هنگام برای گرفتن جواهرات سلطنتی به بالاحصار برگشت و صبح بدست شجاع الدوله خان پسر نواب محمد زمان خان بقتل رسید و خبر قتل او با فیرهای توپ بتاریخ (۵) اپریل در کمپ وزیر محمد اکبر خان در جلال آباد اعلام شدو صداهای آن بگوش همکاران فرنگی شاه در شهر محصور جلال آباد رسید. این قتل هم بدبختانه درد ملیون را دوا نکرد. یعنی سران قوم در حالیکه خوب میدانستند که با مراجعت انگلیس ایشان و آمدن ایشان معدوم و با شکست او امیر دوست محمد خان مراجعت کردنی است راه یافتن اتفاق نظر در امور انتخاب شاه کار مشکلی نبود معذالك جلوس فتح جنگ پسر شاه شجاع جنگ های نواب و نایب را از کوچه های شهر بیرون تر در پوزه های بینی حصار و بینی نیزار کشیده تا آخر محمد اکبر خان موفق نشد که کمك بواقع از کابل دریافت دارد بلکه خبرهای حزن آور بی اتفاقی های کابل روحیات غازیان اطراف سردار مجاهد را هم به تدریج ضعیف میساخت. در میان سران قومی که درین وقت در کابل تشریف داشتند آنکه باز هم با تمام این غوغا و هرج و مرج متوجه جلال آباد بود همان نایب امین الله خان است که محض به سایقه افکار وطن خواهانهء بودن اینکه کوچکترین ادعائی برای شخص خود داشته باشد از هرجائی که صدای برای وحدت قوم و ملت بلند میشد لبیك میگفت و بهر راهی که به این مقصد نزدیك تر بود قدم میگذاشت و با وجود شاهانی مانند شاه شجاع، زمان شاه، فتح جنگ و مدعیان دیگر مرکز مراجعات ملت و غازیان بیشتر او بود و اوضاع داخلی بهر نهجی که انکشاف می نمود نقط نظر او اخراج بیگانگان از خاك وطن فرق نمیکرد و تاریخ خودش قدم بقدم این نظریه را تائید میکند پایان تر از طبقه سر کردگان رؤسا و ملکان کوچك تر هر کدام به سابقه شهامت ملی و عشق سرشار فداکاری در راه وطن آمادگی های درین راه نشان داده اند و روح افکار آنها در کلمات ساده مکاتیبی درج است که اینك بار اول درین اثر افشاء میشود و هر کدام سند افتخاری است که سهم ملت را در جهاد آزادی و اخراج دشمنان مملکت جاوید میسازد.

مرقع دوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب نمبر ۲۳۵

هو الغنی

«عرضداشت کمترین خادمان ابراهیم بذروهء عرض ملازمان عالیجاه معلی جایگاه امیر الامراء العظام اسوء الکبراء الفخام صاحبی خدایگانی ام نواب مستطاب نواب محمد زمان خان و نایب امین الله خان دام اقباله میرساند بعد از ادای آداب قدمبوسی که حدی ندارد به تقدیم رساینده معروض میدارد که الهی ظل عاطفت آنصاحبی ام را برمفارق این کمترینان کم نگرداند. صاحبا تعلقچهء سر افراز نامچه که باسم این کمترین مهربانی فرموده اند که جمعیت کرده به جلال آباد بروید صاحبا تا که بندهء حقیر به لغمان نیامده بود هیچ کسی حرکت نمیکرد چونکه بندهء کمترین بلغمان رسید جمعیت نموده معهء پانصد نفر مکمل براق به جلال آباد بسر (مگریگر) رفتیم صاحبا قطرهء خون بمعهء برادران و پسران خود در راه حق جل علی شانه میریزیم ازینطرف خاطر شریف خود را جمع دارند چرا که درین باب هر که اسلام خود را ظاهر میسازد بندهء کمترین را یکی از جملهء خادمان اخلاصمند خود ها تصور نموده کاری خدمات که بوده باشد بدو کلمه اشاره فرمایند که سر افرازی خود دانسته بالرأس و العین بجا آورده شود باقی آفتاب اقبال در ترقی باد برب العباد.»

در پشت مکتوب مهر (ابراهیم)

محمد ابراهیم فرستندهء این مکتوب داماد نایب امین الله خان میباشد و قراریکه ملاحظه میشود درین نامه اصلاً بجواب تعلقچهء به عنوان نواب و نایب نوشته شده است که در اثر آن امر ترتیبات و حرکت بطرف جلال آباد به نامبرده داده شده است. اگرچه از متن مکتوب معلوم نمیشود که ابراهیم خان مذکور از کجا پانصد نفر باخود گرفته است معذالك احتمال زیاد دارد که نامبرده با نفری قومی ولی مکمل براق از لوگر بطرف لغمان حرکت نموده باشد. درین مکتوب از سران فرنگی مقیم جلال آباد (مگریکر) اسم برده شده و او همان نمایندهء سیاسی انکلیس مقیم این شهر بود که با جنرال سیل بر علیه قوای ملی ما مدافعه میکرد.

احساساتی که درین مکتوب نسبت به جهاد و فدویت و ایثار و ریختن خون در راه حفظ وطن دیده میشود چیزی است عمومی که با تغییر الفاظ و کلمات در همه این مکاتیب دیده میشود اینك مکتوب دیگر را که با آمادگی های جنگ جلال آباد ارتباط دارد نشر میکنیم.

مرقع دوم اسناد خطی موزهء کابل مکتوب نمبر ۷۲

صاحبا امیدگاها قبله گاها

«عرض میشود که بخیریت مقدمهء جلال آباد در پیش است و بعضی آدم ها گفتند که سواره و دستهء شما را معمول سفر کرده اند و خود شما را از سفر موقوف کرده اند. صاحبا سواره و پیاده که در تحت این حقیر نام کرده اند امروز روز خدمت است هرگاه از خدمت و جنگ دین رسول الله که ما را مانع نمودند صاحبا دسته و سواره و پیاده هیچ بکار نداریم بهر کس میدهند مختار هستند که نام از ما باشد سوار و دستهء ما بدنبال دیگری بروند. ازین زندگانی مرگ بهتر است و از بابت حسین بیداغچی مواجب نامبرده رامشخص کرده جواب بفرستند و در سر بیداغچی مشقت بسیار است مواجب نامبرده را به درستی بر آورده بکنید و احوال را بدست محمد بانشانی مشخص از برای حقیر نوشته بفرستند که بکار خود بدانیم ایام بکام باد.»

درین مکتوب متأسفانه امضاء و مهر دیده نمیشود اما از عنوان نامه و کلمه قبله گاها واضح میشود که طرف یکی از پسران نایب امین الله خان نوشته شده و چون نصر الله خان پسرش باو در کابل بود احتمال زیاد دارد که این نامه از طرف روح الله خان یا کدام پسر دیگرش تحریر شده باشد. نگاه کنید یکنفر از هموطنان ما درین وقت محض در مقابل افواهاتی که خود را در جنگ اجانب سهیم نمی بینند چقدر بر افروخته میشد. نویسندهء این نامه که روز را روزخدمت جنگ دین رسول الله(ص) میداند دستهء سوار و پیاده را محض بنام و برای مظاهره در اوقات عادی

صلح بکار ندارد متأثر است که چرا دستهء پیاده و سوارهء او بجنگ برود و او را از تشرف به این خدمت مانع شوند در حالیکه جنگ در پیش رو باشد و او در آن شامل نگردد دسته سوار و پیاده را ابداً بکار ندارد. عاشق نام و منصب نیست، سرکردگی قطعه سپاهی را محض برای انجام وظیفه در جنگ آرزو دارد و بس. و در غیر آن مرگ را بر زندگی ترجیح میدهد این ها جمله های بسیار ساده یکی از افراد افغانستان است در قرن ۱۹ همان افرادیکه در آغوش کهساران آزاد مملکت درسایهء احساسات پاك دینی و ملی پرورده شده و با همین افکار منزه و مردانه بکرات خاك مملکت را ازتجاوز اجانب واغیار حفاظت کردند.

* * *

پیشتر دیدیم که سردار محمد اکبر خان به مجرد ورود به لغان فوراً اسرای انگلیسی را در بدیع آباد و قلعه محمد شاه خان بابکر خیل جای داده و متوجه مقدمه جلال آباد و اخذ ترتیبات لازمه برای انسداد راه خیبر گردید. با وجودیکه شاه شجاع حاضر شد که با قوای خود نیروی ملی جلال آباد را تقویت کند با وجودیکه زعمای ملی کابل بیشتر در مسایل شخصی منهمك بودند معذالك به تشویق و اقدامات نایب امین الله خان بعض دسته های قومی با حرارت زیاد که معرف سجیهء ملی افغانی در دفاع وطن میباشد خودها را به لغمان رسانیده و در مقدمهء جلال آباد سهیم شدند. در آغاز مبحث جنگ جلال آباد تذکر دادیم که سردار محمد اکبر خان عند الورود به لغمان باب مذاکراه را با سران انگلیسی مقیم این شهر مخصوصاً با نمایندهء سیاسی ایشان میجر (مگریکر) افتتاح نمود تا حتی المقدور از خون ریزی مزید جلوگیری شود ولی انگلیس ها به هیچ صورت روی موافقت نشان ندادند و با وجود زلزلهء بسیار شدید ۱۹ فروری که سنه ربع تمام خانه های جلال آباد را ویران کرد و استحکامات انگلیس ها را منهدم ساخت باز با لجاجت هرچه تمام تر به ساختن استحکامات و به تقویت خود پرداختند. موهن لال میگوید که من بچشم خود مکتوبی را در کابل خواندم که در آن محمد اکبر خان نوشته بود که (مگریکر) کافر به هیچ صورت روی موافقت نشان ندادند و با وجود

زلزلهء بسیار شدید ۱۹ فروری که سه ربع تمام خانه های جلال آباد را ویران کرد و استحکامات انگلیس ها را منهدم ساخت باز از لجاجت هرچه تمام تر به ساختن استحکامات و به تقویت خود پرداختند. موهن لال میگوید که من بچشم خود مکتوبی را در کابل خواندم که در آن محمد اکبر خان نوشته بود که (مگریکر) کافر به هیچ صورت به مذاکره قانع نمیشود و سائرین مثل (کرنیل دینی) Dennie میجر برادفت Brodfoot کپطان ابوت Abbot خود را در جلال آباد سخت محکم کرده اند [۱] از روی اسنادی که تازه بدست آمده مکتوب نمبر ۸ مرقع سوم اسناد خطی موزهء کابل به موقعی اشاره میکند که سردار هنوز در چهار باغ (حتماً چهار باغ لغمان) است و مردم به اوبسته شده میروند چنانچه مرقوم است!

«... و کلان های تاجکه و افغانیهء تگاب جلال آباد در رکاب ظفر انتساب میباشند سردار محمد اکبر خان حاضر میباشند و خود سردار در چهار باغ مهمان میباشد بناء لشکر کشی دارند و مگریکر در جلال اباد محاصره میباشد.»

قراریکه پیشتر اشاره کردیم مراحل اولی جنگ جلال آباد یکنوع حمله هائی بود که انگلیس های محصور برای بدست آوردن خوراکه به قصد چپاول بعض رمه ها که در نزدیك های دیوارهای شهر می آمدند به یورش مبادرت میکردند و یا اینکه برای محافظت دروگرها که به قصد بریدن علف در پیرامون شهر می فرستادند مجبور به بر آمدن میشدند. غازیان افغانی هم هر وقت که برابر شده بود از هرگوشه و کنار به آنها فیر و حمله میکردند. این وضعیت تا ۲٤ فروری دوام کرد قراریکه از متون انگلیسی معلوم میشود سردار محمد اکبر خان بعد از اخذ ترتیبات لازمه مرکز نظامی خود را از لغمان به (اموخیل) ۱۲ میلی شهر جلال آباد انتقال داد و قوای افغانی برای مراقبت محصورین فرنگی نزدیکتر شدند و به این جهت انگلیس ها روز ۲۵ فروری را روز اول محاصره خود میشمارند. کپتان (ابوت) منظرهء ظهور قوای ملی و افغانی را طوریکه از عقب دیوارهای شهر جلال آباد در نظر اول او جلوه کرده است چنین

(۱)- جلد دوم تاریخ جات امیر دوست محمد خان صفحهء ٤۳۳.

شرح میدهد: «رساله در بلندی ها دور تر از آتش توپ های ما ظاهر شد و پیاده نظام شان در اراضی پست و بلند اطراف ما موقع گفتند و لاینقطع حتی بدون مقصد و هدف فیر میکردند. ایشان چهار علم داشتند که دوی آن سرخ، یکی سفید دارای خطوط آبی و یکی هم بکلی سفید بود. یکنفر ملای کهن سال از میان آنها برآمده و عمامه ئی را به نوك چوب بانگسی بلند کرد. طرف شام همه پس رفتند در حالیکه ۶-۷ نفر آنها در اثر فیرهای تفنگ داران شوقی که شبها مجاز به فیر بودند تلف شدند. به این ترتیب روز اول محاصره بپایان رسید و در طی آن دشمن جبه خانه زیادی را به مصرف رسانید. ما کارتوس های خالی ایشان را جمع کردیم و به این ترتیب ذخیرهء بدست آوردیم.» (۱) بتاریخ اول مارچ سردار محمد اکبر خان قرار گاه نظامی خود را پیشتر آورده به یك میلی دیوارهای شهر در پیرامون قلعهء میر آقاجان موقع گرفت در حالیکه مسیر رودخانه کابل بطرف جناح چپ قشون ملی قرار داشت وعدهء مجاهدین بالای تپهء بر آمدند که به ۳۰۰ متری زاویه جنوب غربی قرارگاه سردار وقوع داشت و از آنجا در خط رسالهء فرنگی ها شروع به گلوله باری نمودند. روزهای ۲-۳ مارچ فیرهای طرفین از همین زاویه دوام داشت روز چهارم مارچ دستهء قوی به دومیلی زاویهء شرقی شهر جلال آباد فرستاده و تا هشتم ماه مذکور درین گوشه فیرهای طرفین دوام داشت و انگلیس ها با توپ های خود مسلسل آتش باری میکردند.»

سپاه فرنگی قوای افغانی را درین وقت ۳۵ هزار سوار ۱۴ هزار پیاده تخمین میکردند ولی (چارل رتبون لو) Charles Rathbon Lan رقم پیاده مبالغه آمیز می پندارند. قرار یاد داشت های «ابوت» درین روز دو نوع مکتوب از شاه شجاع به «جنرال سیل» در جلال آباد توصل نمود یکی رسمی و دیگری خصوصی در مکتوب رسمی انگلیس ها را تهدید میکرد که اگر جلال آباد را تخلیه نمیکنند لشکر بزرگی بر علیه آنها خواهد فرستاد. حال آنکه در مکتوب خصوصی روی سازش نشان داده و نوشته بود که بیشتر از این اعزام قوا را بر علیه شما به تعویق

---

(۱)- صفحه ۲۷۸ جنگ افغانی ۴۲-۱۳۸ تالیف لو.

افگنده نمیتوانم و اطلاع بدهید که قصد و مطلب حقیقی شما .چیست؟ جنرال سیل رسماً به او جواب نوشت که حالا تحت اداره جنرال پالك هستیم و تحت قوماندهء او کار میکنیم.

در همین روز هشتم مارچ افغانها بر یك توپ انگلیسی حمله کرده و آنرا گرفتند. منابع انگلیسی میگویند که دسته افواج شاه شجاع توپ را باخود از شهر کشیده و به ملیون تسلیم دادند. بهرحال توپ بدست غازی ها افتاد. اما تحت آتش توپ های ۹ پونده انگلیس ها آنرا دوباره بدست آوردند. بتاریخ ۱۰ مارچ سردار محمد اکبر خان بنای نقب گذاری را گذاشت. دو روز بعد کپتان «ابوت» فرماندهء توپ خانهء فرنگی زخمی شد. بتاریخ ۱٤ مارچ قوای ملی در یك کیلومتری دروازهء کابلی شهر جلال آباد قوه تمرکز دادند و دامنهء حمله ازین زاویه تا ۱۷ مارچ دوام داشت روز بعد غازیان تپه را که فرنگی ها (تپه چلم) نام نهاده بودند گرفتند [1]. چون تماس غازیان با دیوار ها شکل همبستگی پیداکرده بود از اواسط تا اواخر ماه مارچ انگلیس ها از درك علوفه و آذوقه خیلی در تلهکه بودند.

در اوایل اپریل وضعیت طرفین بجائی رسیده بود که باید خواه نا خواه سرنوشت خود و پیکار را معین کنند. انتشار یك خبر که صحت آنرا انگلیس ها انتظار می کشیدند و در حقیقت بوقوع هم نه پیوسته بود بصورت معکوس برای قوای فرنگی کمك زیاد کرد و سر نوشت جنگ را معین نمود. این خبر عبارت از شکست جنرال پالك و عقب روی او از درهء خیبر که بتاریخ (٥) اپریل در میدان جنگ و در داخل دیوارهای جلال آباد یکسان نشر شد و شادمانی خود را غازیان به فیرهای توپ اعلام کردند. انگلیس های محصور که تا این زمان زمزمه رسیدن جنرال پالك به ایشان قوهء قلب داده میرفت فهمیدند که دیگر انتظار سود ندارد و چشم کمك از طرف هند نباید داشت و سر نوشت آنها به هر نحوی که باشد بدست غازی ها فیصله خواهد شد. در حقیقت امر عکس اینخبر به

(۱)- فرنگی ها این تپه را ازین جهت تپهء چلم میگفتند که روز ۱٤ مارچ بار اول حین آمدن غازیان دیدند که در زیر باران گلوله یکنفر چلم بزرگی را آورده و م میزند

وقوع پیوسته بود جنرال پالك با قوای بزرگیِ که مرکب از ده هزار عسکر بود بود و با رساله و توپخانه مفصلی مجهز شده بود بالآخره در اوائل اپریل مقاومت قبائل را شکسته و معبر را باز کرد. انتشار معکوس این خبر بیشتر به مفاد انگلیس ها تمام شد. زیرا چون خود را در منتهای نا امیدی دیدند پیش خود ختم کردند که فردا خواهی نخواهی از شهر بدٰر شوند و سر راست به کمپ سردار محمد اکبر خان حمله نمایند. قوماندان عمومی قوای فرنگی جنرال سیل به چنین حمله ئی موافقت نداشت ولی سائر صاحب منصبان جزء آنقدر اصرار داشتند که حتی بین خود فیصله نموده بودند که اگر در شب (٦) اپریل جنرال موافقت باین نقشه نکند فردار صبح قبل ازینکه او از خواب بیدار شود عساکر را از شهر بمیدان جنگ بفرستند. بالآخره جنرال موافقت نموده و به ساعت ٥ صبح (٧) اپریل قوای انگلیسی از دروازه های کابلی و پشاوری جلال آباد بر آمدند و به دو ستون در امتداد سواحل رودخانه کابل به راه افتادند و توپخانهء کمپ غازیان که به دونیم میلی غرب جلال آباد وقوع داشت زیر آتش گرفت. سردار محمد اکبر خان به مقابله پرداخت. ولی چون پیش بین چنین حملهء ناگهانی آنهم بیرون دیوارهای شهر مستقیم بالای کمپ خودش نبود سعی اش جائی را نگرفت. دسته های محدود سوار و پیاده که خود را آماده کار و زار ساختند. کاری ساخته نتوانستند و توپ های غازیان وقتی به فیر آغاز کرد که دشمن به (٨٠٠) متری آنها رسیده بود و گلوله از بالای سر آنها میگذشت و در نتیجه علایم پراگندگی و شکست در کمپ ملیون پدیدار شد و سردار با غازیان بطرف لغمان عقب نشستند و انگلیس ها چهار توپی را که قوای ملی از لشکر الفنستن گرفته بودند پس گرفتند و پیش از اینکه آفتاب به نصف النهار برسد کمپ غازیان را اشغال کردند.

* * *

اگرچه حد نهائی این مبحث تحت عنوان (مقدمهء جلال آباد) به همین جا منتهی میشود معذالك خوانندگانی که موضوع را تا اینجا تعقیب میکنند دفعتاً به سوال عمدهء مواجه میشوند که آیا چرا دفعتاً فتح ما به شکست و کامیابی به ناکامی مبدل گردید. شبهه ئی نیست که قواي

بسیار محدود جنرال «سیل» انگلیس مانند گنجشکی در پنجال شاهینی افتاده و جز تسلیم راه نجاتی از چار دیواری شهر جلال آباد برای آنها متصور نبود. معذالك فتح نهائی نصیب ایشان شد و در اثر این پیروزی بار دیگر انگلیس ها خود را بکابل رسانیدند.

موضوع تاثیر قوای امدادی جنرال (پالك) درین امر دخیل نیست. زیرا او هنوز از خیبر نگذشته و وارد صحنهء جنگ جلال آباد نشده بود بلکه آوازهای دروغی شکست او که در جلال آباد منتشر شده بود و از آن در جایش تذکر دادیم باید تأثیر مثبتی به نفع افغانها میکرد نه منفی. نوای معارك نسخهء قلمی موزهء کابل علت این شکست ناگهانی را یکنوع چال سیاسی میداند که انگلیس ها با امیر دوست محمد خان که هنوز در دست ایشان در هند بود بازی کردند. بدین معنی که چون شکست خود و مراجعت امیر را در مقابل اسرای خود بر تخت افغانستان حتمی دیدند موضوع را به امپراطوری وانمود کردند که مراجعت شما بر تخت شاهی بشرطی صورت خواهد گرفت که برای حفظ پرستیژ نظامی بریطانیا به ایشان آنقدر مجال داده شود که خود را بطور مصنوعی بار دیگر تا کابل رسانیده و بعد ازمظاهرهء انتظام گیری بکلی خاك افغانستان را تخلیه کنند. سپس امیر دوست محمد خان نامهء به پسرش سردار محمد اکبر خان نوشته و بانشانی عینك و قوطی نسوار خود به او فرستاده و در نتیجه به اساس یك نوع مانورهء مصنوعی سردار قوای خود را به تدریج از جلال آباد به تیزین و از آنجا بکابل و از کابل به بامیان عقب کشید و به این ترتیب قوای جنرال پالك تا کابل آمده و بغرض انتقام (برنس) و (مکناتن) بعضی حصصی چته های کابل را آتش زد و آنگاه اسرای انگلیسی را گرفته و با قوای جنرال (نات) که از قندهار از راه غزنی بکابل رسیده بود همه یکجائی از کابل بطرف هند رهسپار شدند و افغانستان را تخلیه کردند [۱].

نظریهء مولف نوای معارك با اینکه جنبهء افواهی دارد امری است منطقی که در غیر آن علت شکست و عقب نشینی مسلسل قوای افغانی

---

(۱)- متن نوای معارك مربوط به این مطالب بحث نمونهء کلام مولف به تعقیب مقالهء که آقای غبار راجع به معرفی کتاب مذکور نوشته در شمارهء (۷۵) آریانا نشر شده است.

از جلال آباد تا کابل و از کابل تا بامیان خوب فهمیده نمیشود و بر علاوه درجنگ های ما بافرنگی درطی قرن ۱۹ نظیراین تشبثات دیده شده است.

بهرحال، اگرچه انگلیس ها فتح خویش و شکست سردار محمد اکبر خان را در جلال آباد و تیزین و آمدن مجدد خود را بقصد انتقام بکابل با آب و رنگ مخصوصی جلوه میدهند حقیقت اینست که این شکست و عقب نشینی سردار محمد اکبر خان شکل یکنوع مانوره ء مصنوعی داشت که در اثر موافقت و هدایات امیر دوست محمد خان بعمل آمده بود. معذالك این را هم باید وانمود کرد که بعد از حرکت سردار غازی بطرف جلال آباد تا روز مراجعت او اوضاع کابل آشفته ومیدان جلال آباد تقریباً فراموش شده بود که مختصراً اینجا بدان اشاره میکنیم.

عدم سهم گرفتن شاه شجاع در جنگ جلال آباد و ادعاهای نواب محمد زمان خان که بنابر انتخاب قبلی سران مجاهدین هنوز خویش را ذی حق مقام شاهی میدانست و افکار موافق و مخالف عده ء دیگر فضا را آشفته ساخته بود.

این افکار اساساً باید بعد از قتل شاه شجاع و پیدا شدن امکانات مراجعت امیر دوست محمد خان از میان میرفت ولی با پادشاه شدن فتح جنگ و مخالفت نواب محمد زمان خان و نایب امین الله لوگری درین مسئله و فی مابین خود که اولی امارت خود را بیشتر در نظر داشت و دومی میخواست با یك فیصله ء آنی و فوری سران ملی را عجالتاً برای دفع و مقابله اجنبی بهم متحد سازد تیره تر شد و کار مشاجره ء زبانی که چند ماه دوام داشت به جنگ های عملی بالاحصار و کوچه و بازار شهر کشید و پهلوی جنگ افغان و انگلیس در جلال آباد جنگ میان خود افغانها در کابل در گرفت و این بی اتفاقی ها طبعاً در روحیات غازیان میدان جلال آباد تأثیر افگند. حالا که اسمی غازیان بمیان آمد باید این حقیقت تلخ را هم اعتراف نمود که غازیان ما طوریکه در مکاتیب مربوط به جنبش غزنی دیدیم عموماً حرارت شان بعد از حمله ء اولی و بردن غنیمت به تدریج سرد میشود و این کیفیت روحی در مقدمه ء جلال آباد هم تأثیری داشت. بهرحال سردار محمد اکبر خان بعد از شکست جلال

آباد و تیزین که خواه آنرا شکست مصنوعی دانست یا واقعی بکابل به عجله رسید که فتح جنگ در بالاحصار محصور و قوای نواب محمد زمان خان و نایب امین الله خان در پیرامون تپهء مرنجان مصروف پیکار بودند و با مداخلهء او مخالفت با قبول شدن پادشاهی فتح جنگ و وزیری خود سردار محمد اکبر خان خاتمه پذیرفت. با رسیدن قوای بزرگ انگلیس از مشرقی و مکاتبهء مخفی که میان ایشان و فتح جنگ صورت گرفته سردار محمد اکبر خان آخرین شهزادهء سدوزائی را به حبس افکند ولی با نزدیك شدن عساکر جنرال پالك بکابل خود وزیر جانب بامیان عقب نشست و فتح جنگ به استقبال انگلیس ها تا جلال آباد رفته و در سایهء بیرق آنها بر تخت بالاحصار نشست و امین الله خان لوگری آخرین مجاهدی است که درین ساعات نا امیدی و پراگندگی با دسته بسیار محدود غازیان در دامنه های تپه های قشنگ استالف با قوی فرنگی پنجه داده بود.

دشمن اول انگلیس باید تا دقیقهء آخر با آنها بجنگد.

مبحث هفتم

در اطراف قتل شاه شجاع

طوریکه همه میدانند و مشرح درکتب و مأخذ متعدد نوشته شده علت دخالت انگلیس ها در امور داخلی افغانستان در سال های ۱۸۳۸-۱۸۴۲(۱۲۵۵-۱۲۵۸ هجری قمری) تشویشی بود که از رهگذر حفظ خاك هندوستان احساس میکردند و بسط نفوذ روسیه در آسیای مرکزی و ایران و نقشه های تجاوز کارانه کشور اخیرالذکر نسبت به هرات انگلیس ها را برآن داشت که معجلانه در صدد اقدامات لازمه برآیند و بعد از اینکه به لباس تجارت هیئت هائی را برای کسب معلومات و مطالعه اوضاع افغانستان و ماوراء النهر فرستادند مصالح سیاسی نهائی ایشان بدان قرار گرفت که شاه شجاع پادشاه سدوزائی را باردیگر به تخت و تاج برسانند و بنام او طور دلخواه زمام امور مملکت را تا زمانی که مقتضی دانند در دست گیرند و این خود دخالتی بود واضح و صریح در امور داخلی یك مملکت مستقل و آزاد که پادشاهی در مرکز آن نشسته وحکمفرمائی میکرد، شاه شجاع با پشتیبانی قوای انگلیسی از راه قندهار و غزنی به تاریخ اول جمادی الثانی ۱۲۵۵ وارد کابل شد و بعد از ۳۷ سال بار دوم در بالاحصار بر تخت نشست و امیردوست محمد خان بعد از خورد شدن مقاومت جدی پسرانش، سردار غلام حیدرخان وسردار محمد افضل خان در شهر غزنی و حوالی قریب آن از ارغنده خود را به طرف بامیان و خلم کشید تا اینکه به بخارا پناهنده شد. این مسئله مبرهن است که موضوع آمد و شد پادشاهان تقرر و بیجا شدن امراء و مخالفت خانوادگی دو خاندان بزرگ سدوزائی و بارکزائی جزء مسایل داخلی بود که چگونگی آن با جنبه های روشن وتاریك و نقطه های قوی و ضعیف در

جریان تاریخ قرن ۱۹ مملکت ثبت است و به این لحاظ از نقطه نظر تاریخ داخلی بیجا شدن امیردوست محمد خان و جلوس مجدد شاه شجاع الملك آنقدر اهمیت خاص نداشت ولی دخالت انگلیس ها درین امر و طرفداری های عملی آنها از این و آن و مخصوصاً تجاوز با قوای مسلح و تحمیل نظریات خصوصی صحنه را کاملا شکل دیگری داد و ملت نه تنها در مقابل ایشان بلکه نسبت به شاه شجاع پادشاه دست نشانده ایشان عکس عمل های شدیدی نشان داد که معرف روح افغانیت است. سه سالی که انگلیس ها بنام شاه شجاع و شاه شجاع در سایهء قوای انگلیسی بر مملکت حکمرانی میکردند در حقیقت امر نمایندهء فرنگی کلیهء مجاری امور را در قبضهء خود گرفته بود، شکلی دارد نوین که قضایای داخلی و مخالفت های قبیلوی وشخصی را تحت الشعاع قرار داده و هرچند اجنبی ها با انتشار پول و برانگیختن رقابت های شخصی و تفرقه اندازی های قومی میخواستند سیادت خود را تحکیم کنند، مشاعر ملی روز به روز بر علیه این قبلی افکار و صاحبان آن انکشاف نموده وتا اندازهء زیاد موجب اتحاد ویگانگی ملت گردید و تفرقه افکار را به وحدت افکار نزدیك تر ساخت و سرداران ملی وسران غازیان در چهار کنج مملکت بار اول در جریان واقعات قرن ۱۹ همدست و همکار و هم آهنگ شدند.

شبههء نیست که درین گیر و دار پر آشوب اجتماعی عده ئی از راه پول تطمیع شدن و تحریکات بیگانه در گمراهی بعض دسته ها کارگر افتاد ولی روح ملی زیر بار نرفت بلکه پرورش یافت و تقویت شد و چنان استوار گردید که برمخالفین خودی وبیگانه چیره گردید.

علت العلل قتل شاه شجاع که صبح روز چهارشنبه ۲۳ صفر ۱۲۵۸ مطابق ٥ اپریل ۱۸٤۲ بدست شاه شجاع الدوله پسر سردار محمد زمان خان بین راه بالاحصار وسیاسنگ صورت گرفت همان روح انزجار و تنفر ملی است از نفوذ اجنبی و اجنبی پرستی که به حساب آن«برنس» و«مکناتن» و«شاه شجاع» فرقی نداشت و حتی به حکم اینکه اجنبی، اجنبی است از خود چرا اجنبی پرست شود، شاه شجاع را شعور ملی بیشتر مقصر میداند چنانچه او را«لات کلان» لقب داده بودند. بهرحال،

چون قتل شاه شجاع بدست شجاع الدوله پسر نواب محمد زمان خان بارکزائی همان نوابی که چندی قبل پیش از شورش کابل برای چندی به لقب(زمانشاه) به پادشاهی انتخاب شده بود، صورت گرفته و از جانب دیگر مکتوبی در دست است که رضایت خاطر زعیم بزرگ قومی نایب امین الله خان لوگری را هم درین امور مورد پرسش قرار میدهد واقعه قدری خصوصی تر مطالعه میکنیم. اینك اول متن مکتوب خصوصی را که از طرف روح الله خان یکی از پسران نایب امین الله خان به جواب رقعهء پدر خود از لوگر به کابل فرستاده و در مرقع(دوم) تحت نمره(۲۸) قید است، نشر میکنیم:

«صاحبا خدا یگانا امید گاها»

«در خصوص احوال شاه شجاع الملك رقعه ئی که ارسال نموده بودید، رسید و از آن رقعه هیچ احوال معلوم نشود که این امر بدون رضای انصاحبی ام بوقوع رسیده یا به مشورت آن صاحبی ام درین وقت مجید خان را ارسال خدمت نموده ایم امید که آنچه احوال که بوده باشد تمام را قلمی نموده ارسال دارید که خاطر جمعی حاصل گردد تاحال نهایت پریشان میباشم. امید که مجید خان را یك ساعت نگاه نداشته رخصت دارند که از آمدن او خاطر جمعی حاصل گردد درین باب چون اراده حق قرارگرفته بود، اولاً خو باید که نمیشد وحال که شد انصاحبی ام باید که دنبال این سخن رانگیرد ودرطرف اسلام کوشش نمایند،باقی خود انصاحبی ام مختاراند. زیاده از این طرف ازهرباب خاطرخودرا جمع داشته احوالات راقلمی دارند زیاده ایام بکام باد.» «مهر بنده کمترین روح الله»

قراریکه درین مکتوب ملاحظه میشود، بعد از قتل شاه شجاع بدست شجاع الدوله، نایب امین الله خان لوگری رقعه ئی به پسر خود به لوگر فرستاده و واقعه را به او اطلاع داده است. اگر چه متأسفانه متن این رقعه در دست نیست اما از روی جواب آن معلوم میشود که نایب مذکور مفصل داخل موضوع نشده و اظهار نظری در مورد قتل شاه شجاع نکرده است. عدم اظهار نظر نایب امین الله خان درین مورد شاید آنقدر غرابت نداشته باشد زیرا نامبرده واقعه را منحیث محض واقعه به

پسر خود اطلاع داده عجیب تر سوال پسر او که می پرسد:

« که این امر بدون رضای آنصاحبی ام بوقوع رسیده یا به مشورت آنصاحبی ام. » متن مکتوبی که بالا نشر کردیم از چند سطر بیش نیست ولی درین چند سطر نکاتی است که تحلیل آن در هوا و فضای اجتماعی و سیاسی و آراء ، افکار ونظریات ملی و در در باری و دخالت نظریات اشخاص در تشخیص منافع مملکتی اهمیت زیاد دارد. کسانیکه از مجاری امور این وقت اطلاع دارند، خوب میداند که سه سالی که شاه شجاع بار دوم برتخت سلطنت نشسته بود و نماینده و قوای انگلیسی در پهلوی او استاده بودند چه افکار و عقاید سیاسی و ملی و خانوادگی و شخصی و داخلی و خارجی در جریان بود. همه میدانند که شاه شجاع من حیث ارتباط به خاندان سدوزائی بیشتر از سائر بزرگان قومی که از زاویه اجنبی پرستي از او متنفر بودند از سران بارکزائی به نسبت رقابت خانوادگی هم در هراس بود و مخصوصاً از شخص نواب محمد زمان خان که در غیاب امیردوست محمد خان و سردار محمد اکبرخان از بارکزائی ها قیادت میکرد و حتی پیش از شروع شورش معروف کابل چندی به لقب(زمانشاه) به شاهی هم برگزیده شده بود، خوف زیاد داشت. انگلیس ها درمیان سران قومی خوب دریافته بودند که برای تخفیف وزن بارکزائی ها و مخصوصاً سبك ساختن ثقل مقام سردار محمد زمان خان باید شخص دیگری از رؤسای بزرگ تجلیل و تقویت شود و لو که این شخص دشمن درجه اول آنها باشد از این رو شاه شجاع به نایب امین الله خان لوگری و پسران و خاندان او تمایل و اعتماد زیاد نشان میداد و در دربار های عام در مقابل نظر نواب محمد زمانخان و پسرش شجاع الدوله خان و دیگر سرداران بارکزائی به او احترام زیاد قایل میشد و از او تجلیل و تکریم میکرد و خلعت های زیاد به او و پسرانش میداد و در نظر داشت که ذریعهء او افکار و نظریات خود را به سرداران بارکزائی تلقین کند. حینی که در اثر فشار و اصرار ملت بالاخره شاه شجاع حاضرشد که برای محاربه قوای انگلیس مقیم جلال آباد و مقابله جنرال پالك[1]

---

(۱) خبر آمدن جنرال پالك و قوای او به کابل رسیده بود لیکن مدتی گرفتاریها دیگر حرکت او را از پشاور به طرف جلال آباد به تعویق افگنده بود.

از کابل به طرف جلال آباد حرکت کند و پسرش فتح جنگ را عوض خود در بالاحصار تعین نمود، نصرالله خان یکی از پسران امین الله خان لوگری را به نیابت سلطنت انتخاب و برقرار کرد. بیاییم به معرفی شخصیت امین الله خان لوگری و نقش سیاسی که میخواست درین گیر و دار در مقابل انگلیس ها و شاه شجاع از یکطرف و در مقابل بارکزائی ها از جانب دیگر بازی کند ودرین موقع باریك که افکار ومنافع زعما در تصادم بود راهی پیداکند که مقدم برهمه دست اجنبی ازمملکت کوتاه شود.

امین الله خان لوگری طوریکه همه میدانیم و خوشبختانه مدارك زیاد دیگر برای معرفی او و آمال او در ماخذ خود و یگانه در دست است یکی از بزرگترین زعمای ملی و یکی از سران درجه اول مجاهدین و به تصدیق منابع انگلیسی از دشمنان نمره اول اجنبی ها بوده و به شهادت مکاتیبی که تا حال نشر شده در مدت نیم قرن مورد توجه و احترام تمام امرا و شهزاده گان و بزرگان وقت چه سدوزائی و بارکزائی وغیره واقع شده و درهمه مواقع حسن رابطه و خدمت گذاری را به مملکت شعار خود قرار داده بود و به حیث یك دشمن دانا و مشتعر به مفاد ملی ازهمه بیشتر در میدانهای مختلف شخصاً قوای غازیان را در مقابل فرنگی رهبری میکرد و میدان های دور از دست را با ارسال مکاتیب و قاصد اداره مینمود. آیا کسی در مقابل قوای فرنگی نه یك روز بلکه همیشه جنگیده است میتواند که با دست نشانده‌ء انگلیس صمیمانه همدستی و همکاری کند، پس واضح است که نایب امین الله خان در بعضی سازش های ظاهری باشاه شجاع و بعد از قتل او با پشتی بانی مؤقتی و آنی پسرش فتح جنگ مقاصد عالی ترداشت که غایه‌ء آن محض مفاد ملی و مملکتی بود. امین الله خان لوگری از تماس نزدیکی که شاه شجاع میخواست با او پیدا کند، همیش موقع را مغتنم شمرده و سعی داشت که او را از آغوش حمایت انگلیس ها بیرون کند و به این شرط فضای مکدر و بین او و سران بارکزائی را روشن تر ساخته و به حیث زمامدار ملی سلطنت او را با همکاری بارکزائی ها تقویت بخشد و به صورت دسته جمعی گلیم سلطه فرنگی را از تمام مملکت جمع نمایند. بعضی از بارکزائی ها خصوص نواب

محمد زمانخان[1]. و پسرش شجاع الدوله باریکی نظر او و تحریکات اجانب را خوب نه فهمیده و تا اندازهء با افکار رقابت آمیز مشتعل میشدند و حتی با یکنوع تلقیات دیگر به تحریک میرحاجی پسر مرحوم میرواعظ و دیگران میخواستند که موقعیت نایب لوگری را در افکار مردم به کلی سقوط دهند بعد از اینکه شاه شجاع بدست شجاع الدوله کشته شد، چرانایب لوگری باپسرمقتول یعنی فتح جنگ همکاری کرد؟

حتی چرا مدت تقریباً چهل روز با ملیبون سر مخالفت را گرفت؟

نایب امین الله خان با بصارتی که در مجاری امور داشت، میفهمید که انگلیس ها بعد از قتل «برنس» و «مکناتن» و نابود شدن ۲٤ هزار عساکر ایشان بین راه کابل و جلال آباد، در صدد اشغال مجدد کابل هستند تا پرستیژ خود را بجا کنند و به اصطلاح ما انتقام بگیرند. امین الله خان خوب احساس میکرد که در صورتیکه هنوز قندهار و جلال آباد بدست دشمن است و جنرال پالك با قوای بزرگتر در صدد دخول به افغانستان میباشد، فرنگی ها پیش خود ختم کرده اند که باردیگر خود را به کابل برسانند و لو بغرض یك نمایش ظاهری هم باشد، پس در حالیکه هنوز اجنبی در داخل مملکت بود، قوای دیگری برای تقویت آن از هند می آمد سعی داشت که وحدت قوم، مقام سلطنت و نقطهء اتکای ملی را درین موقع باریك و لو به وجود یکی از پسران شاه شجاع هم باشد حفظ کند تا خوبتر به مقابل اجنبی دفاع به عمل آید زیرا این نکته قابل اعتراف است که بعد از خارج شدن قوای انگلیسی از کابل و حرکت سردار محمد اکبرخان به طرف جلال آباد به غرض مقابله با فرنگی هائیکه خود را آنجا محکم کرده بودند، حرارت دسته های مجاهدین در کابل کمی سرد شده بود. قرار ملاحظات یکی از جاسوسان دشمن یعنی موهن لال که بعد از حرکت قوای الفنستن هنوز در کابل بود متأسفانه زعمای ملی بیشتر متوجه اشغال مقامات و غازیان گرفتار بردن اموال و غنایم شدند و مسئله جلال آباد و تقویت غازیان آنجا از نظر ها افتاده و تقریباً فراموش شد.

---

(۱) به علت انتخاب شدن چند روزه به شاهی مفاد شخصی در بین داشت

پس اگر مفکوره‌ء نایب امین الله خان درین مورد اخیر عملی میشد، امکان زیاد داشت که نظریه ملییون و بارکزائی ها هم به بهترین صورت عملی شود و هم غزنه وکابل واستالف ازآتش سوزی های اجنبی نجات یابد و هزاران کتب قلمی غزنه و دروازه‌ء مزار سلطان محمود غزنوی که بغلط آنرا دروازه‌ء سومنات خوانده بودند دست نخورده بجای خود بماند.

نایب امین الله خان تا وقتیکه این نقشه امکان داشت عملی شود کوشید و حتی درین راه اتهامات بعضی افراد کوتاه بین راهم متحمل شد تا اینکه سردار محمد اکبرخان غازی یکی به علت عدم توجه زعمای مرکز به امور جلال آباد و دیگر شاید در اثر کدام پیغام خصوصی امیردوست محمد خان نه به صورت شکست در مقابل دسته محدود فرنگی مقیم جلال آباد که انگلیس ها ادعای آن را دارند، بلکه به مقتضای یك مانوره‌ء مصنوعی و جلوگیری از بی اتفاقی سران قوم به طرف کابل آمد و از آنجا به طرف بامیان عقب نشست و عساکر جنرال پالك و جنرال سیل جانب کابل سرکشید. آنگاه نایب امین الله خان لوگری به سردار محمد اکبرخان و نواب محمد زمان خان زعیم دیگر بزرگ ملی و بقیه ملییون پیوست و خود بحیث یکی از سران قوای غازیان در مقابل قوای که از طرف جنرال پاك به سرکردگی M Coskil مك کسکل به طرف سمت شمالی فرستاده شد درکوهدامن بنای ترتیبات تدافعی را گرفت و در موقعیکه کابل بار دیگر اشغال شده بود و فتح جنگ در زیر بیرق انگلیس در بالاحصار نشسته و وزیر اکبرخان جانب بامیان رفته بود آخرین دسته غازیان را در دامنه ها و شیله های استالف به مقابل اجنبی آماده میساخت.

اگر نایب امین الله خان لوگری به مفهوم دیگر غیر از آنچه شرح یافت با شاه شجاع و پسرش همفکری میداشت، موضوع در خاندان او ومخصوصاً در میان پسرانش که داخل چرخ دربار و اجتماع بودند، پوشیده نمی ماند و ترددی در میان نمی بود. که یکی از آنها رضایت ویا عدم رضایت پدر خود را در چنین سوء قصدی پرسان کند، گمان میکنیم جمله‌ء دیگر مکتوب که اینك بین ناخنك میگیریم عین مفکوره‌ء این

خانواده را به اوضاع عمومی این وقت ترسیم میکند:

«صاحبا درین باب چون اراده‌ء حق قرارگرفته بود اولاً خو باید که نمی شد و حال که شد آنصاحبی ام باید که دنبال این سخن را نگیرد ودر طرف اسلام کوشش نمایند...»

در جمله سه حصه قابل دقت است، معنی قسمت(اولاً خو باید نمی شد) همان است که از نقطه‌ء نظر نایب امین الله خان شرح دادیم. در قسمت دومی (آنصاحبی ام باید که دنبال این سخن را نگیرند) فوراً باید گفت که آنصاحبی (دنبال سخن) را برای چندی گرفت و آنهم مانند قسمت اولی علتی داشت که برای چند وقت معین تعقیب شد ولی ون در محیط و حوش و حول آنوقت غایه‌ء آن فهمیده نشد و فهمیدن آن هم در آن موقع هیجان روحی مشکل بود. بقرار حصه‌ء سوم جمله فوق که میگوید:(بطرف اسلام کوشش نماید) کوشش بخرج داد تا آخرین نقطه‌ء توان وامکان درحالیکه بیشتر سران مجاهدین یا خاموش یا پراگنده شده بودند، غازیان چیزی به فکر پنهان کردن غنایم بودند وچیزی را دهشت قوای انتقام گیرنده‌ء اجنبی به هراس افکنده بود با دسته محدودی از غازیان حقیقی در دامنه های تپه های قشنگ استالف مقاومت کرد و جنگید. تصور میتوانید که یکی ازمجاهدین با حرارت ملی درحالیکه همه‌ء نقشه های رفقای مجاهد خود را بی نتیجه می بیند و بعد از خبر آتش سوزی های غزنه و کابل شعله های آتش را از فراز سنگر خود مشاهده میکند که در آسمان استالف زبانه میکشد چه حال دارد؟ اگر انگلیس ها تصور کرده باشند که باین آتش سوزی ها انتقامی گرفته اند زهی اشتباه استالف زیبای ما زیبا تر شده و باد شعله های آتش همیشه مزاج آتشین ملت افغانستان را مشتعل نگاه خواهد داشت.

مبحث هشتم

در سالهای اول امارت امیردوست محمدخان تهدید برادران پشاوری و قندهاری و نقشه های رنجیت سنگ و شاه شجاع از شرق و غرب

قراریکه در مبحث(اول) مفصل شرح یافت، سردار دوست محمد خان با اینکه کوچکترین برادران بارکزائی بود با بصارت، جسارت و روح مجادله ئی که داشت با برادران بزرگتر خود مثل سردار محمد عظیم خان شیردل خان، پردل خان، سلطان محمد خان در مسائل مختلف و بیشتر سر اشغال حکومت کابل مبارزهء زیاد نمود تا اینکه سردار محمد عظیم خان در سال ۱۲۳۸- ۱۸۲۲م وفات نمود و ثروت او و تخت کابل که هردو بدست پسرش حبیب الدین خان افتاده بود، توجه همه برادران بارکزائی را از قندهار و پشاور جلب کرد، سردار دوست محمدخان که در زمان حیات سردار محمد عظیم خان بیشتر ازسائر برادران در تصاحب کابل چال بازی و زور آزمائی نموده بود به تشبثات سابقهء خود او ادامه داده و بعد از یك سلسله اقدامات و مقابله ها صلح وجنگ وآشتی با سردار پردل خان و شیردل خان و سلطان محمد خان و حبیب الله خان بالاخره بالاحصار کابل را از سردار سلطان محمد خان متصرف شد و برای تسکین خاطر برادران مسکونه کابل و قندهار و پشاور میثاقی در ماه ربیع الثانی سال ۱۲٤۲ هجری قمری به میان آمد و متن آرا در مبحث اول این اثر ملاحظه کردیم و در نتیجه حکومت کابل را برای خود مسلم ساخت چون موضوع امارت امیردوست محمد خان نقشه میثاق شیرد خان را برهم زد[1] از همه برادران قندهاری روی مخالفت نشان دادند و پردل خان با قوائی متوجه

---

(۱) اساس این میثاق در صفحهء (٤۱) این اثر ملاحظه شود.

کابل شد و تاحوالی سرچشمه مقر آمد و از این طرف امیردوست محمد خان در مقابل او حرکت کرد ولی چون مرض وبا در میان دسته های طرفین شیوع پیدا کرد هردو برادر دست ازجنگ کشیدند و پردل خان حکومت دوست محمد خان را در علاقه ای کابل و غزنی و کوهستان به رسمیت شناخت.

آرزوی نهائی امیردوست محمد خان درین وقت این بود که برادران قندهاری و پشاور او به علاقه های خویش قانع بوده، حتی المقدور از اتحاد و تجاوز آنها بر علیه امارت کابل جوگیری شود. درحقیقت امر درین وقت دو نوع اندیشه افکار امیر را سخت مشغول ساخته بود در داخل مملکت قانع داشتن برادران به جاگیر های معینه شان که در آن دوری برادران قندهاری و پشاوری از کابل نقطه اساسی را تشکیل میداد و در خارج نقشه ها و اقدامات تهدید آمیز و تجاوزکارانه رنجیت سنگ و شاه شجاع از شرق و غرب که در آن رفع سازش ایشان با دو دسته برادران منظور اساسی بود. درست در همین موقع که این اندیشه ها در دماغ امیر خطور میکرد برای برادران پشاوری واقعه ئی پیش آمد که مدتی ایشان را مشغول و سرگرم و پریشان و ضعیف ساخت و آن عبارت از ظهور سید احمد پشاوری بریلوی بود که تطبیق نقشهء انگلیس ها اوضاع جدیدی را روی کار آورد.

اگر چه جنگ های سید ظاهر برعلیه سك ها و با رنجیت شروع شد ولی به انکشاف اوضاع مفاد نهائی آن به رنجیت سنگ و در نتیجه النتایج به انگلیس ها عاید گردید. بهرحال، و بعد از یك سلسله جنگ های سید با رنجیت و طرفداری برادران پشاوری اول با سید و بعد از کشف حقایق با رنجیت و با معلوم شدن نیات سوء راجای سك باخود رنجیت قوای آنها را به مراتب ضعیف ساخت و چون بدبختانه کابل درین وقت به پشاور کمك نمیکرد به استثنای شهر پشاور و کوهات بقیه نقاط این علاقه را سکها متصرف شدند.

در فرصتی که برادران پشاوری مشغول کارخود بودند و برادران قندهاری هم بعد از برخورد مقر عقب رفتند.

دوست محمد خان به تحکیم موقعیت و امارت خود ترتیب آمادگی هائی را گرفت تا یك طرف علاقه(زرمت) و (بنگش) و جانب دیگر(تگاب) و(بالاباغ) و(جلال آباد) را مطیع خود کند. نقاط اول الذکر را به کمك وزیر خود حاجی خان کاکری و علاقه های اخیر را توسط نواب جبارخان تابع و حاکم بالاباغ را باج گذار خود ساخت.

درین میان دو تن از برادران دوست محمد خان ، یارمحمد خان در پشاور، و پردل خان در قندهار به فاصله یك سال بعد یکدیگر در ۱۲٤٤ و۱۲٤٥(۱۸۲۸-۱۸۲۹م) وفات نمودند و در نتیجه اقداماتی که شرح یافت حوزهء نفوذ دوست محمد خان به دو طرف از (جلال آباد) تا(زرمت) انبساط یافت و برادران او از شرق و غرب مورد تهدید مستقیم رنجیت سنگ و کامران واقع شدند و خودش سالهای نسبتاً آرامی را سپری میکرد تا اینکه در سال ۱۲٤۹(۱۸۳۲) شاه شجاع بنای لشکر کشی و حمله را بر قندهار گذاشت، در مبحث (اول) آخرین کوشش شاه شجاع را در ۱۲۳۷ در سند درمقابل سردار محمد عظیم خان و سائر برادران بارکزائی و ناکامی او به پیشرفت مزید به طرف قندهار دیدیم بعد از ناسازگاری میران سند که بازی دوجانبه میکردند، شاه شجاع به (لودیانه) مراجعت نمود و تماس بیشتر بین او و انگلیس ها پیدا شد تا اینکه در اثر نقشه های ایشان که شجاع و رنجیت سنگ همه در آن رول داشتند بالاخره به میثاق سه جانبه میان انگلیس ها و شاه شجاع و رنجیت سنگ امضا شد و رنجیت سنگ برای مشغول ساختن برادران قندهاری حتی امیردوست محمد خان به طرف قندهار و تأمین مکاتب خود در پشاور نه تنها به لشکر کشی شجاع به طرف قندهار موافقت کرد، بلکه یك لك روپیه هم به این منظور به او داد و پول دیگری هم از میران سند گرفته و آمادهء حرکت و حمله به طرف قندهار شد.

وقتیکه خبر آمد آمد شجاع به قندهار رسید کهندل خان برادر خود مهرد خان را برای درخواست کمك به کابل فرستاد، امیردوست محمد خان که خطر شجاع را بعد از قندهار متوجه خود میدانست، بدون خواهش کهندل خان هم در تهء دل آماده رفع خطر بود، معذلك برای اطمینان

خاطر از حرکات برادران و برادرزاده گان مجلسی در کابل تشکیل داد و سردار سلطان محمد خان و نواب محمد زمانخان حاکم جلال آباد را دعوت نمود اولی حاضر شد ولی دومی تعلل نمود و نیامد و در نتیجه دوست محمد خان پیش از اینکه به طرف قندهار در مقابل شجاع سوقیات کند، طرف جلال آباد امر حرکت داد و در نتیجه نواب محمد زمان خان بدست وزیراکبرخان اسیرگردید ولی از حمله به جلال آباد واقعهء سوء دیگری رخ داد که برادران پشاوری خویش را مورد تهدید تصور کردند و از رنجیت کمك خواستند در نتیجه هری سنگ سرلشکر قوای سك پشاور را اشغال کرد. (۱۲٤۸-۱۸۳۲) و قوای دوست محمد خان که چنین عزمی نداشت از الحاق جلال آباد به حوزهء حکومت کابل رهائی یافته به کابل برگشت و دوست محمد خان برای رفع حمله شاه شجاع عازم قندهار گردید.

راجع به همین لشکر کشی های شاه شجاع و آوازه هائی که طبعاً درین وقت چه در قندهار و چه در کابل تولید شده بود، مکتوبی در دست است که از طرف نصرالله خان و سرافرازخان پسر و برادر امین الله خان لوگری از کابل و یا از لوگر بنام نایب مذکور به قندهار فرستاده شده است. امین الله خان در زمان حکومت سردار پردل خان چندین سال در قندهار بود و از روی این مکتوب و مکتوب دیگری که بعد تر نشر خواهیم کرد معلوم میشود که بعد از وفات پردل خان تا سال ۱۲٤۹ هجری قمری در آن شهر بوده اینك نقل مکتوب.

مکتوب نمبر ۱۷۱ مرقع اول اسناد خطی موزهء کابل

از یوم که از خدمت مرخص شدیم بده یوم به لوگر رسیدیم خبر آمد که سردار امیرمحمد خان هفت یوم در لهگرد بودیم یوم هشتم وارد کابل شدیم و به خدمت سردار صاحب رفتیم بسیار خوش آمدی کرد و سردار سلطان محمد خان هم از جلال آباد آمده بود بسیار از حد گذشته سردار دست محمد خان گرفتار و پریشان میباشد صاحبا مرزا عبدالسمیع خان

هم بسیار مهربانی و شفت دارد نرسیدن کابل اینجانبان را مهمانی خوب نمود دیگر اینکه از بابت ملك، قلعهء فیض الله خان و قلعهء ناد علی گفتگو کردیم تعلقچه سردار صاحب را گرفته بمواجب های این جناہان در دو مالیه آنها را گفتگو کردیم به همرای ملك طره باز و دیوان غلجائی اخرالامر خروار تبریری و بیست پخته نقد مقرر شد از قرار تفصیل .

مالیه	جوخوره	نقده
هشت خروار	دو خروار	
خروار ده پخته	خروار بیست پخته	بیست پخته

دیگر اینکه از تا... هم دو نیم خروار تبریری تعلقچه بمواجب خود گرفتم و دونیم خروار از رستم خیل و هشت خروار سیزده پخته از بابت عباد زرین که همه ساله میگرفتند بالکل همه را بمواجب خود گرفتم و همرای عباد زرین هم گفتگوی داریم که کم نکنیم تا دیده شود چه میشود دیگر آنکه صاحبا در خصوص آمدن خانه کوچ ها مرضی سردار دوست محمد خان به آمدن خانه کوچ ها میباشد.

که بیاید، صاحبا شما خود عقل عالم هستید که خانه کوچ های خود را می فرستید یا نمی فرستید احیاناً اگر از طرف شاه شجاع شورش میباشد و سردار کهندل خان هم بد نمی برد باید که بخیر بزودی خانه کوچ ها را بفرستید و اگر میداند که شاه شجاع زمستان بالای قندهار مقدمه نمی کند و سردار کهندل خان هم بد می برد بامدن خانه کوچ ها باید که شما کاغذ سردار کهندل خان را برای سردار دوست محمد خان بفرستید که خانه کوچ خود را روانه میکرد اینجانبان منع نمودیم که شکشت در...... مامی افتد انشاء الله نوروز کوچ نایب را رخصت میکنیم که بیاید و شما هم به همین طریق کاغذ برای سردار دوست محمد خان روانه نمائید... بهر طریق که میدانید شما خود عقل عالم هستید صاحبا... درین جا آوازه شاه شجاع میباشد احوالات تحقیق باینجانبان... دیگر آنکه صاحبا سردار دوست محمد خان هم تحقیق از... سك دارد و بسیار... میباشد صاحبا اگر خانه کوچ... می ماند و صاحبا درین جا آوازه است که سه[1]... و شما

(۱) بگمان غالب کلمه افتادگی عبارت از (سردار مهردل خان)بوده

بفاتحه میائید خدا بکند که شما آمدن کوچ ها را همرای خود بیارید صاحبا احوالات جزوی و کلی را نوشته کرده ایم شما بهر طریق که خیر خود را میدانید خیر شما... میباشد بهمان... پشت مکتوب؟ اگر خیر خود را بامدن خانه کوچه ها میدانید بفرستید واگر... نمیدانید نفرستید زیاده چه قلمی گردد دیگر آنکه صاحبا اگر امدن خانه کوچ شد خوب و اگر نشد... بفرستید و احوالات و جواب کاغذ را به زودی روانه نمائید و انشاء الله پوستین ها را بمعه هرچیز که فرمایش کنید میفرستیم صاحبا در قلعهء فیض الله خان هم کار میکننند که آباد بشود و کاریز درع باغها را هم نو بر می زنند و کار میکننند انشا ءالله عنقریب تیار خواهد شد و باقی احوالات را از بابت حاصل املاك بجدا فرد ها نوشته شد، باقی ایام عمر و دولت بکام باد برب العباد.

(مهر سرفراز) (کمترین نصرالله)

مکرر آنکه صاحبا قاصد و کاغذ که به زودی نفرستادیم احوالات معلوم نبود الحال احوالات مواجب معلوم نبود دگر احوالات که معلوم بود کاغذ نوشته کردیم صاحبا درینجا آوازه شاه شجاع در اینجا بسیار گرم گردید اگر از شاه شجاع چیز شورش میباشد خو خانه کوچ بفرستید بخیر تاکید دانند و غله که شما گفته بودید که ده پانزده خروار برای خانه کوچ ها نگهدارید الحال غله هم برای خانه کوچ نمانده زیاد چه قلمی شود شما خود هشیارید. والسلام.

والحال از بابت خانه کوچ ها اینجانب به سردار چیز نگفته ایم و شماهم نوشته اید که چیز نگوئید صاحبا تا الحال از بابت خانه کوچ شما خیر خود را به بینید که هرکار که خیر شما بوده باشد همان کار را بکنید و صاحبا بهر طریق که میدانید احوالات وجواب کاغذ را بزودی بفرستید که احوالات معلوم باشد. قراریکه ملاحظه میشود این نامه در موقعی نوشته که در شرق قوای سك دور پشاور را گرفته و در جنوب غرب شاه شجاع قندهار را تهدید میکند.

و در نتیجه(سردار دوست محمدخان از حد گذشته گرفتار و پریشان میباشد) و سردار سلطان محمد خان را که برای مذاکره و مجلس دعوت

نموده بود به کابل رسیده است. انعکاس آوازهء آمد آمد شاه شجاع و همهمهء که این خبر در میان مردم چه در کابل، چه در قندهار برافگنده بود از خلال این مکتوب واضح و تکرار بگوش میرسد واوضاع وقت و احساسات سردار و اهل دربار و عامه مردم را چون تبلوئی رسم میکند. اشخاصی که درین مکتوب نام برده شده عبارت اند از:

۱- امیرمحمد خان، برادر عینی سردار دوست محمد خان.

۲- سردار سلطان محمد خان ، برادر سردار دوست محمد خان : که درین زمان حاکم پشاور بود.

۳- مرزا عبدالسمیع خان

٤- فیض الله خان

۵- شاه شجاع الملك شاه مفرور سدوزائی.

٦- کهندل خان یکی از پنج برادران بارکزائی مشهور بسرداران قندهاری که درین وقت بعد از وفات پردل خان ریاست و سرداری و حکومت قندهار متعلق به او بود.

۷- نصرالله: یکی از پسران نایب امین الله خان لوگری که بعد ها مؤقتاً وزیر فتح جنگ پسر شاه شجاع شد.

۸- طرباز (طره باز)
۹- دیوان غلجائی — سه نفر از معامله داران نایب لوگری
۱۰- عباد زرین

راجع به اصل جنگ شاه شجاع با برادران قندهاری و سردار دوست محمد خان آنجا گفتنی زیاد نداریم شجاع با قشون بزرگی که (نوای معارك) تعداد آنرا به ۷۰-۸۰ هزار میرساند و غالباً از ۲۰ هزار متجاوز بود و از طرف صاحب منصبان انگلیسی اداره میشد خود را سر راست به قندهار رسانیده و در شهر کهنه مرکز گرفت و سردار کهندل خان و مهردل خان را قریب دو ماه در شهر جدید در محاصره گرفت تا اینکه به روز ۵۲

محاصره امیردوست محمد خان وارد قندهار شد . شاه شجاع از بیم اینکه آب را قطع نکنند موقعیت خود را از شهر کهنه تغیر داده و به باغ هاي نزديك شهر انتقال داد. دوست محمد خان از جانب غرب شهر برادران خود را از محاصره نجات داد وجنگ میدان شروع شد و آخر کار با رشادتی که سردار محمد اکبرخان بخرچ داد جنرل(کمپل) انگلیس فرمانده، سپاه شجاع زخمی شده و قواي او شکست کرد و خود شاه شجاع مصرف لاش و جوین فرار نمود و بالاخره سردار دوست محمد خان بدون اینکه در مقابل این کمك از برادران قندهاري تقدیر شود بکابل مراجعت کرد.

* * *

سردار دوست محمد خان بعد از دفع خطر شاه شجاع از جنوب غرب به عجله از قندهار وارد کابل شد تا متوجه رفع تهدید رنجیت سنگ از طرف شرق شود و چون مهاراجای سك درین وقت خیلي مقتدر شده بود مقابله با او آمادگی هاي بزرگی در کار داشت و بهترین راه تشویق اهالي به جنگ اعلان جهاد بود و اعلان جهاد به نظر علماء امکان نداشت تا اینکه سردار عنوان شاهي اتخاذ میکند بناء علیه در طی مراسم بسیار ساده در عیدگاه سیاه سنگ میرحاجی پسر مرحوم میرواعظ خوشه جوی را در دستار سردار خلانید و لقب امیرالمومنین بر خود نهاد و سکه ضرب زد(۱۲۵۲ هجری قمری) و به عنوان اعانه از طبقه پولدار و تجار پول گرفت و به تنظیم سپاه که تعداد آن را ۶۰ هزار تخمین میکنند پرداخت سردار سلطان محمد خان که در اثر فشار سکها ازپشاور به جلال آباد آمد و قراریکه دیدیم درین وقت در کابل مي بود و به مشوره، امیر یا بدون اجازه، او خود را به(باجور) کشید و امیر در اوائل سال ۱۸۳۸ مسیحی(۱۲۵۲هـ ق) با سپاه خود به طرف شرق حرکت کرد در روز هاي اول ماه اپریل سال مذکور وارد جلال آباد شد و در (باسول) مرکز گرفت.

رنجیت سنگ که از آمادگی هاي امیر دوست محمد خان و حرکت او به طرف شرق اطلاع داشت با سیاست میانه اندازي که سودي زیاد از آن برداشته بود، يك نفر تاجر امریکائی هارلان نام را نزد سردار سلطان

محمد خان به باجور فرستاد تا از شکررنجی هاي او و امیر استفاده کند. امیردوست محمد خان برای خنثی ساختن نقشه مهاراجاي سك فوراً برادرش نواب جبار خان را نزد سردار سطان محمد خان اعزام نمود و در نتیجه سردار سطان محمد خان و (هارلان) هردو نزد امیر به(باسول) حاضر شدند و امیر از دسیسه هاي رنجیت مبني بر جدائی برادران و میانجی گری خطرناك تاجر امریکائی سخت متغیر شده میخواست (هارلان) را به قتل رساند. ولي بروي قرآن مجید او را عفو نمود و خود با اردوی خویش به آنطرف معبر خیبر در (شیخان) که شروع حوزهء پشاور است نقل مکان نمود و بار دیگر باب مذاکرات میان نمایندگان طرفین یعنی نواب جبار خان و آغاحسین از جانب امیر و فقیر عزیز الدین و داکتر هارلان از طرف مهاراجا آغاز شد.

درین مقابله که سك ها منحیث تعداد سپاه و تجهیزات و انتظام عساکر قوي و امیردوست محمد خان به علت تازه بودن تشکیلات نظامی و فقدان پول ضعیف بود یك چیز دیگر هم در سرنوشت جنگ تأثیری داشت که عبارت از حاصر کردن رضایت برادران پشاوری سردار سلطان محمد خان وپیر محمد خان و سعید محمد خان بود.

متأسفانه امیردوست محمد خان در یك موقع بسیار باريك که خود ضعف قواي خود را هم میدانست برادران خویش را که با او سرهمکاري داشتند و در کمپ او بودند از خود نتوانست و حاضر نشد که در صورت فتح پشاور حتی جلال آباد را به ایشان بسپارد. حال آنکه رنجیت سنگ توسط نمایندگان خود حاضر بود اقلاً(هشت نغر) و(دو آبه) به سرداران مذکور تفویض کند و در نتیجه سردار سلطان محمد خان از برادر خود امیردوست محمد خان نا امید و ناراض شده و در صدد برآمد که قضایا را بهر رنگی برگردانند که اقلاً فایدهء ایشان هم در میان باشد آخر سردار سلطان محمد خان به رنجیت سنگ ملحق شد و سردار پیر محمد خان که در کمپ امیر مانده بود خود را مریض انداخت درین بین رنجیت از لاهور به پشاور آمد و ذریعهء نمایندگان خود(جنگ یا گریز) را به امیر پیشنهاد نمود موقع باريك و خطرناك بود عساکر سك چون نگین انگشتر پشاور را

در حلقه گرفته بود و امیر دوست محمد خان دریك فضای غیر مساعد مجبور بود که به صورت فوری تصمیمي بگیرد. سردار محمد افضل خان و میرزا عبدالسمیع خان صدراعظم طرفدار جنگ و نواب جبارخان طرفدار صلح بود ولي ترتیبات قواي سك بقصدمحاصره قرارگاه امیرمجال تفکر زیاد را نداده و امیردوست محمد خان مجبور شد که به صورت فوری(شیخان) را تخلیه کند و از خیبر به دکه و از دکه به جلال آباد عقب نشیند. بدین ترتیب متأسفانه در اثر آخرین مظاهره بی اتفاقی و عدم سازش امیر با برادرانش رنجیت سنگ موفق شد که پشاور را اشغال نماید. اگر چه هنوز هم براي چندي بعض حصص پشاور و مربوطات آن به سرداران پشاوري و برخي برادرزادگان ناراض امیر دوست محمد خان تفریض شد ولي ایشان جز نام نفوذی نداشتند و اداره نظامي سیاسي متعلق به سك ها بود. روز هاي مراجعت امیر دوست محمد خان به کابل از روز هاي بسیار بحراني سال هاي امارت اوست زیرا در حالیکه در جبههء سیاسي و نظامي شکست خورده بود درخزاین کابل هم پول نداشت که سرداران وسپاهیان شکستي و ناراض را معاض دهد. علاوه برسپاه خودش مجبور بود که قواي قومی که در پیرامون سردار سلطان محمد خان جمع شده و به سرکردگی سردار پیر محمد خان وارد کابل شدند هم تنخواه دهد راجع به مشکلات این روز ها مکتوب دیگری از نصرالله خان پسر امین الله خان لوگری موجود است که ازخلال آن نکات سودمندی بدست مي آید. اینك متن مکتوب:

مکتوب نمبر ۲۰ مرقع دوم اسناد خطی موزهء کابل
صاحبا مهربانا خدایگانا

احوالات این حدود بنحویست که از یوم که از سفر آمده بودیم ده پانزده یوم در لوگرد بودیم بعد از آن به جهت مواجب خود ها روانه دارلسلطنة کابل گردیدیم صاحبا چونکه وارد کابل گردیدیم بعضی اشخاص باینجانبان میگفت که مواجب شمایان را بپای ملك شما مي کند

دیگر مواجب بشمایان نمي دهد صاحبا این جانبان چونکه از این حرف ها خبر شدیم بعد از آن در نزد عالیحضرت میرزا عبدالسمیع خان رفتیم که مواجب مایان را بدهید صاحبا میرزا عبدالسمیع خان بجواب مایان گفت که سردار دوست محمد خان ملك شمایان را بمواجب شمایان داده صاحبا این جانبان به نامبرده گفتیم که مایان بملك غرض نداریم ملك از نایب صاحب و سرداران قندهار میباشد بمایان غرض نیست هرگاه مواجب بمایان میدهید خوب و الا نه رخصت مایان را از سردار دوست محمد خان بگیرید بعد از آن مرزا گفت که تا سه چهار یوم معطل بکنید بعد از آن گفتکوی خود را همراي سردار دوست محمد خان بکنید آنچه بگوید از همان قرار کار خود را بکنید صاحبا مایان سه چهار یوم معطل نمودیم بعد از آن در نزد سردار دوست محمدخان رفتیم گفتکوی خود را کردیم سردار صاحب بجواب مایان گفت که الحال پسر اینجانب غلام حیدرخان روانهء کوهستان میباشد باید که سخن خود را بدهید و همراه نامبرده درکوهستان بروید مواجب شما را میدهیم خواطر خود را جمع داشته باشید صاحبا الحال خو اسپان خود را از لوگرد طلبانیدیم هرگاه در کوهستان نمیرفتیم و رخصت خود را میگرفتیم در نزد شما بخیر مي آمدیم باز شما خفه مي شدید که بی فرموده اینجانب چرا رخصت خود را گرفتید الحال بهرصورت بخیر روانه کوهستان مي شویم و مبلغ بیست سی تومان اینجانبان هم خرچ میشود خوا مواجب دستگیری مایان بکند یا نکند درینوقت گلستان قاصد را بخدمت فرستادیم احوالات اینقرار بود که نوشته شده باید که آنصاحب گلستان قاصد را از یك شب زیاده نگه ندارید آنچه صلاح میدانید ازهمان قرار نوشته کنید که بعمل آورده شود صاحبا هرگاه مایان را مطلقاً هم جواب میداد تا جواب شما معطل میکردیم صاحبا عرض مایان از اینقرار میباشد که هرگاه مواجب بدهد یا ندهد یکمرتبه بخدمت میرسیم باید که شما هم نوعی بکنید که بخدمت برسیم بامدن اینجانبان تغافلی نکنید باقي ایام عمر و دولت بکام باد برب العباد

العبد نصرالله (مهر نصرالله) هم است.

مکرر اینکه صاحبا ملك را که بپاي این جانبان کرده از این جهت میباشد که تمام لشکر پشاور تا حد غلام محمد خان و حافظ جی پسر میرواعظ و پسر نایب گل محمد خان و خود سردار پیر محمد خان وغیره سپاه تماماً بکابل آمده جایداد هم نبود لا علاج شده این سخن را گفته . صاحبا اینجانبان خو گفتگوی گردیم بمایان میگوید که مواجب شمایان را میدهیم خابدهد یا ندهد معطل لجواب شما می باشیم که آنچه مرضي شما بوده باشد بعمل آورده شود باید نوعي بشود که خداوند عالم وسیله خیر برانگیزد که بدیدار شما مشرف شویم بحق نبی واله باقي ایام بکام باد برب العباد والسلام .

کمترین نصرالله (مهر نصرالله)

اگر صلاح شما باشد که در باب آمدن این جانبان مقیم را فرستادید باید که سه کاغذ یکي بجهت امیر صاحب یکي بجهت آغه حسین یکي بجهت مرزا عبدالسمیع خان بفرستید و به کاغذ نوشته کنید که فلاني ها را دو ماهه رخصت بدهید که بهمدیگر ملاقات بکنیم صاحبا خود شما عقل عالم هستید خوا بهمین طریق نوشته میکنید خواه به هر طریق که میدانید شما خود هوشیار باید نوعي بکنید که به ملاقات و قدم بوسی شما مشرف شویم.

(پایان)

احمد علی کهزاد